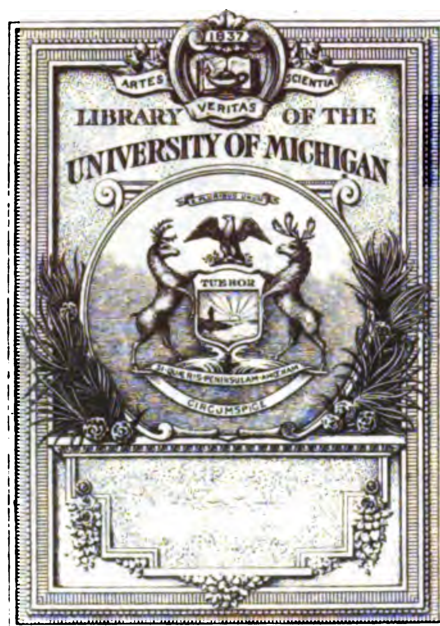
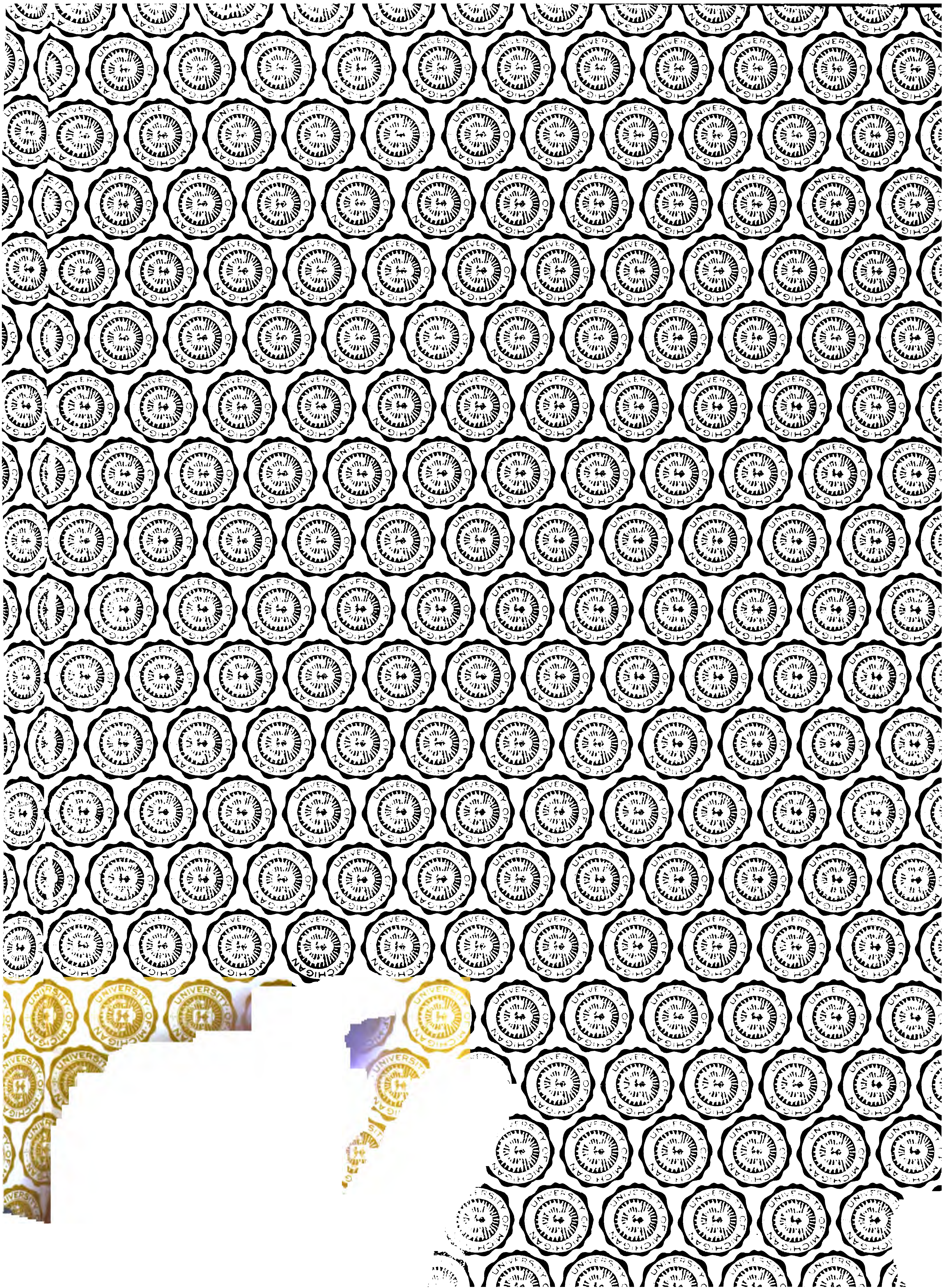

1837
ARTES
VERITAS
SCIENTIA
LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF MICHIGAN
TUEBOR
CIRCUMSPICE


UNIVERSITY OF MICHIGAN

HRVATSKI SPOMENICI

U KNINSKOJ OKOLICI

UZ OSTALE SUVREMENE DALMATINSKE

IZ DOBE

NARODNE HRVATSKE DINASTIJE.

NAPISAO

FRAN BULIĆ

DOP. ČLAN JUGOSLAV. AKADEMIJE ZNANOSTI I UMJETNOSTI.

SVEZAK I.

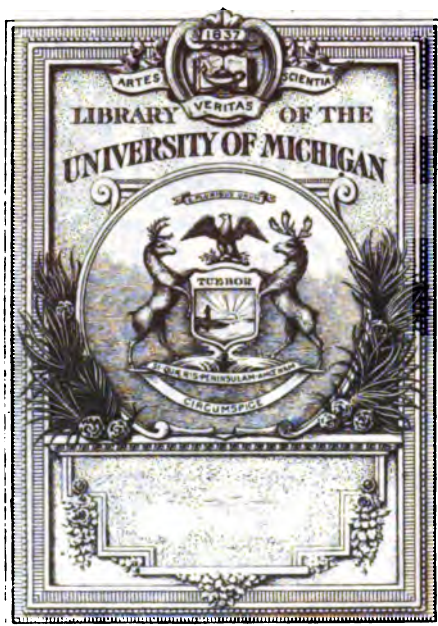
IZDALA

JUGOSLAVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI.

U ZAGREBU 1888.

U KNJIŽARI JUGOSLAV. AKADEMIJE L. HARTMANA (KUGLI I DEUTSCH).

TISAK DIONIČKE TISKARE


1837
ARTES
VERITAS
SCIENTIA
LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF MICHIGAN
TUEBOR

Jeneral

Kadno, mjeseca studenoga godine 1885, započeše radnje produženja dalmatinske željezne pruge od Siverića do Knina, i to na obronku Prominske planine, pa duž Petrova i Kosova polja, izpod Podkonja, preko rieke Krke; na glas da će pruga, premostiv Krku, prosjeći brežuljak „Kapitul“, štono obilat klm. od Knina leži, obradovaše se rodoljubi, da će te radnje na vidjelo iznieti i spomenika iz dobe narodne dinastije, za koje, po poviesti, po predaji i po dandanas još vidljivim tragovim ruševina, zna se da je na Kapitulu bilo njekoliko sgrada. Dapače i dalmatinski sabor, u zasiedanju te godine, pozva vladu da bi se pobrinula, da se slučajno izkopani predmeti ne zature i ne oštete.

Ovim predmetom, bila dužnost, i domaćim arkeologičnim časopisim da se bave; te već u prvom broju „Bullettino di Archeologia e Storia Dalmata“, 1886. godine, članko m „Promina“, kazasmo čemu se po prilici bilo nadati od rečenih radnja, obzirom na odkriće hrvatskih starina.

Sbilja, nade, koje se pobudiše prosjekom željezne pruge, ne opustile.

Dapače, još prije tih radnja, veljače 1886. godine, na *Biskupiji,* jedno osam klm. Kninu u iztok, našlo se starinskih predmeta i nadpisnih ulomaka. Objavljujuć ovo odkriće u trećem broju spomenutoga časopisa člankom „Starinske izkopine u Biskupiji pokraj Knina“, potakosmo Kninske rodoljube, da bi ustrojili „Kninsko Starinarsko Družtvo“, koje bi se imalo brinuti za sačuvanje već odkrivenih predmeta, te sakupljanjem dobrovoljnih prinosaka i za dalje izkapanje na Kapitulu i Biskupiji. Doista, odmah se naročiti Odbor u Kninu ustrojio i stupio u javnost proglasom tiskanim u „Narodnom Listu“ (1886, br. 34) i u „Narodu“ (1886, br. 33); te svoj poziv i družtveni pravilnik podastrao na odobrenje Vladi, koje istom početkom godine 1887. stiglo; a novoustrojeno „Kninsko Starinarsko Družtvo“ na 3. srpnja 1887. držalo svoju prvu glavnu skupštinu (V. „Nar. List“, 1887, br. 54).

Medjutim se prosjecanjem željezne pruge odkrilo na Kapitulu tragova liepom blagu za domaću nam poviest i umjetnost. U srpnju 1886. već izašlo na vidjelo njekoliko ulomaka ornamentalne rezbarije, i to na onoj strani brežuljka, na kojoj je vidjeti starinskih zidova (V. Tabl. I. i II.), a u dubini od 1·50—2 m. po prilici. O svem ovom izvješćivao nas katolički kninski župnik O. L. Marun, kojino ili sam glavom ili po pouzdanoj osobi nadzirao radnje. On takodjer prenese sve odkrivene predmete u Franjevački samostan u Kninu, budući to jedan od uvjeta postavljenih željezničkoj upravi pri sklapanju pogodbe za izvlašćenje zemljišta, crkvenog posjeda, kuda imalo prosjeći prugu. Kasnije još bolje sreća poslužila, jer se neprestance sve do najzadnjih dana odkrivalo po koji budi ornamentalni, budi nadpisni ulomak, kojih sada imamo liepu zalihu.

Tek kad dobismo njekoliko važnih razsudnih ulomaka, cienismo nuždnim, da' štogod o tom napišemo.

Kanimo najprije u kratko priglaviti njekoliko crtica starije poviesti grada Knina, i spomenika iz dobe narodne dinastije, koji stoje u savezu sa odkritim predmetim; pak, proučiv sa umjetnoga gledišta slog i dobu naših predmeta u obće, opisati po mogućnosti svakoga na pose; te, napokon, ilustrovati najvažnije od odkrivenih predmeta, t. j. nadpisne ulomke.

Sretni smo, što možemo brigom Jugoslavenske Akademije izvrstne narise odkritih spomenika priložiti našoj razpravi, jer pri pozitivno znanstvenim pitanjim, najviše pomaže zorno promatranje, te time i nam i čitaocu prištedjeno mnogo truda.

Nuždno je da štogod pobliže spomenemo o priloženim narisnim tablicam.

Na I. tablici pružamo tloris čitave glavice „Kapitul", po njekom narisu 1776. godine. Na njemu se razabiru zidine, koje su prošloga vieka još obstojale nad zemljom.

Na II. tablici pružamo tloris onog diela glavice „Kapitul", na kojem se još vidi zidova, i koji danas rabe grobljem. Prosjek željezne pruge i doba odkrivenja zidina naznačena su posebnim znakom.

Sliedeće tablice (III—XIII) nose narise 39 ulomaka, svih našastih u okolici kninskoj. Ulomci su stavljeni redom po broju; svaki ulomak napose opisan je s umjetnoga gledišta u drugom dielu razprave, a s epigrafičnoga u trećem, a svaki opis s početka nosi razmjerje narisa prema naravnoj veličini, gradivo te mjesto i doba odkrića. Toga smo se podrobnoga bilježenja za to držali, da u slučaju kasnijih odkrića bude lako razaznati, slaže li se koji kasnije odkriti ulomak s dosele odkritim. Radi veće jednostavnosti, tekom razprave pozivat ćemo se samo na broj, koji stoji na narisu dotičnog ulomka.

Razprava zaključuje se objavom odkrića još kojekakvih manje važnih predmeta, te izticanjem prieke nužde što skorijeg sustavnijega iztraživanja.

K razpravi o spomenicim kninske okolice, dodan je i posebni „pod B. Pregled dalmatinskih ornam. spomenika, koji sadržava ilustraciju ostalih dosele objelodanjenih i neobjelodanjenih dalmatinskih spomenika, koji su dobom i slogom srodni kninskim, uz tablice (XIV—XVIII), koje nose narise neobjelodanjenih jošter spomenika.

Dužni smo izraziti najsrdačniju našu zahvalnost veleuč. gosp. Commendatoru *I. K. de Rossi* u Rimu, prvaku strukovnjaku u kršćanskim starožitnostima, za osobito zanimanje prema hrvatskim starinama, koje su ovdje ilustrovane. Njegov mudar savjet i naputak mnoga nam je pitanja olakotio, riešenju kojih jedva bi sile naše dorasle bile. Osobito pako dužnost nam je na dalje ovdje spomenuti, koli smo zahvalni velečastnomu gosp. prof. *A. Beziću,* koji je na našu molbu blagoizvolio narisati kninske ulomke i to 34 ih na broju, za tim I. Stojiću i L. de Medici gimn. učenikom u Spljetu za ostale narise. Osobito smo pako zahvalni svećeniku *Luki Jeliću,* našemu milomu nećaku, doktorantu bogoslovije i starina u Rimu, koji nam je u svakom obziru tako za ovu razpravu bio na ruku, da je njezinim suradnikom u punom smislu rieči postao.



A.

KNINSKI SPOMENICI.

I.

Prije nego li se latimo razjašnjivanja to pisanih, to nakitnih spomenika, odkrivenih na Kapitulu i u Biskupiji, vriedno je, a za samo tumačenje spomenika nuždno, nacrtati barem u kratko povjestne sgode dvaju mjesta, na kojima su se našli rečeni spomenici; i to u koliko je za sada moguće pri nestašici podrobnijih i točnijih povjestnih podataka.

Je li za predhrvatske dobe koji grad stajao na današnjem položaju grada Knina, je li to bio *Ninia* ili *Arduba*, ili inoga imena, to je pitanje, koje bi tek drugotno u naše iztraživanje zasiecalo; biva, u koliko su obično doseljenici Hrvati u VII. vieku svoje gradove osnivali na položaju starih rimskih, bilo čitavih bilo porušenih. Rad šta je zamjerito, da se barem mimogredce napomene, kako se u zadnjim izkapanjim na Kapitulu, uz hrvatske starine, dublje izpod istih i van grobišta, naišlo na njekoliko ornamentalnih rimskih komada, pa na njekoliko što čitavih, što krnjastih nadpisa, koje no pri zidanju upotrebilo za gradivo. Rečeni nadpisi ponajviše su vojnički nadgrobni: dva *Legionis XX*, koja je bila u Dalmaciji do 10 po Kr.;[1] dva *Legionis XI, C(laudiae) P(iae) F(idelis)*,[2] koja je bila u Dalmaciji od 10—69 god. po Kr.; te svode na zaključak, da je za rimske dobe vojnička posada, koja je pripadala glavnom castrum-u *Burnum* (Šupljaja Ivoševaca kod Kistanja), imala svoje šatorje, ili barem groblje, na Kapitulu.

Ostavivši za sada sa strane ovo prieporno pitanje o Kninu za predhrvatske dobe, vidjeti nam je što o njemu znamo za srednjega vieka. Konstantin Porphyrogeneta[3] (dakle 940 g. po Kr.) imenuje Knin, kao župu *Tnena* „ἡ Τνήνα“; a i sam grad Knin, izrječito za prvi put, „τὸ Τενήν“. Crkveni pokrajinski sabor, držan u Spljetu oko 1045 g., spominje Knin grad, „*castrum Tiniense*“.[4] U poznijim sačuvanim nam izpravama Knin se češće spominje. Primjerice: godine 1078. u Svinimirovoj povelji: „in Teneno“;[1] pa 1076—8 u drugoj „Tenenum“ (Jurina Tenenstico);[2] za tim g. 1087 u Svinimirovoj darovnici: „in Teneno“;[3] te napokon godine 1185 u zaključcima crkvenoga sabora držana u Spljetu: „*Tiniensis* episcopus habeat sedem in *Tenin*, et habeat has parochias; *Tenin*“.[4]

Za zadnjih petdeset godina narodne dinastije, Knin se domogao osobite važnosti i ugleda, jer je postao i državnim i crkvenim središtem, i zato se za te dobe češće spominje. Hrvatski kraljevi, ne imajući u nijednomu gradu stalnog stolovanja, provodili su razne godišnje dobe u različitim gradovima i tvrdjam Dalmatinskim. A Knin bijaše jedno od tih njihovih boravišta, dapače rek bi ponajmilije, te su u njemu ili radje u okolici mu imali svoje dvore.

Polovicom jedanestoga vieka, Knin postade i crkovnim središtem Hrvatske, jer Petar I Kresimir,[5] oko godine 1050, novostvorenomu kninskomu biskupu podieli sva prava i moć, koju dosele uživao ninski biskup, kao narodni hrvatski biskup, koji ne samo da bijaše crkvenim poglavicom Hrvatske, nego jedan od prvih kraljevih doglavnika, pravi srjedovječni popečitelj nutrnjih i vanjskih posala, čiji podpis i pečat bijaše neobhodno nuždan za pravovaljanost samih kraljevskih povelja. Za tu prvu čast u kraljevini, oko god. 1050, Petar I Kresimir stvori kninsku stolicu; te, preniev na nju prava, do tada uživana od Ninske, narodnoga hrvatskoga biskupa ustožori crkvi *Sv. Marije* kod Knina: „Voluerunt etiam Chroatorum reges quasi specialem habere pontificem, posueruntque sedem eius in campo in ecclesia S. Mariae virginis iuxta castrum Tiniense“.[6] Toma Naddjakon ne spominje po imenu, koji li je od hrvatskih kraljeva,

---

[1] Bull. Dalm. IX, p. 178, n. 142, 143.
[2] Bull. D. IX, p. 196, n. 170, 171; X, p. 27, n. 45.
[3] De adm. imp. cap. 30, p. 145 ed. Bonn. Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, vol. VII. str. 400.
[4] Monum. str. 200.

---

[1] Monum. str. 118.
[2] Monum. str. 113.
[3] Monum. str. 145.
[4] *Kukuljević*, Cod. dipl. II. str. 131.
[5] Premda mi mnijemo da je kninska biskupska stolica zasnovana prije Petra I. Kresimira, i to po svoj prilici za Kresimira II.; ipak, ne budući još to pitanje sasvim na čistu, za sada se držimo Farlatova poviedanja; medjutim v. niže našu razpravu.
[6] Syn. prov. Spalat. circa a. 1045, Monum. str. 200.

dočim Farlati izrječito kaže, da je baš glavom Petar I Kresimir zasnovao kninsku biskupsku stolicu pri S. Mariji kod Knina;[1] i to kao stolicu hrvatskoga biskupa, „episcopus chroatensis". Kod važnoga za narodne dinastije grada Knina, bivala je, dakle, izvjestno, s povjestnog i umjetničkog vida znamenita i važna sgrada: crkva S. Marije.

Dva su mjesta u okolici Knina, koja nam pružaju prilično podataka, ne da od oka odaječemo, no da barem vjerojatno nagovještamo, gdje li se ima tražiti ovaj spomenik iz dobe naše narodne dinastije, naime *Kapitul.*

Kapitul je oduga glavica, trak brda Gajnjače, obilat klm. gradu Kninu u iztok, baš gdje no u Krku utiče pritok Kosovčica; absolutne visine 250 m., relativne nad riekom 30 m; obsega 500 m. duljine a 240 m. širine; površine napokon 120.000 □-m. po prilici. (V. tabl. I.) Tiha Krka oblieva ga s jedne strane, te ga iznosi pitomim i ubavim brežuljkom, košto je sva okolica i svekoliko kninsko polje, u širem i užem smislu rieči. U prikrajku ove glavice, kako se na prvi mah razabire iz priloženoga nacrta, (vidi tabl. II) dižu se podosta visoki zidovi, zakriljujuć joj južnu stranu, te dvama krilima upiru u Krku; i premda je doduše mučno pogoditi kakvoj vrsti sgrada pripadaju, ipak je nedvojbeno, da su sastavne česti poveće sgrade, ili bolje, više sgradâ. Medju tim zidovim, na površini kojekakvih 3000 □-metara, dandanas je ukopište rimokatoličkih seljana Podkonja, Ljubča i istoga Kapitula, odlomaka kninske župe.

Nego, odkada ova glavica nosi ime „Kapitul", je li se u starije doba inače nazivala, i koji se spomenici iz dobe narodne dinastije imadu na njoj tražiti? Da se na ova pitanja barem povoljno odgovori, red je poseći malko u davninu, i to baš liepo u začetak i zasnovanje kninske biskupije.

Već napomenuti pokrajinski crkveni sabor držan u Spljetu oko g. 1045, o novostvorenoj kninskoj biskupskoj stolici ovako se izrazuje: „Voluerunt etiam Chroatorum reges quasi specialem habere pontificem, posueruntque sedem eius in *campo* in ecclesia *Sanctae Mariae* Virginis *iuxta* castrum Tiniense."[2] Iz ovoga svjedočanstva izvjestno se razabire, da se je ustrojenje kninske biskupije ovršilo bilo već prije ovoga sabora; da biskupska stolica nije bila u samoj tvrdji Knina, nego van nje i to *blizu, u polju, uz crkvu S. Marije.* Naddjakon Toma[3] govoreć o postanku kninske biskupije, prepisao doslovce, s malim nametom, navedene rieči sabora: „Voluerunt etiam Chroatorum reges, quasi specialem habere pontificem, *petieruntque ab Archiepiscopo Spalatensi et fecerunt episcopum qui chroatensis appellabatur,* posueruntque sedem eius in *Campo* in ecclesia Sanctae Mariae Virginis iuxta castrum Tiniense." Ter nastavio doslovčano po rečenom saboru: „Hic multas obtinuit parochias, habuitque praedia, et possessiones per totum paene regnum Chroatiae: quia regalis erat episcopus et regis curiam sequebatur eratque unus ex principibus aulae et sua iurisdictio usque ad Dravum fluvium extendebatur." Farlati[1] obširnije i podrobnije pripovieda što i Toma, pripisujuć Petru Kresimiru zasnovanje kninske biskupije. „Idem Cresimirus collegium Canonicorum instituit ac domicilium illis et Episcopo satis amplum et commodum paravit *iuxta aedem cathedralem S. Mariae,* in qua nocturnis et diurnis precibus et sacrificiis, cum clero inferioris ordinis, operam darent; idemque collegium ad Canonicos et clericos alendos vectigalibus instruxit. Extra urbem tum aedes Mariana, tum domicilia Canonicorum sita erat in *Campo,* ut docet Archidiaconus; id est in quadam planitie, quae haud longe ab colle, cui Tinninum inaedificatum est, longe lateque ad meridiem explicatur et *Campus* vulgo apellari solet. Prope ripam Titii fluminis adhuc visuntur ingentes tectorum ruinae, e quibus templi cathedralis, itemque aedificiorum eidem annexorum descriptio et magnitudo argui potest; hunc locum indigenae, *veteri vocabulo retento, Capitulum* vocant. Eodem fere modo S. Ladislaus rex Hungariae, cum Episcopatum Zagrabiensem fundavit, seorsum ab urbe, *praxime* tamen, aedem cathedralem, palatium episcopale, domos canonicorum aliaquae sacra aedificia construxit, quae loca nunc appellantur *Civitas Capituli.*" I po Tominu i po Farlatovu mnenju dakle, svadja se na iste zaključke, kao iz rieči pomenutoga spljetskoga sabora; biva, da van grada Knina, nu *blizu* svakako, jeste obstojala biskupska crkva S. Marije, biskupska palača, stanovi kanonika i ine sgrade službi crkve i odgoju sveštenstva shodne; i to na mjestu „in Campo", t. j. generičnim izrazom „u polju."

Uz put red je zabilježiti, što naddjakon Toma, pisac XIII vieka, kada je jošter crkva S. Marije s biskupskim i kanoničkim dvorovim kraljem Petrom Kresimirom sagradjenim, u svem sjaju bivala, ni ciglim slovom ne prigovara riečima sabora, iz kojih se jasno razabire, da su rečene sgrade *blizu* grada Knina stajale, premda je bio u stanju da zna je li to baš tako i da ne potvrdi sveosve saborskog izraza obzirce na blizinu rečenih sgrada gradu Kninu. S toga vida njegovo je svjedočje mnogo zamašitije od Farlatova, koji je pisao drugom polovicom XVIII vieka, kada su rečene sgrade već ležale porušene i ne bio u stanju, kao Toma, da se podrobnije obavjesti o njihovom položaju, obzirom na udaljenost od grada; premda odrješito tvrdi, da su rečene sgrade, o kojim spljetski sabor i naddjakon kažu, da leže „in Campo", bile na Kapitulu, i da je tomu mjestu ime Kapitul se nadjelo i još živjelo kod suvremenika mu

[1] Farl. Illyr. Sacr. IV, p. 281.
[2] Monum. p. 200.
[3] Hist. Salon. cap. XV.

[1] Illyr. Sacr. IV Episcopi Tinniens. p. 281.

kninskih žitelja, s toga taman jer je na njem bio njekoč kanonički sbor, *Capitulum*. Zamjerita je takodjer prispodoba, koju rabi medju kninskim, Petrom Kresimirom utemeljenim, i zagrebačkim, Ladislavom ugarskim zasnovanim kapitulom, navlastito s razloga, što su oba bila u istinu van grada, nu sveisto nedaleko. A baš današnji Kapitul jedino je mjesto u okolici Knina, koje se u pravom smislu smije reći da mu je *blizu*, te indi najpriličnije za položaj rečenih Petrom Kresimirom podignutih sgrada.

Po inim kasnijim povjestnim podatcima, prem apodiktično zaključiti se ne smije, da se generični izraz „in Campo" spljetskoga sabora i naddjakona, od puta mora uzeti kao istovjetan Kapitulu, košto bi Farlati htio na podlozi ruševina koje se i u njegovo doba vidjevale; ipak se bjelodano mora priznati, da najviša vjerojatnost vojuje za Kapitul, ma mu pravog imena ne našli izrječito napisana, nego tek šestnestoga vieka za prvi put. Tako primjerice sabor spljetski 1185 godine, nabraja župe kninske biskupije: „Tiniensis episcopus habeat sedem suam in Tenin et has parochias Tenin, *Campum*, Verchreca, Pset,"[1] gdje no župu grada Knina razlikuje od župe „Campum". Sam naziv nagoni u vjerojatnu nagoviest, da župa „Campum" nije ino no sama biskupska stolica pri crkvi S. Marije, pošto ikakvom mjestu toga imena u čitavoj kninskoj starijoj poviesti da bi traga bilo okrom onoga, na kojem je bila Kresimirom osnovana biskupska stolica.

Od dvanestoga sve do šestnestoga vieka u izpravama i izvorima što smo imali pri ruci, ne nadjosmo spomena nazivu *Kapitul;* dočim „Campus" i to s pobližom oznakom „qui vocitatur Cossovus", spominje latinski prevod Hrvatske Kronike, a po njoj, valjda, i naddjakon Toma.

Tekar šestnestoga vieka, rek bi da se počima rabit naziv „Kapitul", kao pomjestno ime. To nagovieštamo po izreci I. Tomaševića, ljetopisca šestnestoga vieka izvjestno. On, baš gdje govori o smrti i pogrebu kralja Zvonimira, veli, da je bio pokopan na kninskom Kapitulu u crkvi S. Bartula, pred velikim žrtvenikom: „in capitulo thigniensi in ecclesia sancti Bartholomei ante altare magnum."[2] U koliko mi razabiremo, izraz „capitulum thigniense" Tomašićev ne može biti no pomjestni naziv, tim bolje opredieljen, čim se razlikuje od same kapitulske crkve S. Bartula.

Prvom polovinom sedamnestoga vieka nahodimo na zemljovidim zabilježeno mjesto Kapitul, tim nazivom. Imali smo prigode da pregledamo *G. Mercatoris* Atlas,[3] a niesmo mogli dobiti nikakva starijega izdanja. Ovaj Atlas na str. 625 ima kartu „SCLAVONIA", koja obuhvaća svu trojednu kraljevinu i pogranične zemlje i nosi sve važnije gradove i utvrde. Medju gradovima malom kružnicom naznačen je i Kapitul, baš na pravom današnjem položaju, a uz biljezku čita se: „Capitulo." Ovaj podatak, dočim nam izvjestno dokazuje, da je već početkom sedamnestoga vieka mjesto Kapitul dobilo taj stalni naziv, svjedoči nam i to da je to mjesto medju najznamenitijima bilo, kada je eto poznato bilo i u tudjem svietu. A tu znamenitost mi inače ne možemo si raztumačiti nego tim, da je bio baš biskupovim gradom. Mimogredce spominjemo, da Mercatorov Atlas ne nosi nikakva mjesta, ni imena, na ležaju Biskupije; podatak takodjer da na njoj nije obstojao biskupski grad, nego na Kapitulu.

Imamo još dva izvora domaća druge polovine sedamnestoga vieka, što spominju ime i položaj Kapitula. Mrtvački upisnici kninski, sada u kninskom župničkom arkivu, pod godinom 1688 nose: „sepultus est in coemeterio uillae *Capitulo* ... in *ecclesia capitulari* de Knin ... in ecclesia *episcopali extra urbem*... intra muros antiquae ecclesiae iam destructae rure *Capitulo.*" — Trogirski biskup I. Vidović vlastoručno nam je zabilježio uspomenu 1690 godine: „... supra portam ecclesiae, quae appellabatur *Capitulum*, et est extra civitatem."[1]

Po ovim podatcima, izvjestnu porabu naziva „Kapitul", stavljamo u šestnesti viek, ne izključujuć, dapače naslućujuć da postanje toga naziva siže u prve viekove obstanka kninske biskupske stolice. Da je taj naziv i osamnestoga vieka živio, te ne pretrgnuto do nas doprao, jamče nam *O. Vinjalić* u svojem „Compendio storico" iz 1746 godine, dielom od Bomana u Mletcim obielodanjenom, a dielom još u rukopisu u samostanskoj knjižnici u Visovcu; *Farlati* na spomenutom mjestu; te očevidac opat *Fortis* u svojem putopisu 1774 godine.

Ovim smo kojekako na čistac dotjerali s odgovorom na prvo pitanje, o starijem imenu te o postanku novijega glavice *Kapitul*. Sad da se bavimo i drugim sgradama iz dobe narodne dinastije, koje se po našem mnenju imaju tražiti na Kapitulu.

Osim povjestnih upravnih dokaza, koji nam jamče da je najvjerojatnije baš na Kapitulu morala biti biskupska crkva S. Marije, sa ostalim s njom nuždno spojenim sgradam, a ne na inom mjestu kninske okolice; drugi dokaz, i to iz ustanova i kanoničkog života jedanestoga vieka, neoprovrzivo svodi na taj isti zaključak.

Već za prvih viekova, crkovnjaci sačinjavajući *Presbyterium* t. j. biskupovo vieće, obitavahu uz biskupov dvor, koji pako vazda stajaše uz stolnu crkvu. Razlog tomu je očevidan, da naime, biskup u svako doba ima kod sebe svoje savjetnike i da pak oni u stolnoj crkvi neprestano obav-

[1] Lucius de Regno Dalm. et Chr. ed. Amster., p. 148.
[2] *Arkiv*, god. IX, str. 19.
[3] De novo plurimis in locis emendatus, multisque novis tabulis auctus, studio *Judoci Hondij*, Amsterodami 1632.

[1] *Viestnik Hrv. Arkeol. Družtva*, V. br. 2.

ljaju službu božju.[1] Prvobitni *presbyterium* za srednjega vieka razvio se u podpuni oblik kanoničkog sbora, jer petoga vieka S. Augustin, a osmoga Metzki biskup Hrodegang sastaviše osobite pravilnike, po kojim su crkovnjaci, dvoreći biskupske crkve, morali stanovati uz biskupove dvore i uz stolnu crkvu ne samo, nego i voditi strogi redovnički život: odakle nastadoše *canonici regulares*. Hrodegangov pravilnik usvojila svakolika zapadna crkva, tako ga potvrdilo i više pomjestnih crkvenih sabora.[2]

Po tom pravilniku se jasno razabire da su kanonici morali s biskupom pod istim krovom ili uz njegove dvore živiti. *Regula Chrodegangi* Cap. III: Omnes in uno dormiant dormitorio — et per singula lecta singuli dormiant — Cap. XXI. Prima mensa episcopi cum hospitibus et peregrinis sit. Secunda mensa cum presbyteris. Tertia cum diaconibus etc. . . .;[3] pak: „De illis hominibus, qui dicunt quod se propter Deum tonsurassent — placuit ut in monasterio sint sub ordine regulari, *aut sub manu episcopi sub ordine canonico*";[4] a još jasnije se to razabire iz Kapitulara Karla Velikoga. Capit. 71: „Qui ad clericatum accedunt, quod nos nominamus canonicam vitam, volumus ut episcopus eorum regat vitam C. 75. — Clerici — ut vel veri monachi sint, vel veri canonici. C. 22. Canonici — in domo episcopali vel etiam in monasterio — secundum canonicam vitam erudiantur."[5] Pavijski sabor god. 876 nalaže biskupim: „Ut episcopi in Civitatibus suis *proximum Ecclesiae suae Claustrum instituant*, in quo *ipsi* cum Clero secundum Canonicam Regulam Deo militent,"[6] a baš zato, kako nam druga izprava 908 god. tumači: „Claustrum Canonicorum juxta Ecclesiam, ut cum Officium compleverint, opportune ad reficiendum cibum et potum accipiant, et in nocturnis horis ibidem dormiendo, nocturnis officiis facilius occurrant."[7]

Ovaj zajednički život kanonika cvao je u zapadnoj crkvi još i za dvanestoga vieka, ko što se razabire iz poslanice pape Adrijana IV godine 1157: . . . quatenus omnes (Canonici) de uno Cellario insimul in uno refectorio comedatis, et in comuni Dormitorio dormientes in Capitulo conveniatis quotidie" etc.[8] Tekar izmakom

[1] *Walter*, Manuale del diritto ecclesiastico, trad. *Benelli*, Pisa 1846, Tomo I., p. 276; *Kraus*, Real-Enciklopedie der christlichen Alterthümer, Freiburg 1886, sub v. *Presbyter, Matricula; Muratori*, Dissertazioni sopra le antichità italiane, Roma 1755, Tomo III, p. II, p. 20 ss.

[2] *Walter*, o. c. p. 278; *Muratori*, o. c. p. 31 ss.

[3] *Harduin*, Conc. T. IV, p. 1198 apud *Walter* o. c. p. 277.

[4] *Conc. Vernens.* a. 755, c. 11 apud *Walter* o. c. p. 277.

[5] *Capit. Caroli M.* a. 789, a. 802; apud *Walter* o. c. p. 278.

[6] *Muratori* o. c. p. 31.

[7] *Muratori* o. c. p. 32.

[8] *Muratori* l. c.

dvanestoga vieka gdje i gdje počeše kanonici *seniores* obitavati svaki na pose, ali vazda uz stolnu crkvu i biskupske dvore; dočim *juniores*, t. j. niže sveštenstvo po prvobitnoj ustanovi i unaprieda življahu zajedničkim životom pod upravom Skolastika, s razloga što je u njihovima rukama ostala biskupska škola.[1]

Nu isto i kanonici *seniores*, osim zajedničke službe božje u biskupskoj crkvi, njekoliko puta, i to na poglavite svetkovine, pridržaše *refectorium commune*, što se još opaža za trinestoga vieka.[2]

Učvršćenjem kanoničkog života, osobito Hrodegangovim pravilnikom, *biskupske* škole nasegoše podpuni svoj razvitak. Svakolika sredovječna znanost i naobrazba, pošto se razpade rimsko carstvo, dospi u ruke samostanaca i kanoničkih zborova; a škole sve nadjoše utočišta ili u samostanim ili na biskupskim dvorovim;[3] osobito uslied zakona Karla Velikoga i njegovih nasliednika.[4] *Biskupske* škole, sjeme iz kojih se tekom vremena razviše sveučilišta, bijahu povjerene kanoničkom zboru pod neposrednim biskupovim nadzorom; u njima se odgajala mladež u svim višim bogoslovnim i svjetovnim znanostima u Sv. pismu, patristici, pravu, liturgiji, govorničtvu, gramatici i dijalektici, filozofiji, matematici i ostalim nuzgrednim strukam. I te biskupske škole bile su ili u samim biskupskim dvorovima, ili u kanoničkoj kući, nu vazda uz stolnu crkvu;[5] te su cvale sve do XVI. vieka po svoj zapadnoj crkvi.

Sudeći, dakle, po ustanovam crkvenim, mi smijemo zaključiti, da gdje nam je poznato, da je za jedanestoga vieka obstojao biskupski kanonički sbor, a priori, da je tu doista imala obstojati i biskupska crkva, i biskupski dvori i biskupska škola. — Mi pako izvjestno znamo, da je na Kapitulu XI. vieka bio zasnovan od Kresimira kanonički sbor, kako nam i samo ime jamči; dakle, od njega ne smijemo razstaviti ni biskupske crkve S. Marije, ni biskupovih dvorova, ni biskupske škole; i to sve dotle, dokle nam nepoznati još pozitivni dokazi ne posvjedoče, da je koja od rečenih sgrada bila ne na Kapitulu uz stan kanonika, nego na kojoj drugoj točci kninskoga polja.

Viesti, koje nam je Farlati po nepoznatom izvoru sačuvao slažu se na dlaku sa ovim zaključkom izvedenim iz ustanova crkvenih za jedanestoga vieka. Doista, on nam na više navedenom mjestu jasno kaže, da je kralj Kresimir uz crkvu S. Marije „iuxta aedem cathe-

[1] *De Vaines-Bonnetty*, Dictionnaire raisonné de diplomatique, II ed. T. I. p. 279.

[2] C. 9. X. de Const. (I. 2); *Günther*, *Codex dipl.* Tom. II. p. 67, 114 apud *Walter* o. c. vol. II. p. 110.

[3] *Regula Chrodegandi*, ed. *Hartzheim* c. 48; *Regula Aquisgranensis* a. 816 c. 135.

[4] Capitol. I. Caroli M. a. 789: „De scholis per monasteria et episcopia instituendis" apud *Walter* Tom. II. p. 202—3.

[5] *Walter* o. c. II. p. 203, 263.

dralem S. Mariae", osnovao kanonički sbor „collegium canonicorum", pa njemu i biskupu sazidao udobne dvore „ac domicilium illis et Episcopo sat amplum et commodum paravit", da danju i noću vrše božju službu „in qua nocturnis et diurnis precibus et sacrificiis, cum clero inferioris ordinis operam darent." Na Kapitulu, dakle, mi imamo tražiti skup sgrada, koje su jedna s drugom u najtješnjem doticaju u blizini bile: uz stolnu crkvu S. Marije biskupove dvore, u njima ili uza nje takodjer kanoničke, nižeg sveštenstva i biskupske škole.

Najznamenitija sgrada dakle, s kojom su sve ostale u tiesnom odnošaju i u blizini bile, jest *crkva S. Marije,* koja je obstojala za cielo već davno prije no Petar Kresimir u njoj ustožeri biskupsku stolicu. Istina da nam spomenuti spljetski sabor oko 1045 godine naprosto kaže da su kraljevi hrvatski postavili biskupsku stolicu „in Campo" kod S. Marije, a niti tvrdi niti poriče da li su gradili bilo biskupske dvore, bilo samu crkvu S. Marije, ko ni kanonički kapitul. Naddjakon Toma takodjer o svemu tomu ne kaže ništa. Sam Farlati[1] čisto povieda: „Idem Crescimirus collegium Canonicorum instituit ac *domicilium illis et Episcopo satis amplum et commodum paravit iuxta aedem cathedralem S. Mariae"*, iz čega se razabire da su samo biskupski i kanonički stanovi s nova od Kresimira sagradjeni, a ne crkva, koja indi mora već prije da je sagradjena bila; jer da ju je Kresimir skupa s rečenim sgradama dao sazidati, toga se ne bi bilo premučalo, budući stvar od veće važnosti a da se baš naročito iztakne. Koje je godine i od koga S. Marija sgradjena, to se ne zna; može se samo nagovieštati poprieko godinu, kada je već obstojala, biva, godinu utemeljenja kninske biskupije. Višekrat navedeni zaključak spljetskoga sabora oko 1045 godine mogao bi nam služiti najboljom podlogom za ustanovljenje željene godine, nu ne može nam biti odlučnim sudilom, budući nestalna godina u kojoj bi držan; biva, po mnenju veleučenoga d-ra Fr. Račkoga, da ide medju godinom 1040 – 1059.[2] Nu na darovnici bana Petra od 1042 godine, nalazi se ova potvrda: „Et ego Marco (sic) indignus episcopus chroatensis collaudo, confirmo, corroboro atque concedo.[3] Istina, da je Farlati, izpravljajući na svoju ruku pisarove pogreške, datum i ove listine na svoju protumačio, te mjesto god. 1042 poprimio 1052 g., i tako utemeljenje kninske biskupijske stolice, na koju je prvi zasio podpisani „Marco", stavio potla 1050 godine, a to s razloga, što mnije, da je biskupsku kninsku stolicu ustanovio Petar I Kresimir, koji, po njegovu mnenju takodjer, nije kraljevao prije 1050 godine. Ali, pristane li se uz mnenje veleučenih d-ra F. Račkoga[4] i I. Kukuljevića Sakcinskoga,[1] da je rečena darovnica bana Petra iz 1042 godine, ili barem jednu dvie prije ili kašnje, svakako bi palo Farlatovo mnenje, da je Petar I Kresimir osnovatelj kninske biskupije, budući da je on počeo vladati, kako se obično misli, 1050 godine Hrvatskom, a tek 1058 i Dalmacijom.[2] Ovoga priepornoga pitanja, budući da ne zasieca nego podredjeno u naše iztraživanje, mi ga za sada konačno ne rješismo; nego ga jedino iztakosmo u nadi, da će ga valjda buduća odkrića na Kapitulu konačno na čistac svesti; te jednostavno usvajamo si mnenje veleučenih d-ra F. Račkoga i I. Kukuljevića Sakcinskoga, da je darovnica

[1] *Farlati,* l. c.
[2] Monum. pag. 200 in N.
[3] Monum. pag. 47.
[4] Monum. pag. 46, 47.

[1] Cod. dipl. I. pag. 111, 112.
[2] Dakle, i da bi izključili Knin iz obsega bizantinske Dalmacije, kako dolazi od doseljenja Hrvata sve do kasnog srednjega vieka, t. j. ograničena samo na njeke gradove i otoke, koji priznavahu bizantinsko pokroviteljstvo, te ga stavili u obseg kraljevine Hrvatske. Petar I. Kresimir, koji je Hrvatskom zavladao, po Farlatu oko godine 1050, nije mogao biti osnovateljem kninske biskupije, kako Farlati tvrdi. Nego čini nam se da se je Farlati prevario u dobi zasnovanja kninske biskupije zamjeniv kralja Kresimira II. sa unukom mu kraljem Petrom I. Kresimirom; onaj vladaše od 1009—1035 god. po prilici, dočim ovaj izvjestno od g. 1058—1073. Ovo naše nagadjanje, da bi Kresimir II. prije morao biti osnovateljem kninske biskupije. nego li po Farlatu, Petar I. Kresimir, nalazi dosta vjerojatne potvrde u bilježci što nam ju sačuvao Ivan, gorički naddjakon, pisac četrnestoga vieka. U razdoblju 1030—1038 g. a za kraljevanja Kresimira II. kaže nam: „Tunc episcopi Croatensis *iurisdictio ad Dravum extensa est*" (*Monum.*, pag. 472), što izvjestno sa istovjetuje s onim, što nam naddjakon Toma povieda da se je već sbilo prije crkvenoga spljetskoga sabora, držana oko 1045 g., to jest medju 1040—1059 (*Monum.* p. 200) i to prije kraljevanja Petra I. Kresimira. Toma, na već spomenutom mjestu (*Monum.* p. 200) veli, da su kraljevi hrvatski hotjeli imati svoga osobitoga biskupa, te mu uz privolu nadbiskupa spljetskoga zasnovali stolicu kod Knina, i podielili mu ogromne predjele, tako da se „sua jurisdictio usque *ad Dravum fluvium extendebatur*". Ove rieči se skoro doslovce sudaraju sa bilježkom naddjakona Ivana; samo s tom razlikom, da on veli, da se je za Kresimira II. od 1030—1038 g. tek proizvelo raz̄širenje pravomoćja hrvatskoga biskupa sve do Drave; dočim Toma o godini 1045, za dobe spljetskoga sabora, veli, da je bio već odavna svršen čin raširenja pravomoćja do Drave hrvatskoga biskupa; i još, naddjakon Ivan, kaže, da je za Kresimira II. to proširenje se sbilo, dočim Toma obćenito, veli da se je to ovršilo po volji kraljeva hrvatskih. Ako se je, dakle, osnovanje hrvatske biskupije i proširenje njegova pravomoćja do Drave, po Tominu poviedanju, sbilja sbilo prije sabora spljetskoga oko 1045; ako je pako to proširenje se sbilo, po Ivanovu poviedanju, za kralja Kresimira II. od 1030 do 1038 g., jasno nam se vidi, da barem Kresimir II., ako li ne već koji prije njega, osnova biskupiju hrvatsku i to kod Knina; a ne, kako bi Farlati hotio, da je osnovanje kninske biskupije djelo Petra I. Kresimira, i to potla 1050 godine, što poriče i darovnica bana Petra oko 1042 godine, na kojoj je podpisan „Marco episcopus chroatensis". Nu, opetujemo, da volimo čekati još koji pozitivni podatak, da sveosve odbacimo Farlatovo poviedanje.

bana Petra oko god. 1042 po prilici; indi da te godine imamo već prvoga kninskoga biskupa; da je tada već bila osnovana biskupska stolica s kanoničkim sborom kod crkve sv. Marije; da je to godina, napokon, prije koje je sigurno već obstojala crkva S. Marije. Ovaj zaključak radje oslonismo na listinu oko 1042 godine, jer po našem mnenju vjerodostojnija od Farlatova poviedanja, za koje se ni ne zna, iz kojih li je izvora crpljeno; u nadi vazda da će ga što skorija izkapanja na Kapitulu ili oprovrći ili potvrditi.

Što pako nagovieštamo, da je crkva S. Marije još davno prije utemeljenja kninske biskupije obstojala, mislimo da nije bez ikakva temelja, i s drugoga razloga, t. j. uvaži li se nadpis iz godine 1203, koji je bio uzidan vrhu vrata biskupske crkve na Kapitulu, te godine 1740 vidjen i pročitan od biskupa Ivana Vidovića,[1] i o kojem ćemo se niže obširnije baviti. Za sada samo uz put usudjujemo se zaključiti po njemu, da je iste godine 1203 crkva S. Marije posvema obnovljena, jer valjda od drevnosti trošna, što bi svakako bilo u prilog našoj nagoviesti, da je ona iz davnije dobe, nego li je doba ustrojenja kninske biskupije. Obično bo se mora scieniti, da se sgrade tvrdo sazidane, košto su crkve u obće a navlastito one jedanestoga vieka, poslie 150 godina njihova podignuća ne ruše tako lako, a to u našem slučaju jamčilo bi, da 1203 obnovljena crkva S. Marije nije tada brojila samo viek i pol obstanka, već dakako možda još koji viek više.

Nego da dalje ne duljimo s poluhipotetičnim zaključivanjem, cienimo da se smije slobodno uztvrditi, da je crkva S. Marije starija od 1042 godine, a koliko godina, to će nam valjda kazati, osim inih možebitnih svjedočanstva, i sam arhitektonički slog, čim se izkapanja počmu sustavnije voditi.

Nu još kudkamo veće zanimivosti jest crkva S. Marije radi doticaja sa Zvonimirom, budući po svoj prilici da bi ona mogla biti glavna ili barem jedna od onih „petih crikvah v Kosovi“, koje su po narodnoj predaji tako tiesno skopčane sa zadnjim dnevim i tragičnim svršetkom njegovim. — O vjerodostojnosti predaje o Zvonimirovoj smrti, sačuvane nam ne samo po Hrvatskoj kronici, kratkom ljetopisu I. Tomašića, nego i po živućem poviedanju narodnom u kninskoj okolici, od oka suditi ne bi bilo razabrano; ali u slučaju kad bi ostanci S. Marije na Kapitulu izašli na vidjelo, vjerojatno je da bi se dobilo u ruke krjepak kušik na razbir istinitosti predaje i što se tiče same joj jezgre i kolorita. Tako primjerice, Tomašić skladno s „Hrvatskom kronikom“ pripovieda sabor na Kosovu polju i smrt Zvonimirovu; ali, dočim „Hrv. kronika“ o pokopu Zvonimirovu mramorkome muči, on čisto kaže: „et sepultus est *in capitulo thinigensi in ecclesia sancti Bartholomei ante altare magnum.*“[1] Pripomenuti je ovdje, da se miti svaka pometnja, da od godine 1203 biskupska crkva S. Marije biva nazivana i imenom S. Bartula, s razloga, koji ćemo niže navesti; da Tomašićevoj kronici ne pripisujemo sva svojstva čistog i vjerodostojnog izvora; ali ipak, da bi željeli vidjeti tvrdim dokazim oprovrženo njegovo poviedanje, da ga se sveosve odbaci.[2] Svakako buduća izkapanja na Kapitulu mogu sasvim lako pružiti njekoličak tih dokaza, da se jednom napokon kadli tadli dotjera na čistac s tom tragičnom predajom o smrti i pogrebu kralja Zvonimira.

S crkvom S. Marije uzko je skopčan i kanonički Petrom Kresimirom osnovani sbor, koji po Farlatovu poviedanju, takodjer od kralja dobi osobitih povlastica i odlika; tako da, košto je kninski biskup, jer narodni i kraljski, prednjačio svim inim svjetovnim i crkovnim velmožam, i njegov kapitul, jer kapitul hrvatskoga biskupa, prednjačio s pravima i povlasticama svim inim bilo svjetskim bilo crkovnim zadrugam. Sam kralj gradi kanonicim prostrane dvore uz biskupove tik crkve S. Marije i uz svoje dvorove; obskrbiva ih bogatim desetinam i darovštinam da uz udoban žitak danju i noću na izmjenu Bogu hvale pjevaju, kao i tadanji carigradski *acoemetae,* cviet svetinje i učenosti za onih težkih vremena, da mladež u sveštenićkom zvanju i znanju odgaja; sam kralj napokon kanoničkom kapitularskom pečatu toliku povlast podieljiva, da ne samo potvrdjiva kapitularske spise, nego sve javne i državne, košto nam Farlati jamči,[3] da je takovih spisa za njegove dobe bilo vidjeti u trogirskom i spljetskom arkivu. Radi toga pečat taj, toli važan i znamenit u hrvatskoj kraljevini za državne posle, imaše čuvarom jednoga od samih kanonika — *custos sigilli* —; radi toga na taj pečat bio je udaren i njekakov novčani bir — *regius sigilli* — koji je bio jedan od glavnijih kanoničkih prihoda.[4] Svu tu zamašitu važnost i ugled uživaše kapitularski pečat sve do propasti Knina pod tursku vlast početkom šestnestoga stoljeća; jer izumrćem narodne dinastije kninski kapitul presta biti organom dvorske kancelarije, ali postade „*locus credibilitatis*“, kako to razabiremo još na izpravama 1458, 1494 i 1514 godine.[5] Na pečatu bijaše urezana slika S. Bartula apoštola koga si kanonički sbor odabra pokroviteljem ili patronom, kadno ga Petar Kresimir obdari bogatom nadarbinom S. Bartula, za koju se baš ne zna gdje je ležala u hrvatskoj kra-

[1] Bull. D. IX. pag. 13, *Viestnik,* V. br. 2.

[1] *Arkiv,* IX. pag. 12.

[2] Vidi moju polemiku: „Zvonimir kralj Hrvatski“, u Katoličkoj Dalmaciji mjeseca veljače i ožujka 1880.

[3] Illyr. Sacr. IV. Epis. Tinnien. 281.

[4] O dvorskoj hrvatskoj Kancelariji već se je obširno bavio veleuč. dr. Rački (v. Rad Jugosl. Akad. knj. XXXV.), zato nama bi bilo suvišno više o tom govoriti; dakle, tko želi neka vidi tu obširnu razpravu, te još *Mabillon* De Re Diplom. Neapoli 1789; Lib. II. Cap. XI; *De Vaines-Bonnetty* o. c. *sub voce.*

[5] *Farlati,* o. c. IV. p. 281.

ljevini;[1] rad šta S. Bartul po svoj prilici posta pokroviteljem biskupske stolice S. Marije.

Kada smo pri ovoj, cienimo da je nuždno mimogredice pripomenuti, da li je doista obstojala u kninskoj biskupiji osebita crkva sv. Bartula, koja se spominje u spomenicim poslie trinestoga vieka i u predaji, ili se mora pod tim imenom razumievati sama biskupska crkva S. Marije na Kapitulu.

Moglo bi se nagadjati po onim Farlatovim obćenitim rječima „sacerdotium S. Bartholomaei in terris croaticis situm", što ga Petar Kresimir utjelovio kapitularskom stolu, da je već prije zasnovanja kninske biskupije, na Kapitulu obstojala crkva S. Bartula, kojoj je pripadala ta nadarbina; nego ne imamo ni cigloga povjestnoga dokaza da to doistinimo. Nu da je i obstojala, njezin zavisni odnošaj prema stolnoj crkvi S. Marije, mislimo, nije mogao dopustiti da na pr. kanonici svoje dužnosti u njoj vrše a ne u stolnoj, kao što po svoj prilici i veličina joj s toga odnošaja, bit će jako ograničena bila.

Nego budući da nam se na pisanim spomenicim ne spominje samo ime S. Bartula, nego još i drugih svetaca skupa, kojim je dotična crkva bila posvećena, za to nam se vidi vjerojatnijim ovo drugo riešenje.

Za narodne dinastije i kašnje do izmaka XII vieka spominje se crkva i samostan toga imena.[2]

Po izpravama jedanestoga i dvanestoga vieka, koje su doprle do naših ruku, nema traga ikakvoj crkvi ili samostanu S. Bartula u kninskoj okolici ili biskupiji. Valjda po Farlatovom poviedanju, da je Kresimir kninskomu kapitulu podielio „sacerdotium S. Bartolomei apostoli, in terris chrobaticis situm"[3] dalo bi se nagoviештati, da je ta nadarbina bila utemeljena pri kakvoj crkvi S. Bartula, po kojoj se zatim tim imenom i sama nadarbina prozvala; ali s druge strane opeta smo u neizvjestnosti, da li je i sama nadarbina ležala baš u kninskoj okolici, a po tom i istoimena crkva.[1]

Pa sve kad bi se i dosvjedočilo, da je do Kresimira obstojala i crkva i nadarbina u kninskoj biskupiji, čemu nije moguće namaći dokaza pri sadašnjoj nestašici podataka, nastalo bi pitanje, nije li Kresimir, uz ine razloge, baš zato pripojio nadarbinu S. Bartula kninskomu kapitolu, jer je crkva propala? Bilo kako mu drago, po izpravama iz dobe narodne dinastije pa sve do konca XII vieka ne obstoji u kninskoj biskupiji crkva ni samostan S. Bartula apoštola. Što se pak kasnije spominje crkva S. Bartula kod Knina i to kao da je obstojala za dobe kraljeva hrvatskih, cienimo da nije nego ili puka pometnja u nazivanju crkve S. Marije samo imenom pokrovitelja, ili krivo lučenje po imenima naslovnice (titularis) i pokrovitelja (patronus) jedne te iste crkve u dvie. Možda je tomu uzrokom bilo i to, da je kanonički sbor svome pokrovitelju podigao u samoj crkvi S. Marije osobitu bogomolju ili žrtvenik, te se vremenom po jednom od ovih i sama crkva tako prozvala; kao što vidimo da se je dogodilo u Spljetu, gdjeno 655 godine preobratilo velebni Dukljanov mauzoleum u stolnu crkvu pod naslovom „Mariae in coelum assumptae"; a kad ne mnogo vremena za tim u ruševinama Solina našlo tielo S. Dujma, prvoga solinskoga biskupa i mučenika, te ga prenielo u spljetsku kathedralku, odtada S. Dujam posta pokroviteljem biskupije, grada i stolne crkve, koja se zato prozva imenom S. Dujma, kako se po najdavnijim spomenicima vidi i kako ga dandanas jošte narod svake ruke na usta uzimlje.[2] To isto mora da se je dogodilo i crkvi S. Marije u Kninu. Jasan dokaz tomu nahodimo u prvom spomeniku u kojem se spominje ime S. Bartula. To je nadpis iz 1203 god., nad vratima S. Marije na Kapitulu, koji je 1690 godine biskup I. Vidović na svojem mjestu vidio i pročitao: „Anno ab incarnatione Dni nri Jesu Christi 1203 Regnante Rege Emerico aedificata est ecclesia ista a Venerabili Praeposito Dobroslavo filio Prodancii Comitis Tiniensis nepotis Prodaslavi Comitis ad honorem Domini et Sancti Bartholomaei et Sanctissimae Mariae et Sancti Petri pro redemptione animae suae et suorum."[3] Iznad svake je sumnje da se je ovaj nadpis nalazio nad vratima S. Marije na Kapitulu, ne samo po svjedočanstvu spomenutoga biskupa I. Vidovića, očevidca kada je u istinu crkva S. Marije

[1] Illyr. Sacr. IV. 281.

[2] U darovnici Kresimirovoj izdanoj u Ninu 1069 god.: „Adam monachus sancti Bartholomei abbas testis" (Cod. dipl. I. 132); jest samostan kod Biograda na moru. U ugovoru dalmatinskih primorskih gradova s Duždom: „Ego Johannes abbas sancti Bartolomei, ratifico et confirmo" (Cod. dipl. I. 150); takodjer isto u Svinimirovim darovnicama: onoj izdanoj u Spljetu 1076 godine (Cod. dipl. I. 155), u onim god. 1078 (Cod. dipl. I. 162) i god. 1078, 16. travnja. U zaključcima spljetskoga crkvenoga sabora 1185 god., spominje se kao crkva medju crkvama spljetske biskupije, i opetovano njezin prepozit: „sanctam Martham, Petrum de Clobuco, sanctam Mariam, sanctum Stephanum, sanctum Moysem, *sanctum Bartholomeum* .... Ut autem haec ordinatio, quam his personis praesentibus et eam approbantibus statuimus: Flascone, tiniensi episcopo ..., *Alberto Pisano sancti Bartholomei preposito* ...., firma stabilisque permaneat per *cancellarium nostrum Albertum sancti Bartholomei prepositum* fecimus conscribi et insigniri propriis sigillis. Datum Spalati in Ecclesia sancti Andreae apostoli, per manum *supradicti prepositi Alberti cancellarii nostri (Kukuljević,* Cod dipl II p. 130). Primicerius spljetskoga kapitola uz ina dva naslova, imao je i „titulum a S. Bartholomeo" (Farl III 17).

[3] Illyr. Sacr. IV. 281.

[1] Vidi niže.

[2] Farlati III. pag. 29 ss. Thomas Archid. — Isto se sgodilo i u Zadru. Današnja crkva pod imenom S. Donata u početku nazivala se S. Trojstva; ali kadno se u njoj pokopalo tielo S. Donata zadarskoga biskupa i S. Donat postao pokroviteljem, od tada i crkva ne dolazi više pod imenom naslova, nego pokrovitelja S. Donata. (Hauser, Bulić. Il tempio di S. Donato in Zara, pag. 18, 19.)

[3] Viestnik, V. 2. Bull. Dalm. X. 1, 13.

srušena, ali ne sasvim uništena bila i kada je još predaja drugog koljena s bjeločanim još prilično sačuvanim ruševinama vjerodostojno mogla svjedočiti; nego i po samom nadpisu, koji kaže doista, da je crkva podignuta ne samo na slavu S. Bartula, nego i S. Marije i S. Petra. Razlog, rad koga dolazi na prvom mjestu ime S. Bartula, a ne Svete Marije, jest po svoj prilici onaj isti radi koga se spljetska prvostolna crkva naslovna „Mariae assumptae", obično ipak nazivala i nazivlje se imenom pokrovitelja S. Dujma; a drugi rad toga, što sami auktor posvete nije drugi nego glavom prepozit kninskoga kaptola, koji je možda smatrao svetom dužnošću na prvom mjestu sjetiti se pokrovitelja kanoničkoga sbora; pokrovitelja, čije ime na daleko slavilo, a pečat onako zamašito zasiecao u same državne poslove i to ponajvažnije; treći razlog mogao bi biti sama pometnja u redu imena, počinjena ili od sastavljača nadpisa ili od klesara. — Nu iz nadpisa poliega prigovor, da crkva, u kojoj je uzidan bio, jest doista posvećena S Bartulu i S. Mariji; ali da je to crkva s nova gradjena — aedificata est — god. 1203, a ne ona stara biskupska crkva S. Marije od Kresimirovih doba. Izočan nam se čini ovaj prigovor u koliko se osniva lih na izrazu generična smisla, koji ipak ne izključuje ono, čemu prigovara. Nama se čini da i po samome smislu nadpisa smije se, dapače mora se zaključiti, da poznija crkva prepozitom Dobroslavom 1203 sagradjena, nije no starinska crkva S. Marije samo obnovljena i popravljena: jer inače ne bi bilo razloga čemu biskupsku staru crkvu S. Marije, koja je po svoj prilici imala napose bogomolju ili žrtvenik na čast kapitolskom pokrovitelju, i svom pokrovitelju S. Bartulu, podizati novu crkvu pa posvetiti ju isto kao i prvu te istim svetcima, s tom razlikom samo, da bi S. Bartul od pokrovitelja stare postao naslovnim svetcem nove, a S. Marija od naslovničtva stare spala na pokroviteljstvo nove. Drevna praksa crkvena, prema kojoj se tekom vremena stvorilo u kanoničkom zakoniku osobitih zaključaka u ovom pogledu, bila je ta, da se u odabiranju više pokrovitelja ili zaštitnika prednost mora davati strogo po redu crkvene hierarhije,[1] rad šta po njoj svakako prednost dana S. Bartulu pred S. Marijom višega hierarhičkog stupnja, ne može biti ino nego pogreška. — Svi dokazi, dakle, svode na zaključak, da crkva S. Bartula na Kapitulu nije nego crkva S. Marije.

Dorješavajuć predjašnje prieporno pitanje o crkvi S. Bartula, rekli smo i o crkvi S. Marije sve što se o njoj zna do nastupa XIII. vieka. Biva, da je pred godinu 1203 ili od drevnosti ili s ine nepogode nastradala, te da ju prepozit Dobroslav obnovio.

Za XIII. i XIV. vieka u spomenicima se crkva S. Marije ili S. Bartula više izrječito ne spominje, izuzamši

[1] Ferraris. Bibl. jur. can. Patronus.

valjda cigli krnjasti nadpis, našast 1871 godine i sahranjen danas u spljetskom muzeju, prvi put obielodanjen u *Bull. Dalm.* IX pag. 14.;[1] ali, taj po svoj prilici stoji u savezu sa popravkom prepozita Dobroslava; a rek bi, po ovom ulomku, njeki Nikola popravljenu crkvu obskrbio zadušbinom.

Godine 1420 — 1425 za gradjanskoga bosanskoga rata Ostojin sin Radivoj, da slomi Sigismundovu silu, prispjelu u pomoć Tvrtku, dozva Turke, koji se iz Bosne plieneć i paleć svališe u kninsku županiju i doprieše do Knina.[2] Da je ovom prigodom nastradala i kninska prvostolnica S. Marija na Kapitulu, razabire se iz zapisa sbornih listina: „1428, 12 Kal. Junii providit Ecclesiae Tinnien. provinciae Spalat. vacanti per ob. de persona D. Joannis praepositi Ecclesiae Casmen. diocesis Zagabriensis; et concessum fuit sibi, quod possit dictam praeposituram tenere ad ipsius Domini nostri beneplacitum propter destructionem Ecclesiae Tinniensis praefatae." Farlati, navodeć spomenuti ulomak,[3] neizvjestan je od česa li je nastradala crkva S. Marije „ . . . ad reaedificandam aedem cathedralem, quae vetustate vel alio quodpiam infortunio corruerat", s toga što mu je nepoznata bila turska pomenuta provala, koju od starijih kroničara tek Tomašić zabilježio u svom ljetopisu, a poza njime O. Vinjalić;[4] koji uz to tvrdi, da je baš od turskog paleža propala prvostolna kninska crkva.

Nema pri ruci dokaza, da je potla crkva S. Marije bila popravljena; nu dalo bi se negovieštati da jest po tom, što je grad Knin sačuvao svoju prvašnju[5] znamenitost i s političkoga i s crkvenoga gledišta, sve do godine 1522, kadno padne sasvim pod Turke i ostade pod njihovim gospodovanjem sve do 1688 godine. Ako ne prigodom osvojenja, a to gotovo susljednih godina bjehu izgorene, razorene većinom sve zgrade na Kapitulu, dakle i crkva S. Marije, kako se razabire po ogorjelim zidinama. Od 1522 godine kninski biskupi ne stoluju u Kninu, nego inudje ostavši samo naslovni; nikad ili riedko pohodio koji svoju biskupiju.[6]

Godine 1688 Knin pade u mletačke ruke, te iza vieka i pol desilo se tek napokon sgodno vrieme obnovi ljenju kninske biskupije i biskupske stolice; ali, radnesretnog stanja, u kom se nalazio sam grad, a navla-

[1] Vidi niže.

[2] Chronicon J. Tomašić, Ark. IX p. 16; Fabijanić, Storia dei Frati Minori p. 175, 196; Vinjalić, Comp. stor. a. 1428.

[3] Illyr. Sacr. IV. pag. 295.

[4] Comp. stor. a. 1428.

[5] Tako n. p. još 1435 i 1451 god., spominju se „*rotni sudci* plemenitih hrvata *stola kninskoga*", gdje po hrvatskom pravu (secundum consuetudinem regni Croaciae) pravdu kroje. (*Kukuljević*, Listine hrvatske, p. 79; Jura, I. I. p. 198, 199); a kapitularski pečat na listinama nahodi se sve do g. 1514, kao službena potvrda pravovaljanosti izprave (*Farlati*, o. c. IV. p. 281).

[6] Farl. Illyr. sacr. IV. Episc. Tinnien. passim.

stito biskupska crkva i sve zgrade okolo nje, jer biskupski prihodi bili razgrabljeni na sve strane, niti tko pitao, niti zapoviedao da se kninska biskupija obnovi. „Sed cum civitas illa Turcarum illuvie ac sordibus, cladibusque bellicis deformata esset aedes pontificiae disiectae, templum cathedrale subversum, reditus episcopales alio distracti, nemoque fuit qui aut peteret aut juberet suum Tinniensibus episcopum restitui.“ [1] — Nu, rek bi, da ova Farlatova viest nije točna u potankostima, i da stolna crkva S. Marije nije sasvim do temelja uništena bila, po svjedočanstvu spomenutoga već I. Vidovića. On bijaše prvim kninskim župnikom iza prognjanja Turaka 1688 godine, kasnje postane trogirskim biskupom, te u vlastoručnoj bilježci od godine 1690, na koricama stare knjige, darovane knjižnici Franovaca S. Lovre u Šibeniku, spominje, da je već više navedeni nadpis g. 1203 vidio i pročitao nad vratima stolne crkve na Kapitulu, [2] što bi značilo, da su još barem zidovi obstojali. — Točnije nas o tadanjem stanju crkve S. Marije obavieščuje po predaji, O. Vinjalić u svojem pismu od 17 prosinca 1746: „La chiesa aveva un volto di tufi, la *quale era quasi intatta*, quando i nostri presero questa piazza ai Turchi“ (1688); iz čega se razabire da su ne samo god. 1688 zidovi obstojali, nego još i svedeni krov.

Od godine 1688 crkva S. Marije služila je varošanim kninskim grobljem, kako nam svjedoči jur navedeni mrtvački zapisnik od 1688 godine; ali, što gore, kamenolomom za gradjenje novih kuća i mletačkih tvrdja, kako nam O. Vinjalić u spomenutom listu pripovieda. Što ne razkopale ruke varošana i Mlečića i što odoljelo uništajućem zubu vremena, djelomice se zemljom zasulo, pa iztraživaočevom oku od svih prijašnjih sgrada ne ostalo nego ono malo zidova, koji se vide na priloženom nacrtu (V. tab. II). I crkva S. Marije ne ubjegla toj kobi, tako da sada od nje nije vidjeti ništa karakteristična: a o zidovim, koji još iz zemlje vire, ne bi se moglo kazati, da li su crkve ili ine sgrade.

Nižući poviest stolne crkve S. Marije mimogredce se dotaknusmo i ostalih sgrada na Kapitulu, koje bi bile zanimive po iztraživaoca, te nam ne bi preostajalo o njima ništa osobito pridodati. Ista sudbina koja je pratila biskupsku crkvu, pratila je i biskupove i kanoničke dvorove, jer su s njome nuždno spojeni. O njima, po tadanjem običaju, možemo zaključiti, da su bili svi skupa s crkvom opasani mirovima, i, po svoj prilici, sačinjavali utvrdjen gradić, kao štono bijaše njekoč i zagrebački biskupski grad. Po sebi se opeta razumije, da uz te sgrade, bit će bilo još i drugih, bilo za slobodne gradjane, bilo za kapitulske kmetove.

Još jedna sgrada, o kojoj bi se moglo nagadjati, da je po svoj prilici bila na Kapitulu, jest kraljevski dvorac „uilla regalis“. Rekosmo nagadjati, jer upravnih povjestnih dokaza ne imamo. Svinimirov regest 1076—1078 g. u komu čita se medju inim i ovo: „. . . Inter quos quaedam sanctimonialium mater, Maria videlicet, cenobii sancti Benedicti, in solempnitate consecrationis ecclesiae nostri episcopatus, sanctae Mariae uocabulo. . . . Actum est hoc in uilla regali, quo in loco iam dicta ecclesia sanctae Mariae (sita uidetur, his) coram testibus: in primis coram Laurentio uenera(bili) archiepiscopo, Petro croatensi episcopo“ . . ., nije izdan u Kninu, kako to Farlati stavlja, [1] nego u Solinu, kako se još razgovietno na samom izvorniku, koji se sada čuva u regnikolarnom arkivu u Zagrebu, vidi, i košto se po samom tekstu razabire; te crkva S. Marije [2] i njoj blizi kraljski dvorac, koje regest spominje, nije moguće stavljati na Kapitul, nego izvjestno u Solinsko polje.

Nagadjamo po ovomu, da je na Kapitulu ili blizu po svoj prilici stojala „uilla regalis“. Opažamo u prostiranju moći države hrvatske njeku postepenost, pa tu istu postepenost u stolovanju hrvatskih vladara. Vlast hrvatske države najprije se uvriežila u sjevernoj Dalmaciji, te devetoga vieka nahodimo vladare gdje stoluju u Ninu, a ninskoga biskupa gdje uživa prava državnoga biskupa. Kašnje desetoga i nastupom jedanestoga vieka vlast hrvatske države uvriežila se i u sredozemnoj Dalmaciji, te eto onda nahodimo vladare da stoluju u Kninu i tu osnivaju stolicu svomu državnomu biskupu, koji nosi i pravi naslov „chroatensis“. Jedanajstim viekom napokon državna vlast već je uvriežena bila i po obalama srednje Dalmacije, te eto onda nahodimo vladare gdje stoluju u Solinu i Bihaču, a prati jih vazda hrvatski biskup, koji te isto pridržava svoju kninsku stolicu. U svakom mjestu, gdje su vladari stanovali, imali su svoj dvor „uilla regalis“, kako nam ga listine imenuju, i to utvrdjen gradić po obćenitom običaju tadanjih doba; dakle, kad su vladari i u Kninu stolovali i tu su imali svoje dvorove, koji su stajali van grada; jer tako zahtjevaše suvremeno municipalno pravo, koje nije trpilo vladara medju gradskim zidinam, kao stanovnika, nego kao gosta. Razlog, i to glavni, radi koga bi zasnovana biskupska stolica baš na Kapitulu, a ne u samom gradu Kninu, bio je taj, kako mi nagadjamo, što je na Kapitulu bio i kraljevski dvor: a to razabiremo po povie-

[1] Farl. Illyr. Sacr. IV. pag. 301.
[2] Viestnik, V. 2.

[1] O. c. IV. p. 284.
[2] Farlati netemeljito hoće da je to baš biskupska kninska crkva S. Marije, i to tek za Zvonimira prvikrat posvećena. Nu i ta ne stoji, jer *sollemnitas consecrationis*, o kom regest govori nije no godišnjica posvećenja crkve, a ne prvo posvećenje, što je dakako različito (*Lucius*, De Regno Dalm. Chr. Lib. II. C. XVI. Regest 1072 god.) *Kukuljević* u svojem Codexu, stavlja pravo da je rečeni Regest izdan u Solinu (I. 154); *dr. Rački* u Docum. VII. u kronologičnom kazalu (p. XXXI) stavlja ga takodjer „Salonac“, a u tekstu pak (p. 112) „Tinnini“, što nije no tiskarska pogrješka, kako je to već i Milinović opazio (Viestnik, IV p. 48).

danju naddjakona Tome, iz rieči: „regalis erat episcopus et regiam curiam sequebatur eratque unus ex principibus Aulae," . . .[1] t. j. da je kod „regalis curia" bila stavljena biskupska stolica.

Nu, ovo, kako opetovasmo, niesu nego naša nagadjanja, koja bez inog povjestnoga i bez ikakvoga mjestnoga vidivoga podatka ostaju svedjer u granicama neizvjestnosti; koja će dotle potrajati, dokle iztraživanja na mjestu ne odkriju nam činbenike da sude našem nagadjanju.

Drugo važno mjesto, koje nam sa svojim ruševinam jamči, da na njem moramo tražiti spomenika iz starije hrvatske dobe, jest *Biskupija,* najubaviji dio Kosova polja, ležeća po prilici osam kilometara u iztok Kninu.

Oko biskupije na raznim mjestim, na različitoj dalečini proteže se još danas tragova mnogim starinskim sgradam. Na vršku Biskupskog gaja ili Lopuške glavice, prem ne sasvim razgovjetno, razabire se dosta tragova zidova: ali, tako neskladno, da jih se u cjelinu ne može svesti. Jedan kilometar podalje, gdjeno je grčko-iztočna crkva Presvete Trojice, na oveliku groblju vidi se rimskih sarkofaga i krnjataka rezbarije, koju mi krstismo po dobi karlovinžkom, iz vremena narodne dinastije, u velike slične onoj našastoj na Kapitulu. Takodjer na glavici, zvanoj Stupovi i u njezinoj blizini opaža se starih zidova, grobova i komada iste rezbarije, što sve nagoni u misao da je tu moralo biti starih sgrada. Nu ponajzanimiviji ostanci nahode se baš u Kosovu polju, u medjašim sela Biskupije, i to taman na današnjem groblju seljana Polače i Biskupije. Tu je bilo starinsko groblje, koje kninski mrtvački upisnici od 1679—1710 g. nazivlju: „ . . . sepultus est super uno colle ubi multa monumenta reperiuntur; Coemeterio S. Lucae in Biskupia; . . . inter mura antiquae Ecclesiae Episcopalis jam destructae rure Biskupia; . . . Coemeterio S. Lucae in Cossovo."[2]

Koje su zgrade obstojale na ovom mjestu? Pri ruci ne imamo nikakvoga izvjestnoga podatka da što pozitivna uztvrdimo. Viest hrv. ljetopisa da je Zvonimir sazvao narodnu skupštinu „v petih crikvah v Kosovi", po obćemu mnenju odnosi se baš na ovu točku. To mnenje osniva se pak na tvrdnji O. Vinjalića: „Il vescovo di Knin seguiva sempre la Corte, aveva la sua Chiesa Cathedrale circa due miglia distante dalla città di Knin in luogo detto anco al giorno d'oggi Biscupia, cioè Vescovado. La Chiesa era rotonda dedicata a Santa Maria Vergine e Madre."[3] Nu isti O. Vinjalić u pismu upravljenu O. Radniću na 17. prosinca 1746. o ruševinam na Kapitulu ovako se izrazuje: „Vogliono alcuni che questa fosse stata l'abitazione del Vescovo, il quale stesse assieme coi canonici, come s'usa in alcuni luoghi di Germania", što bi njekako protuslovilo gornjoj tvrdnji. Nu svakako stoji da je tu bivala kakva palača i jedna ili više crkava; je li pak ta crkva bila biskupska S. Marije, mislimo da nije, pošto dokazasmo da je ona stala na Kapitulu, i da je istovjetna kapitularskoj crkvi S. Bartula. Nego, izključiv iz Biskupije biskupsku crkvu S. Marije, nameće se pitanje, koja je druga crkva ili sgrada stala? Pri posvemašnjoj nestašici podataka, usudjujemo se tek nagovieštati, po smislu izraza „Biskupija", da je na Biskupiji morala biti, ne biskupska stolica ili crkva, nego naprosto „mensa episcopalis", s dotičnim sgradama i crkvama. Sličan primjer nahodimo i u spljetskoj biskupiji. Putalj, poviše Sućurca, koji Trpimir darova spljetskoj biskupiji s crkvami S. Jurja, S. Anastazija, S. Kozme i Domjana,[1] a pozniji vladari potvrdiše i obogatiše s drugim darovštinama, bio je i danas jest „mensa episcopalis", a narod ga zvao i zove „biskupija", biva, biskupovim posjedom, premda u njem nije bilo, niti je sada biskupske crkve, nego naprosto dvor upravitelja biskupskih dobara. Mi nagovještamo, da kninska „Biskupija" s ovoga gledišta, jeste jedna te ista stvar kao i Putalj, današnji Sućurac. I na Biskupiji kao i u Putalju, bilo je crkava pripojenih „mensi", i sgrada nuždnih za upravljanje dobara a po svoj prilici i biskupov dvorac ili ljetovnik, možda sve po navadi vremena utvrdjeno. Ovoj našoj nagovjesti pada u prilog tvrdnja O. Vinjalića u pismu 16. travnja 1746, da se je još za njegove dobe vidjalo tragova jednoj sgradi na Biskupiji, koja po njegovu mnienju nije ino no biskupov dvorac: „Dalla parte di levante d'essa si vedono le vestigie d'una fabrica per quello che io potei rilevare è stato il Palazzo di delizie del Vescovo".

Da predjemo na opis ruševina koje je O. Vinjalić vidio 1746 godine i u kratko opisao u navedenome listu, sve isto basamo u neizvjestnosti, iz koje nas samo izkapanja mogu osloboditi. Evo sve što on kaže o Biskupiji: „Più in sù verso ostro vi è la villa della Biscupia lontana circa tre miglia a dritta linea dalla Fortezza, perchè se si va a cercare li ponti, ve ne sono più di sette. Qui si vedono ruine di fabriche tre, la più vicina è la più intatta. Questa è una rotonda ottangolare; par che sia stata Chiesa all'antica. Dalla parte di Levante d'essa si vedono le vestigie d'una fabrica, per quello che io potei rilevare, è stato il Palazzo di delizie del Vescovo. La seconda è una fabrica bislunga e vien chiamata al presente Chiesa di S. Luca; questa bisogna che fosse Parochia, perchè all'intorno ha un gran Cimitero con pietre di straordinaria grandezza sopra sepolture. Tra queste due più al di sotto verso tramontana, vi sono le vestigie d'un altra Chiesa. Poco più in giù quelle d'un altra." Red je napomenuti da isti O. Vinjalić na drugom mjestu, govoreć o prvoj sgradi,

[1] Docum. p. 200.

[2] Nar. List br. 2—6, podlistak „Nešto o kninskim izkopinam", M. Ž.

[3] Comp. stor. a. 1050.

[1] Cod. dipl. pag. 4, 5, 106, 114.

koju krsti „Chiesa all'antica", kaže da je za njegovih doba bila cielokupa do prozora „a guisa della Metropolitana di Spalato". Od svega ovoga danas nije vidjeti ništa, do tragova crkve S. Luke, koju je O. L. Marun odkrio; ali po Vinjalićevu opisu ne bi bilo trudno odkriti i druge sgrade.

Konačno cienimo shodno izjaviti naš nazor o crkvi „S. Marije oble", koju se obično istovjetuje s crkvom „S. Marije (?) v petih crikvah v Kosovi", i misli se da je to baš ona sgrada, koju Vinjalić zove „Chiessa all'antica", i koja dakle nije na Kapitulu nego na Biskupiji. Hrvatska kronika po Lučićevom, Orbinovom i Crnčićevom izdanju, kaže naprosto da je Zvonimir sazvao sabor „v petih crikvah Kosovi": „conjuctinque habito ad quinque ecclesias in Campo, qui Cossovus nuncupatur, concilio",[1] a ne spominje crkve S. Marije. Nama se čini da „v petih crikvah" ne smije se razumievati kao crkva sa pet absida, što bi bilo odveć prenapeto; nego jednostavno, da je širom Kosova polja po brežuljcim bilo pet crkava ne u skupu, nego na dalje jedna od druge, i da je na polju oko njih držan sabor. Ovo tumačenje vidi nam se naravnije i običnije te bi obaralo mnienje, da je biskupska crkva S. Marije bila sa pet absida, te da je stala na Biskupiji. Možda u tih „pet crikavah" bila je uključena i biskupska S. Marije na Kapitulu; ali, svakako ostaje, da nije imenovana. Gdje se pak u najstarijem izvoru kaže, da je crkva S. Marije bila obloga oblika, „Rotunda", nije nam poznato. Valjda se po Vinjalićevom mnienju tako misli, naziruć biskupsku crkvu S. Marije u ostancima one sgrade na Biskupiji, koju on nazivlje „Chiesa all'antica", „a guisa della metropolitana di Spalato". Nu, ako je on taj zaključak oslonio na naliku rečene sgrade Dukljanovom mauzoleju, koji nije nikakva „Chiesa all'antica", mislimo, da nije opravdano zaključio, i da rečena sgrada mogla bi i ne biti crkva starinskog oblika, nego kakova druga sgrada; sasvim da bi se moglo i to dati, da je ta obla sgrada mogla biti i crkvom obloga tlorisa, i baš pod imenom S. Marije, kako mi u trećem dielu razprave nagadjamo po ulomku nadpisa našasta na Biskupiji;[2] nu to, bez inih izvjestnih podataka ne smijemo zaključiti da je ta baš bila biskupska crkva, i to proti izvjestnim svjedočanstvom, da je ona bila na Kapitulu. Svakako, mislimo, da je najbolje neprenagljivati s podmjenama i uztrpiti se dok nam izkapanja pruže izvjestnih podataka.

II.

Sgrade, koje smo s povjestnog vida u prvom dielu opisali, stoje u odnošaju s ulomcima spomenika ovih zadnjih doba odkrivenima u kninskoj okolici. Pošto ostanke tih sgrada još zemlja krije našima očima, niesmo u stanju da išta uztvrdimo o njihovoj dobi i slogu. Ali, kad bi se štogod izvjestna ustanovilo o dobi i slogu ornamenata na novoodkritim kninskim ulomcim, cienimo, da bi se dobilo bud kakova temelja barem nagovieštanju u obće o dobi i slogu samih sgrada.

Nu, sva važnost kninskih odkrića, ne sastoji se samo u tome; ona nam joštera bacaju mnogo prozraka nove svjetlosti i na umjetničke prilike naše domovine za mračnoga razdoblja devetoga i desetoga vieka, koje su nam dosele malo poznate bile.

Kninski ulomci, budući samo ornamentalne ččešti njekih manjih sgrada, ne pružaju nam očitih podataka sa graditeljnoga gledišta, nego lih s ornamentalnoga; tako da sve, što se o njima može kazati izvjestna. ograničuje se posve na to polje. Važan podatak takodjer; jer se ornamentalni slog ne može sasvim odieliti od graditeljnoga, budući mu sporedan, a više puta i zato što je od glavnijih mu obilježja. Prva, dakle, koja nam se nameće, jest, da vidimo kojoj vrsti ornamentalnoga sloga spadaju naši ulomci.

Pošto nam ini dalmatinski spomenici ne pružaju nikakva podatka u našu svrhu, jer jošte zaključno ne iztraženi ni proučeni, moramo se uteći spomenicim susjednih nam zemalja. U poviesti umjetnosti za srednjega vieka, najskoli za razdoblja od VII.—X. vieka, ponajvažnijom i ponajzanimivijom točkom jest sjeverna Italija;[1] jer zastupa glavnije slogove te dobe: rimsko-kršćanski ili latinski, bizantinski, te čedo ovih dvaju, romanski slog, koji baš radi svojih osebunjskih pomjestnih obilježja, dolazi takodjer u umjetnosti pod imenom lombardskog sloga. Nijedna druga evropejska zemlja nije mogla pružiti sredovječnoj umjetnosti, takove prilike da se pomladi, do same sjeverne Italije; zato ona i jest ognjištem i kolievkom ponajboljeg od romanskih slogova, lombardskog naime.[2] Poglaviti razlog, što je sjeverna Italija prvo mjesto u poviesti sredovječne umjetnosti zadobila, jest taj, da su ju politički i kulturni odnošaji učinili popristem, na kojem su se sastali i za dugo križali elementi, iz kojih se rodila romanska umjetnost. A ti elementi jesu, kako već iz daleka natuknusmo, kasnija latinska i bizantinska umjetnost; a treći, varvarski upliv, najprije sa strane germanskih plemena, a kašnje sa strane mladih romanskih naroda.

Naše iztraživanje mora se, ma i površno bilo, dotaknuti ovih elemenata; ali, sa samog gledišta monumentalne ornamentacije; budući da ini dielovi graditeljske umjetnosti za sada ne zasiecaju u našu svrhu.

Djelovanje rečenih elemenata kronologičnim redom, mora se ovako razlikovati: 1. kasnije rimsko-kršćansko

[1] Lucius o. c. pag. 308.

[2] Vidi niže.

[1] *Reusens*, Élements d' archéologie chretienne. Louvain 1885. I. pag. 313, 314.

[2] *De Dartein*, Étude sur l' architecture lombarde. Paris 1865—82. Text, Introduction p. 2 ss.

ili latinsko razdoblje; 2. ravensko-bizantinsko i poznije bizantinsko; 3. varvarsko: a) langobardsko, b) mlado germansko-romansko.[1] Iztaknuti je, da, premda se postanjem ti elementi moraju tim redom razlikovati, ipak njihovo djelovanje ne razvija se odieljeno jedno od drugoga, nego napravac zajednički u toliko, u koliko su kasniji zatjecali starije i usvajali glavna njihova obilježja. Tako bizantinsko-ravenski, pak pozniji iztočno-bizantinski elemenat nije sasvim iztisnuo svoga predšastnika, latinskoga elementa, nego se je donjekle s njime stopio, tim lašnje, čim su se u malo kojim ornamentalnim glavnijim obilježjim temeljno razlikovali; varvarski langobardski elemenat usvojio si je taj karišik u svem i posve, što se kompozicije tiče, pridodav malo što izvorna; ali varvarski ga izradjivao, u čem se i sastoji glavno njegovo obilježje; germansko-romanski, recimo, pomladak, sintetizirao je svoje predšastnike, zadahnuo tu sintezu preporodnim duhom. I zato ornamentalni motivi ne mogu se točno opredieliti, kojemu li elementu privativno spadaju; budući da su zajednička svojina sviju, izim jedine jedne iznimke, o kojoj kašnje.

Sudilom pako, da razaberemo, kojem li elementu pripada stanoviti ornamentalni spomenik, može nam rabiti *kompozicija* ornamentalnih motiva, bilo sama, bilo spojena sa *izradbom*, koja je vazda odlučna kad se radi o motivim, kompozicija kojih je zajedničkom više elementim. S ovog gledišta kušat ćemo, da iztaknemo obilježja pojedinog elementa. Rimsko-kršćanska ili latinska umjetnost, baštinila je od klasične rimske i grčke umjetnosti većinom sve obćenitije ornamentalne motive, bilo prostoručne geometrične, bilo bilinske i životinjske; napokon meandre (uže), Vitruvove spuže, na ljusku, gajtane, zubce, *a transenna*; enkarpe, primogovo i palmovo lišće, zimzelen. lovor, jabuku, lozu, grождje; ptice, ine životinje i t. d.; nu, te poganske motive začinila je privativno svojim skroz kršćanskim — simbolim; tako da si je stvorila novu monumentalnu ornamentaciju, koja odiše čistim kršćanskim duhom.[2] Izradba, pako, mienja u raznim viekovima od IV. do VIII. postepenim pogoršavanjem. — Ravensko-bizantinska umjetnost iztiče se svojom prokšenom i površnom izradbom; dočim pozniji bizantinski upliv i s iztočnim obiljem i razkoši, posvemašnjom uporabom kršćanskih simbola, i nevidjenih do tada na zapadu fantastičnih iztočnjačkih životinja. A karakteristika joj vazda fina površna izradba. Upliv bizantinske umjetnosti u ornamentaciji na zapadu osjeća se od petoga vieka do izmaka jedanestoga, i to u raznoj mjeri prema raznim razdobljima; nu najjače se osjeća u sjevernoj Italiji počam od šestoga do početka devetoga vieka,[1] tako da se latinska kompozicija nahodi pod bizantinskom izradbom, ili barem pod izradbom koja oponaša bizantinsku.[2] — Latinsko-bizantinska smjesa u ornamentaciji izmakom VI. vieka počimlje se izradjati u izradbi; ornamentalnih prostonarisnih motiva sve to više ne staje, a prevlada poraba samih simbola: tomu su uzrokom nepovoljne političke prilike, seljenje naroda. Propadanje svake umjetnosti, graditeljske napose, kobno je uplivalo i na monumentalnu ornamentaciju; za to zadnje razdoblje rimsko-kršćanske umjetnosti od VI. do IX. vieka, pruža nam najžalostniju sliku. Za langobardskog kraljevstva izradjanje se sve to više iztiče, tako da se na tadašnjim ornamentacijam ne nazire ino, no napor varvarske umjetnosti, koji se napinje da se oslobodi povoja i da stupi na svoje noge.[3] Longobardska škola poprimila je latinsko-bizantinske ornamentalne motive, koje je zatekla u porabi, i uvela je dotada nerabljeni: *mistični motiv*.[4] Pod tim konvencijonalnim nazivom razumieva se geometrični ornamentalni motiv, u kojem se na razne načine prepliću, križaju i uzlaju jednostruci ili višestručni pravci i krivulje, bilo u obliku četverokuta i kružnice, bilo na slomljene i uglovite crte i lukove. Glavna značajka toga motiva jest komplikacija raznovrstnih crta pletenjem i uzlanjem; te većim ili manjim brojem sastavnih oblika, podaje motivu osobiti izraz, koji obično više zavisi od umjetnikove mušićavosti, nego li od umjetničkih propisa. Premda ima više načina kompliciranja tih raznih crta, ipak se dosele u umjetnosti pojedinim ne nadjelo osobitog opredieljenog naziva; nego se svi kolektivno nazivlju *mističnim*, kadkad i *simboličnim* ornatom; ili nepravije obćenito *arabeskama*.[5]

---

[1] *Eitelberger* und *Heider*, Mittelalterliche Kunstdenkmale des Oesterreichischen Kaiserstaates, Stuttgart 1856, I. p. 96.

[2] *Armellini*, Lezioni popolari di arch. cristiana. Roma 1883, p. 234.

---

[1] *Dartein*, o. c. I. pag. 29, 94 i passim.

[2] *Reusens*, o. c. I. pag. 309.

[3] *Reusens*, o. c. I. pag. 309.

[4] *Bastard*, Peintures et ornements des manuscrits etc. Paris 1839—69, Tome I. Pl. Mss Francs VII siècle (Fin) ep. Merovingiennes et ss.; *Garucci*, Storia dell' arte cristiana v. I. p. 577.

[5] Evo osobitih već znanstvenih naziva u raznim jezicim. Francuz za pleter bilinskih elemenata rabi izraz *rinceaux*, a za pleter čisto geometričnih crta *entrelacs;* jedno i drugo pako generično nazivlje *ornement mistique*, a ako su na krutu gradivu *mouloures (Caumont, Abecédaire* p. 19 ss.; *Dartein*, o. c. p. 60 et passim; *Reusens*, o. c. I. p. 296, 355 ss.; *Bastard*, l. c.) Njemci ne razlikuju nazivom bilinske od geometričnih pletera, za sve skupa rabe im izrazi: *Flechtwerk*, *Gerimsel*, *Verschlingungen*, *Randverschlingungen (Wattenbach*, Das Schriftwesen p. 315; *Eitelberger* und *Heider*, Mittelalt. Kunstdenkmale. Stuttgart 1856. p. 23; *Otte*, Archäologisches Wörterbuch, II. Aufl., Leipzig, Weizel 1877, p. 72, 80). Talijancu takodjer rabi obćeniti naziv: *intreccio geometrico* i *intreccio a fogliami (Boito*, Architettura del medio evo in Italia, Hoepli Milano 1880, p. 9, 25 et passim). Kod nas bi se moglo uvesti ove nazive: *bilinski* pleter za motive u kojima vlada sami bilinski elemenat; ali toga se kod nas još ne odkrilo ni primjerka;

O porjeklu sredovječnoga mističnoga ornamentalnoga motiva ima više prepornih mnienja;[1] ali, nama nije shodno na tanko razpredati o tom prieporu,[2] jer bismo se previše odalečili od naše svrhe, nego jednostavno bilježimo izvjestnu činjenicu, da, premda se je mistični ornamentalni motiv u kaligrafiji i sitnoslikariji sredovječnih rukopisa već petoga vieka stao rabiti, nije se ipak u monumentalnoj dekoraciji pojavio prije osmoga, i to baš za langobardskog gospodstva u sjevernoj Italiji i za zadnjih Merovića u južnoj Francuzkoj.[1] I to je razlog, s kojeg se taj motiv u graditeljstvu nazivlje „langobardski"; premda, valjda, nije privatnom osebujštinom starih Langobarda, ili samih njih;[2] jer se pojavlja i na suvremenim bizantinskim spomenicim, te se zato nazivlje i bizantinskim. Rekosmo da je langobardska škola po onomu, što se dosele iztražilo, uvela u monumentalnu ornamentaciju mistični motiv; ali, red je iztaknuti, da u njezinim spomenicim do dobe Karlovića riedko se pojavljuje i to sasvim podredjen latinsko-bizantinskim motivim i simbolim, koji su joštera u posvemašnjoj porabi; tako da na pr. na Kalistovoj krstionici u Cividalu (710—735 g.), gdje se prvi put opaža, dolazi cigli jedan put; dočim se razni latinsko-bizantinski motivi i simboli višekrat opetuju.[3] — Što se izradbe tiče, langobardska škola u latinsko-bizantinskim motivim, koje si je posvema usvojila, pa i u mističnomu, koji je prva uvela i to u najrudimentalnijem obliku, nije no preslaba oponašateljica nježne bizantinske površnosti; za to njezine plohorezbe ne razlikuju se nimalo od jednostavnih rezbarija bez skoro ikakve ili jako malene propupine, uz jaki neukus i nespretnost.[4] — Devetim vjekom počimlje formacija lombardskog sloga, te traje i za desetoga. Pokretom Karla Velikoga, razvojem mladih romanskih naroda zamjećuje se malo pregnuće na preokret svake umjetnosti u bolje; te se i na monumentalnoj ornamentaciji osjeća postepeno oporavljanje, koje potraja dva debela vieka. Za ove dobe latinsko-bizantinski motivi i simboli ostaju svedjer u porabi; osobito se ističe bizantinski, sastojeći se iz jednostavnog i redovitog pletenja pravaca i krivulja, na velike četverokutne okvire i kolobare, u sredini kojih na čistom polju nahodi se čampragasti križ (pattée), ruža, realna ili fantastična životinja itd.[5] Ovaj motiv izradjivao se je obično na pločama, kojima su bili postavljeni nutrnji zidovi crkava.[6] Nu mistični motiv, koji se ne smije mješati sa spomenutim latinsko-bizantinskim, za nastupa devetoga vieka već, postaje sve to češćim, dotjeranijim i savršenijim; postaje biranim dekorativnim uresom, često sam o sebi, a još češće uz starije latinsko-bizantinske, koji su mu podredjeni;[7] postaje neobhodnim članom arhitektonične ornamentacije, te prelazi granice sjeverne

---

geometrični pleter, u komu vlada sami geometrični motiv, koga su nam uzorkom njeki kninski ulomci (v. Table br. 5, 6, 22, 23, 39 i t. d.); *mješoviti* pleter u komu su i bilinski i geometrični elementi zastupani. Predložili bismo da se *pleter* rabi samo za komplikantniji motiv; a *gajtan* za jednostavni pleteni obrub (n. p. br. 22). Medjutim tko pozna ornamentalne narodne motive i imena im, neka se izjavi o boljim nazivim ako jih u narodu ima.

[1] Cfr. *Wattenbach,* Das Schriftwesen im Mittelalter, Leipzig 1875, p. 313, 314; *G. J. Mendel,* Il tesoro dell' ornato, Roma 1886, fasc VII, Tav 30; *Racinet-Reinhardt,* Das polychrome Ornament, Stuttgart 1875, Pl. XXXII—XXXVIII.; *De Caumont,* Bullettin monumentale, t. XXVIII p. 102, t. XXIX p. 234; *Malvezzi,* Le glorie dell' arte lombarda, Milano 1882, p 1—39 et passim; *Owen Jones,* Gram. of the Ornam., London 1865, passim.

[2] Njeki spisatelji hoće taj ornamentalni motiv porjeklom iz Švedske, njeki iz Irske, jer da je osebunjština starih Kelta. Njeki opeta hoće da je osebujština germanskih naroda, te preko Langobarda doprla u umjetnost evropejsku. Njeki opeta tvrde da je to narodno obilježje starih Gala (Cfr. navedene spisatelje). Pitanje nije lako rješiti; nu evo što se nama čini. Poraba takozvanoga mističnoga motiva opaža se samo kod naroda kršćanskih i to u doba kad je vladao njihovim zemljama mir, glavni uvjet za razvitak umjetnosti. Pojav toga motiva opaža se u veoma jednostavnoj kompoziciji tek šestoga i sljedećih viekova, prije nego li su varvarski narodi mogli podučiti prasjedioce o svojim ornamentalnim motivim. Kompozicija toga motiva u osnovi nije no daljni razvitak već odavna rabljenih starokršćanskih motiva. Po tom zaključujemo, da takozvani mistični ornamentalni motiv nije ino, no puniji i razvijeniji tip već davne starokršćanske kompozicije. Nestašica spomenika iz dobe petoga do osmoga vieka, ne pružala do sada dovoljno podataka za temeljitost toga zaključka. Nego te praznine djelomice ne stalo skorašnjim odkrićem Otrikolskoga blaga. To se sastoji iz raznih srebrenih i zlatnih predmeta sačinjavajućih crkvenu opravu njekoga biskupa iz osmoga (?) vieka, realna vriednost kojih iznosi do 200.000 franaka. Svi ti dragocjeni cimeliji prekriveni su dragocjenom rezbarijom. Vlastnik Cavaliere Rossi u Rimu izdao je narise tih cimelija, koji po sudu najvidjenih rimskih arkeologa većinom spadaju u šesti i sedmi viek, i koje smo i mi imali prigode pregledati, te opazismo da svi nose ornamentalnih motiva tipa takozvanoga mističnoga; jasan dokaz da porjeklo tomu motivu moramo tražiti jedino u starokršćanskoj umjetnosti, a ne u osebujštini ma kojega naroda. I time si jedino možemo protumačiti za što taj motiv nalazimo suvremeno u porabi u Irskoj, Francuzkoj, Italiji, Njemačkoj, Dalmaciji i čak u dalekom Iztoku, gdjegod kršćanska umjetnost imala života (Vidi *De Waal,* Römische Quartalschrift, 1888, I. p. 86, Taf. 2, 3, 4). Medjutim do pozitivnih znanstvenih budućih zaključaka, ne usudjujemo se odlučno obarati dojakošnja mnenja učenjaka, koji dosele uživaše velikog ugleda.

[1] *Garucci,* Storia dell' arte cristiana, I. p. 577.

[2] *Eitelberger,* Gesammelte kunsthistorische Schriften, Wien 1884, IV. Bd., p. 134, 137; *D'Angicourt,* Storia dell' arte dimostrata coi monumenti, Prato 1826, v. II, p. 129 ss.; *Eitelberger* und *Heider,* o. c. I. p. 96, 115, 123, II. p. 15, 23, 26, 29; *E. v. Sacken-Brayda,* Stili di architettura, Torino-Roma, Loescher 1879, p. 5; *Garucci,* l. c.

[3] *Dartein,* o. c. Pl. 10 côté HA.

[4] *Dartein,* o. c. I. p. 93.

[5] *Reusens,* o. c. I. p. 297.

[6] Ibidem.

[7] *Reusens,* o. c. I. p. 327 ss.

Italije na jugu, na sjeveru, na zapadu, a kako nam evo kninski spomenici i ini dalmatinski, kojimi nama se red baviti, jamče. i na istoku.[1] Da se osvjedočimo o važnosti i velikoj porabi mističnoga ornamentalnoga motiva u graditeljstvu još u samom nastupu devetoga vieka, dosta nam je pogledati na ciborium S. Apollinara *in classe* u Raveni (809—812 god.);[2] pa tekom devetoga vieka na nadglavnike, abake, stupove pročeljnih vrata crkve S. Ambroza u Milanu, S. Mihovila u Paviji, na patrijarsku stolicu u Gradu, na crkvu Notre-Dame du Port u Clermontu, a da manje važnijih spomenika devetog vieka i ne imenujemo.[3] Na svim ovim spomenicim često se ističe mistični ornat, nu kudkamo savršeniji i po kompoziciji i po izradbi, nego li za langobardske dobe; pa obzirom na tu razliku u umjetnosti dolazi i pod osobitim nazivom „dekorativni ornat dobe Karlovića" (l. c.). Dolazi takodjer u graditeljstvu i ornamentalistici pod nazivom „lombardski ornat"; a to s razloga, što se, kako več kazasmo, deveti i deseti viek smatraju razdobljem formacije romansko-lombardskog sloga, a mistični se je motiv baš za te dobe posvema razvio i dobio neprieporno gradjanstvo u umjetnosti, te kao glavno ornamentalno obilježje pratio od prvog iskona formaciju spomenutoga sloga.[4]

Pabirčeći po povjestnom polju sredovječne umjetnosti, već smo natuknuli naš konačni uspjeh. I doista; prispodobimo li mi novoodkrite naše spomenike i spljetske, najskoli ter njeke kninske i rezbariju na krstionici S. Ivana u Spljetu, sa sjevero-talijanskim ornamentim na spomenicim devetoga a dielom i desetoga vieka, nije moguće ne primjetiti ne samo veliku srodnost, nego najtješniju istovjetnost bilo u kompoziciji, bilo u izradbi. Ornamentacija naših spomenika bez svake sumnje i po kompoziciji i po izradbi spada u rod sjevero-talijanske ornamentacije za dobe Karlovića. Ovaj zaključak izveden samom prispodobom medju dalmatinskim i sjevero-talijanskim spomenicim, najočitije potvrdjuje se bjelodanom činjenicom da Branimirov spomenik, našast 1872. god. na Muću, nosi krnjatak mističnog ornata iz dobe Karlovića i uklesanu godinu izradbe, naime 888;[1] i da taj isti motiv košto i sama izradba na dlaku se sudara s motivom i izradbom njekih kninskih i spljetskih spomenika, što svak lasno može doistiniti, sravni li naše tablice sa narisom rečenoga spomenika.[2]

Površnim pregledom poviesti elemenata romanskolombardskog sloga obzirom na ornamentalistiku, došli smo do zaključka o ornamentalnom slogu naših spomenika; ali, odtale polegaju dva nova pitanja, na koja mi ne bismo bili strogo držani da ovdje i sada odgovorimo; tim više što, rad nestašice izvjestnih podataka, niesmo u stanju da svestrano odvjetom zadovoljimo. Nu od svake, spomenemo li jih, cienimo, da nam neće nitko zamjeriti.

Prvo bi pitanje bilo: pošto je gotovim činom, da u Dalmaciji obstoji mistični ornamentalni motiv iz dobe Karlovića i to dosta razprostranjen, kako je i kada je prodrao i udomaćio se? — Da nagovieštamo odgovor, kad ne imamo izvjestnih podataka da odsjekom riješimo pitanje. Trgovački,[3] politični, a najskoli crkveni[4] odnošaji medju Dalmacijom i sjevernom Italijom osmoga i devetoga vieka, obćenito govoreć, lako je da su mogli biti nosilom ornamentalnoga mističnoga motiva; najskoli, uzme li se u obzir i ta okolnost, da je Istra sa pograničnim predjelim bila langobardskom pokrajinom, a kašnje skupa s jednim dielom Dalmacije i franačkom, i to taman za dobe prvih Karlovića.[5] — Po tim političkim prilikam, mogla bi se proturiti i druga možebitna podmjena; naime, da se je na hrvatske strane doselio, ne kakov formalni ceh sjevero-talijanskih umjetnika, nego barem koji samac majstor, n. p. koji od glasovitih u sredovječnom lombardskom graditeljstvu „magistri comacini", toli glasovitih i sa svojeg tradicijonalnog obigravanja po svietu, da zanatom izbiju novaca; koji su i po susjednim i po udaljenim zemljama iz sjeverne Italije razprostranili s lombardskim graditeljstvom i mističnu ornamentaciju.[6] Imamo primjer iz naše povjesti, da se na hrvatske strane dozivlju sjevero-talijanski umjetnici baš njekako za prvih Karlovića; koji primjer i ako ne napravac, podupire

[1] *Reusens*, o. c. I. p. 339 et passim.

[2] *Reusens*, o. c. I. p. 188.

[3] Vidi snimke kod sljedećih: *Reusens*, o. c. I. p. 327 do 355 i passim; *Dartein*, o. c. Pl. 16 ss. i passim; *Gailhaud*, Monuments anciens et moderns, Paris 1850, II. passim; *Angicourt*, o. c. Tav. XXIV; *Eitelberger* und *Heider*, o. c. I. p. 115, 123, Taf. XVII i passim; II. p. 15, 19, 23, 26, 29, Taf. IV ss.

[4] *Dartein*, o. c. II. passim; *Reusens*, o. c. I. 331 s. — Za razliku naziva „langobardski" i „lombardski", Cfr. *Dartein*, o. c. Introduction, pag. 9: „Mi ćemo ovaj narod, štono osvojio zemlju, naumice nazivati *Langobardskim*, jer je to pravo mu ime, da ga razlikujemo od *lombardskoga* naroda, koji je nastao smješanjem Langobardâ i sjevero-talijanskih prvosjediocâ. Lombardska umjetnost jest ovoga mješovitoga plemena, a ne Langobarda, koji je ne imadoše nigda. Reda nam je bilo to izrječito iztaknuti, da mitimo svaki nesporazumak o imenu lombardskoga sloga, iz koga se izleglo dosele toliko razpra."

[1] Rad Jugosl. Akad. XXVI.

[2] Ibidem.

[3] U listini 1080 god.: „et filiam comparavi de Longobardis pro X solidis. (Docum p. 135.)

[4] Poznato nam je (Docum. p. 383) da su hrvatski vladari devetoga i desetoga vieka hodočastili u Cividale, znamenit baš rad suvremenih spomenika našim; ovaj dodir je valjda uplivao i na spomenike u Dalmaciji.

[5] Docum p. 315; *Eitelberger* und *Heider*, o. c. I. p. 114; *Reusens*, o. c. I. p. 314.

[6] Potanje ob ovom zanimivom predmetu: *Dartein*, o. c. I. p. 75 do 98 i passim; *Reusens*, o. c. I. 314 ss.; *Malvezzi*, o. c. p. 13 ss.; *Troya*, Codex dipl. longob. P. IV 80 i passim.

našu podmjenu. Pripovieda Einhard u svojem ljetopisu,[1] naime, da je posavsko-panonski župan Ljudevit dozvao 821 g. graditelja iz Oglaja, koji je takodjer slovio svojim komacinskim majstorim, da mu poprave tvrdje oštećene za franačkih vojna. Što se dogodilo za župana Ljudevita, to se valjda dogodilo prije i potla njega; ali nama ne ostalo spomena; te sjevero-talijanski umjetnik unio mistični ornamenat i našao nasljedovatelja medju hrvatskim umjetnicim. — I treća podmjena, obzirom na duh dobe i tadanje običaje mogla bi imati sasvim lako temelja. Redovničtvo i sveštenstvo za najtvrdjih sredovječnih vremena, košto svaku znanost i umjetnost, tako i graditeljstvo, držalo u svojima rukama, čemu se mora najpače zahvaliti da se i štogod spasilo od posvemašnjeg postradanja.[2] Iza doseljenja Hrvata, više samostana se zasnovalo po Dalmaciji, tako da prečesto u izpravama za narodne dinastije dolaze imena samostana i samostanaca.[3] Uzev u obzir sve ove okolnosti, smije se slutiti, da su i redovnici unieli mistični ornat na hrvatske strane, bilo neposredno kłasopisom ili sitnoslikarijom, ili čak napravac klesarstvom.

Imamo primjer u našoj poviesti, da samostanac benediktinac doselio se na dalmatinsku obalu iz glasovitoga ognjišta svake sredovječne nauke i umjetnosti, iz Montecassina i to 989 godine.[4] Znamo takodjer da je knez Trpimir 852 godine namakao redovnika za novosazidani samostan[5] po svoj prilici iz susjedne Italije. Da su redovnici pak se bavili i dlietom, imamo baš upravni dokaz takodjer iz naše poviesti. Veleznameniti Svetolucijski nadpis u Baški ovako počimlje: „†. M. C. Vь ime otca i sna i stago duha. Azь opatь Drьžiha pisahь se o ledeniji, juže da Zьvьnimirь kralь hrьvatьski. . .“[6] — Ali po mnenju, koje smo već gori na str. 15 iztakli, da, to jest, tako rečeni bilo langobardski, bilo karlovinžki mistični ornamentalni motiv, ne smije se smatrati poza Otrikolskim odkrićem više privatnom osebujštinom ma bilo kojega naroda, nego razvijenijom kompozicijom motiva, koji se već u jednostavnijoj osnovi pojavljuju za prvih viekova starokršćanske umjetnosti, usudili bismo se uztvrditi, da taj ornamentalni motiv mogao je i ne biti unešen u Dalmaciju iz druge zemlje, već da je plod takodjer postepenoga razvijanja umjetnosti na našim krajevima. Istina, da naša tvrdnja ostaje još nagom nagoviešću, jer u Dalmaciji se još nije odkrilo spomenika iz razdoblja od IV—IX vieka, kojima dokazati nje-

[1] *Docum.*, p. 325.
[2] *Reusens*, o. c. I. p. 314, 312, 311; *De Rossi*, Bullett. d' arch. crist., 1875, p. 115.
[3] *Docum*, passim.
[4] *Docum.*, p. 21; Listina 986 g. — „Madius . . . qui fuit ex monasterio S. Benedicti in monte Cassino.“
[5] Docum. pag. 3, Listina 852 g. . . . „construxi monasterium, ibique catervas fratrum adhibui“.
[6] *Docum.*, pag. 487.

zinu pozitivnost; nu svakako, ako se je ornamentacija po sebi razvila do tako rečenog karlovinžkog tipa u Italiji, Francezkoj, Irskoj, Njemačkoj, zašto nije mogla i u Dalmaciji?

Drugo bi pitanje bilo, da li je ornamentalni mistični motiv podlegao uplivu hrvatskog ukusa, te se oplodio i još osebujskom dalmatinskom inačicom? U kakvom se je još stanju, nije moguće zasaditi nikakove podmjene o tom predmetu; jer smo još na polju premalo iztraženu i proučenu, te bez dovoljnih podataka i samom nagovieštanju; premda po kojigod naslućuje, da bi se na pitanje moglo i pozitivno odgovoriti. Nama se čini, u obće govoreć, da bi moglo i to biti, da su Hrvati imali zanajviše ne kakvu svoju skroz izvornu, nego tek imitativnu školu u ornamentalistici; a to naravski, za prve polovine srednjega vieka,[1] jer o drugoj nije našom zadaćom bavit se. — Svakako, rješenje i ovog drugog pitanja, kao i predjašnjega, možemo očekivati jedino od budućih odkrića, bilo u kninskoj okolici, bilo inudje.

Po ovim obćenitim pregledom red donosi, da se osvrnemo redomice na pojedine ulomke, i to samo sa ornamentalnoga gledišta, pošto nadpise ostavljamo za treći dio naše razprave (V. table).

Br. 1. (tab. III). Naris u $^1/_2$ naravne veličine. Gradivo prosti domaći kamen. Našast u Biskupiji na groblju S. Luke 13/1, 1886. Motiv ornata takorečena Vitruvova voluta, običajna i u starorimskom graditeljstvu; ali jako često za zadnje polovine starokršćanske umjetnosti. Izradba motiva na ovom kninskom ulomku sudara se podpuno sa onom istoga motiva na ciboriju S. Petra in Sylvis u Bagnacavallo, koji potiče iz IX vieka,[2] i s onim na biskupskoj stolici, takodjer devetoga vieka, u Gradu;[3] tako da najvjerojatnije smijemo smatrati i naš ulomak iz te dobe. Što bi bilo u skladu i sa paleografičnim kriterijem nadpisa, o kom obširnije u trećem dielu naše razprave. — Ulomak je čest praga, koji je rabio ili nadvratnikom crkvenih vrata, ili obrubom ciborija. Po njemu, dakle, imamo čvrst dokaz da je na mjestu, gdje je bio našast, ili u blizini mu obstojala sgrada iz IX vieka, crkva ili ciborij S. Marije i S. Stjepana. — Po boku je narisana debljina praga sa $^1/_2$ naravne veličine, po kojoj bismo radje zaključili, da je prag ulomak obrubnika na ciboriju, nego li nadvratnika.

Br. 2. (tab. IV). Naris u $^1/_2$ naravne veličine. Gradivo fini bieli mramor. Našast u Biskupiji na groblju 19/2, 1886.

[1] Listina 1080 god. spominje graditelja: „. . . . Petri ecclesiam construere, quamque deo permittente studio artificum complevimus“ (Docum. p. 127); nu ne razabire se, da li su domaći ili inostrani.
[2] Vidi naris kod *Rohault de Fleury La Messe etc.*, Paris 1883, v II. Pl. LXXXXIX.
[3] O. c. Pl. CLXII; *Eitelberger* u. *Heider*, Mittelalterliche Kunstdenkmale des österreichischen Kaiserstaates, Stuttgart 1856, p. 115, Taf. XXVII.

Fina izradba vajarije na ovom ulomku naganja na prvi mah u slutnju, da je to čest spomenika klasične umjetnosti; nego predmet vajarije i paleografija pobočnoga nadpisnoga ulomka svjedoče nam protivno. Vajarija žalibože oštećena, tako da se samo po donjem dielu može slutiti da predstavlja ili orla, ili koju običnu u drugom periodu starokršćanske umjetnosti himeričnu životinju. Izradba po prilici odaje deveti ili deseti viek; dočim paleografija pobočnog nadpisnog ulomka, drugu polovicu devetoga vieka. Ulomak je po svoj prilici čest nadgrobne ploče, i po tom sudeći, čini nam se najvjerojatnije, da je krilata životinja prije ptica, i to baš orao, nego li ina simbolična himerična životinja, i za to što se tip podpuno udara sa tipom suvremena orla na njekom francezkom spomeniku.[1] S druge strane, slika orla upravo pristaje na nadgrobnu ploču prema nazorima starokršćanske umjetnosti. Orao, med inim znamenjima, u starokršćanskoj umjetnosti jest simbolom uskrsnuća, jer on svoje zamrle mladiće uskrisuje sunčanjem,[2] i za to ga nahodimo na grobovima ne samo za srednjega vieka, nego već i u katakombama.[3] Po gradivu, bielom mramoru, inače jako riedku za druge polovine srednjega vieka, po simbolu, i po krnjatku obrubnog nadpisa *egreg(ius miles? dux?)*, vjerojatno nam se čini, da je ovaj ulomak čest nagrobne ploče njeke ugledne ličnosti iz devetoga ili desetoga vieka, i to tim važniji, pošto se našao na mjestu, na komu je moralo biti i njemu suvremena crkva, jer još za devetoga i desetoga vieka, pokapanje se obavljalo u samoj blizini crkava. Rekosmo, da je vjerojatno da bi naš ulomak mogao biti čest nadgrobnog spomenika; ko što je takodjer vjerojatno i to, da bi ulomak mogao biti čest onoga pluteja na ambonu, što stoji u sredini ambona, na rubu koga biva naslonjen evangjelistar, kada dijakon pjeva sv. evangjelje. Na tom pluteju obično su četiri ili samo jedan od simbola četiriju evangjelista, obično orao, Ivanov simbol. Tip toga orla, u koliko razabiremo na narisima sredovječnih ambona kod *Rohault-a de Fleury a*[4] na dlaku se sudara sa tipom na našem ulomku; zato nam se čini vjerojatnije da je ulomak čest rečenoga pluteja na ambonu. Pobočni nadpis počimajući sa EGREG(ius) naslućuje na sazdatelja toga ambona ili crkve.

Je li to baš crkva, na koju spada već opisani ulomak pod Br. 1? Mi ne bi imali nikakva razloga na temelju kojega to izključiti.

[1] *Caumont*, o. c. pag. 122.

[2] *Otte*, Archäologisches Wörterbuch, 2. Aufl., Leipzig 1877 s. v.; Idem, Handbuch der kirchlichen Kunst-Archäologie des deutschen Mittelalters, 5. Auflage, Leipzig 1883, Bd. II. p. 482.

[3] *Kraus*, Real-Encyklopedie der christl. Alterth., Freiburg 1882, s. v.

[4] O. c. III v. Pl. CLXXXIV, CLXXXIX, CLXXXIV, CLXXXV.

Br. 3 i 4 (tab. III) pošto bez ornata, s epigrafičnog gledišta opisani su u trećem dielu razprave.

Br. 5. (tab. V). Naris u $^1/_3$ naravne veličine. Gradivo prosti domaći kamen. Našast na Kapitulu u groblju 16/8, 1886. Ornamentalni motiv pleter sa tri prutića u kružnicu, kompliciran sa pleterom isto triju prutića na četverokut, tako da mu osnova izgleda kao redovito sgužvana mreža. Ne zna se, da li umjetnikovom rukom više ravnala hirovitost ili umjetnost. Po svoj prilici ovaj nam spomenik predstavlja oponašanje ornamentalnih motiva običnih na iztočnim tkaninam.[1] Prije karlovinžke dobe na zapadu nije se pojavio ovako komplicirani pleter, i prvi primjer nam se pruža na plutejim ambona S. Marije in Toscanella iz devetoga vieka,[2]. te i kninski spomenik nije mladji.

Br. 6. (tab. VI). Naris $^1/_3$ naravne veličine. Gradivo prosti domaći kamen. Našast na Kapitulu u groblju 16/8, 1886. Motiv je u osnovi isti kao predjašnji, s malom inačicom. Taj isti motiv nahodi se na rubu ciborija u S Apollinara in classe u Ravenni iz 807—812 godine[3] i na pluteju u S. Abbondio u Como[4] iz devetoga vieka.

Oba komada, br. 5 i br. 6, istovjetna su si u svim razmjerim. Njihov oblik i debljina svjedoče očito da su česti pluteja ili ciborija crkve iz devetoga ili desetoga vieka. Što se pri odkriću konstatovalo, da su bili uzidani na njekakvoj grobnici,[5] to mi ne držimo njihovim prvobitnim položajem, jer su tu ona dospjela tek u poznije doba, potla porušenja crkve na koju se odnose.

Ova dva komada su jedina koja su se, o sebi uzeta, zdrava sačuvala. Nego očito je, da su ona stala u savezu sa jos više sličnih komada, kako se razabire i po zanimivom nadpisu, o kom u trećem dielu, te nam odaju da je na mjestu njihova našašća obstojala crkva devetoga ili desetoga vieka.

Br. 7. (tab. IV). Naris u $^1/_3$ naravne veličine. Gradivo prosti kamen. Našast na groblju u Biskupiji, dne 12/1, 1886. Oštećena je vajarija tako da se razabire sami donji dio simbolične ptice: običan predmet u umjetnosti devetoga i desetoga vieka, kamo spada, sudeći po izradbi i paleografiji nadpisa. Vjerojatno ulomak spomenika, koji je stao u savezu sa crkvom, na koju se odnose predjašnja dva ulomka br. 1 i 2.

Br. 8 i 9 pošto bez ornata, s epigrafičkog gledišta opisani su u trećem dielu razprave.

Br. 10. (tab. IV). Naris u $^1/_4$ naravne veličine. Gradivo bieli kamen. Našašće nepoznato; sada uzidan u crkvi S.

[1] *Reusens*, Elements d' archeol. chret., Louvain 1885, vol. I. pag. 169, 200 ss., 297 ss.

[2] *Rohault de Fleury*, o. c., vol. III., Pl. CLXXXV; *J. Gailhaubaud*, Monuments anciens et moderns, Paris 1850, vol. II.

[3] *Rohault de Fleury*, o. c. v. II. pl. LXXXVI.

[4] O. c. pl. CCXXXVI.

[5] *M. Ž.*, Nar. List. 1887, br. 2—5. Nješto o izkopinam kod Knina.

Jakova u Vrhpolju kod Knina. Motiv obični prostiji karlovinžki pleter triju prutića u kružnice. Po sredini kružnice simbolična ptica, po svoj prilici golubica sa grančicom u kljunu: za prvog razdoblja starokršćanske umjetnosti obično simbolična značenja, nu u drugom, kamo naš ulomak spada, lih ornamentalnoga. Poniže ruža na šestnajest latica, ornamentalni popunjujući predmet. Izradba motiva odaje ulomak iz devetoga ili desetoga vieka, po svoj prilici čest pluteja iz crkve te dobe. Gdje je ta crkva obstojala? Ne znamo, jer je neizvjestno mjesto, odakle je ulomak prenešen bio u Vrhpoljsku crkvu; po svoj prilici ili je iz Vrhpoljske okolice, ili s Kapitula ili Biskupije.

Br. 11. (tab. IV). Naris u $^{1}/_{5}$ naravne veličine. Gradivo domaći kamen. Nepoznata prvobitnog položaja; sada rabi donjim pragom pobočnih vrata župne crkve u Golubiću kod Knina. Motiv isti kao u ulomka br. 1, nu lošije izradbe, po prilici iz devetoga ili desetoga vieka. Čest nadvratnika, ambona, pluteja ili ciborija njeke crkve S. Marije (?) kako razabiremo po nadpisu, o položaju koje, radi neizvjestnosti prvobitnog mjesta samog ulomka, ne smijemo ništa reći. Valjda proizlazi sa Kapitula.

Br. 12. (tab. VII). Naris u $^{1}/_{9}$ naravne veličine. Gradivo modrikasti mramor. Našast u bari medju Kninom i Kapitulom, odakle mora da potiče; sada darovštinom preč. g. Josipa Alačevića u II odsjeku spljetskoga muzeja. Na licu ornamentalna rezbarija karlovinžkog doba, istovjetna onoj na plutejima u S. Abbondio u Como iz devetoga vieka,[1] i onoj na sadašnjoj krstionici S. Ivana u Spljetu.[2] Ulomak je čest pluteja na ambonu ili ogradi svetišta crkve devetoga ili desetoga vieka na Kapitulu, i to po svoj prilici crkve S. Marije. Na paličju nadpis iz XIII vieka; po čem zaključujemo, da je u to doba crkva S. Marije popravljana, te plutej, od koga nam se evo sami ovaj ulomak sačuvao, bio upotrebljen u drugu svrhu; isto što se dogodilo i plutejima crkve S. Marije in Transtevere, kojima dvanestoga vieka pri popravku crkve popločalo tlo.[3]

Br. 13. (tab. VI). Naris u $^{1}/_{4}$ naravne veličine. Gradivo domaći kamen. Našast na Kapitulu u groblju 14/8, 1886. Ornamentalni motiv saplet triju prutića u istosmjerne kružnice, kojim središte popunjeno sedmolatičnom ružom; običan za drugog perioda starokršćanske umjetnosti. Ulomak je čest obruba na njekoj od omanjih sgrada u crkvi. Možemo ga smatrati suvremenim ostalim ulomcima našastim na Kapitulu.

Br. 14. (tab. VI). Naris u $^{1}/_{8}$ naravne veličine. Gradivo prosti kamen. Našast na Kapitulu u groblju 14/7, 1886. Urezani astragal na niz razpuklih kestena, običnim je članom staroklasične arhitektonične ornamentacije, osobito na arhitravima. Za to naš ulomak, rek bi, čest arhitrava,

[1] *Rohault de Fleury,* s. c. v. III. Pl. CCXXXVI.
[2] Vidi br. 45, tab. XVI.
[3] *Caumont,* o. c. p. 24.

može zaliegati dobro prvom i drugom razdobju starokršćanske umjetnosti. Mi ga držimo, ako ne postanjem, barem porabom, suvremenim ostalim ulomcim našastim u groblju na Kapitulu, i u savezu s crkvom, na koju se i oni odnose.

Br. 15. (tab. VII). Naris u $^{1}/_{4}$ naravne veličine. Gradivo mramor. Našast u groblju na Kapitulu 4/11, 1886. Ornamentalni motiv simbolična palma, jako obična u starokršćanskoj umjetnosti; uokvirena medju dva stupića upletena trostrukim prutićem. Izradba i tipična kompozicija istovjetna onim na plutejima pregrade svetišta u S. Sabine i S. Jurja in Velabro u Rimu iz devetoga vieka,[1] i na pobočnim pločam, kojim je bila obložena *mensa* žrtvenika. Ulomak je po svoj prilici čest takova pluteja, spadajući na žrtvenik ili ambon ili pregradu svetišta crkve S. Marije na Kapitulu.

Br. 16. (tab. VII). Naris u $^{1}/_{8}$ naravne veličine. Gradivo inostranski kamen. Našast na Kapitulu u groblju 11/10, 1886.

Br. 17. (tab. VII). Naris u $^{1}/_{8}$ naravne veličine. Gradivo prosti domaći kamen. Našast na Kapitulu u groblju 20/11, 1886.

Br. 18. (tab. VII). Naris u $^{1}/_{3}$ naravne veličine. Gradivo prosti domaći kamen. Našast na Kapitulu u groblju 17/7, 1886. — Svi ovi ulomci (br. 16—18) po obliku i izradbi odnose se na pregradu svetišta, ambon, žrtvenik ili absidu crkve na Kapitulu, kao i dosele opisani, s kojima po kompoziciji i dobi u ničem se ne razlikuju.

Br. 19. (tab. VII). Naris u $^{1}/_{8}$ naravne veličine. Gradivo domaći kamen. Našast na Kapitulu u groblju 20/11, 1886.

Br. 20. (tab. VIII). Naris u $^{1}/_{4}$ naravne veličine. Gradivo domaći kamen. Našast na Kapitulu 14/8, 1886. Oba ova ulomka, u koliko možemo po obliku razabrati, česti su lezenâ, koje su dielile plutej od pluteja na ambonu ili na pregradi svetišta, i bile su obično urešene kakvom rezbarijom u basrilievu. Od te rezbarije na ulomku br. 19. ostaje basrelievirana glavica, pod kojom je morao stati takodjer basrelievirani stup, ili pleter oponašajući oblik stupa. Na ulomku br. 20 mjesto glavice vide se pravokutni žliebovi; a mjesto stupa trostruki karlovinžki pleter, srodan u motivaciji i izradbi onome na Branimirovu spomeniku iz 888 godine.[2] Očito da su ova dva ulomka srodna i suvremena ostalim na Kapitulu odkrivenim, i da stoje u savezu s ondješnjom suvremenom im crkvom S. Marije.

Br. 21. (tab. VIII). Naris $^{1}/_{3}$ naravne veličine. Gradivo domaći kamen. Našast na groblju u Kapitulu 12/8, 1886. Ulomak ornamentalnog stupića, sa podlogom urešenom oštrokutnom vijugavicom. Doba i izradba suvremena ostalim ulomcim našastim na Kapitulu, i u savezu sa crkvom.

[1] *Rohault de Fleury,* o. c., vol. III., Pl. CCXXXII, CCXXXIV.
[2] Rad Jugosl. Akad. XXVI.

*

Br. 22. (tab. VIII). Naris u 1/4 naravne veličine. Gradivo mramor. Našast na Kapitulu 17/6, 1887. Takodjer isto tako br. 23 (tab. VIII) našast 23/1, 1887. Motivacija i izradba ista kao na žrtveniku S. Silvestra u Orvietu iz devetoga vieka, na ciboriju desetoga vieka u Muranskom muzeju, na ciboriju S. Marije u Transteveru i S. Aleksija u Rimu iz devetoga vieka;[1] te na plutejim ambona S. Marije in Toscanella iz devetoga vieka.[2] Ulomak br. 23 sigurno je čest pluteja, a br. 22 po svoj prilici obložna ploča žrtvenika ili abside. Spadaju takodjer s ostalim ulomcim crkvi S. Marije.

Br. 24. (tab. VIII). Naris u 1/4 naravne veličine. Gradivo domaći kamen. Našast 23/1, 1887 u groblju na Kapitulu. Gornji motiv Vitruvova voluta, donji sitni pleteni gajtan. Čest gornjeg ruba na ambonu ili ciboriju, ili inoj omanjoj sgradi crkve S. Marije. Oba motiva u svem se istovjetuju s onim na ulomcim ciborija S. Petra in Sylvis u Bagnacavallo, koji je iz desetoga vieka;[3] premda se ta dva motiva već od šestoga vieka skupa rabe.

Br. 25. (tab. IX). Naris u 1/4 naravne veličine. Gradivo domaći kamen. Našast na Kapitulu u groblju 10/7, 1886. Oba, već dosele spomenuta ornamentalna motiva, nahodimo skupa često na spomenicim devetoga vieka: na žrtveniku S. Silvestra a S. Oreste, na Portskom ciboriju, na plutejima S. Marije in Toscanella i S. Abbondija u Como.[4] Po obliku ulomak je čest pluteja iz crkve na Kapitulu, te spada istom rodu kao i dosele opisani na Kapitulu našasti ulomci.

Br. 26. (tab. X). Naris u 1/3 naravne veličine. Gradivo inostranski bieli kamen. Našast na Biskupiji u groblju 26/7, 1886. Ovaj s ornamentalnoga gledišta zanimivi ulomak, pruža nam primjer kombinacije više ornamentalnih motiva. U gornjem redu vidimo kombinaciju dviju Vitruvovih voluta u basrilieviranu glavicu, a svaku glavicu uokvirenu sa dviema torsadama, razdieljenim astragalom. U drugom redu odozgora niz sliepih arkadicâ, u medjustuplju ukrašenim tri okomita i dva vodoravna trokutna žlieba, a nad pojasom što istosmjerno prati krivulje lukova, izvana medju svaka dva luka, po jedan ornamentalni kesten. U trećem redu pleterni pojas na tri prutića, što razstavlja gornji rub glavnog donjeg diela ploče, pokrita karlovinžkim kompliciranim pleterom. Ovaj krasni ulomak, nije no čest pluteja iz crkve devetoga ili desetoga vieka, na koju se odnose već opisani ulomci br. 1, 2, 7.

Br. 27. (tab. IX). Naris u 1/8 naravne veličine. Gradivo bieli mramor. Našast u Biskupiji u groblju 12/2, 1886. Ovaj jako oštećeni ulomak pruža nam ornamentalnih motiva baš osobitih za svoju dobu. Simbolična stabla na šest i četiri grane sa odvodnicom u sriedi, razstavljeno je svako pravokutnim basrieliviranim podnožjem na trokutne žliebove, na kom je počivala takodjer na četri žlieba basrelievirana lezena. Nad svakim simboličnim stablom trokutna basrelievirana streha. U trećem redu red šupljih arkada, koji je imao počivati takodjer na drugom redu šupljih arkada, a ovaj na trećem i tako napried. Prvi red, u kom su simbolična tri stabla, od ovoga trećega rastavlja niz basrelieviranih polustupina, svaka sa škuljom u sredini. Ovaj ulomak po svoj prilici je transenna pred konfesijom žrtvenika, te je zatvarala vrata ili prozorčiće iste. Škulje u polustupinama u drugom redu rabile su po svoj prilici ili za vješanje svjetiljaka, koje bi neprestano gorile pred konfesijom, ili za vješanje zavjeta, ili za inu uresnu svrhu. I ovaj zanimivi ulomak ima se smatrati u savezu sa ostalim u Biskupiji odkritim i već opisanim ulomcim.

Br. 28. (tab. X). Naris u 1/3 naravne veličine. Gradivo domaći kamen. Našast u Biskupiji na groblju 13/1, 1886. Gornji red predstavlja nam niz Vitruvovih voluta; donji niz petolatičnih palmica na osnovici oblog meandra. Motivacija obična na plutejim drugoga perijoda starokršćanske umjetnosti. Ulomak je po svoj prilici čest lezene što je dielila dva pluteja. Spada po izradbi k ostalim ulomcim u Biskupiji našastim, te stoji u savezu sa suvremenom crkvom.

Br. 29. (tab. IX). Naris u 1/3 naravne veličine. Gradivo domaći kamen. Našast u Biskupiji 10/1, 1886.

Br. 30. (tab. XI). Naris u 1/3 naravne veličine. Gradivo inostrani kamen. Našast u Biskupiji 10/1, 1886.

Br. 31. (tab. XI). Naris u 1/8 naravne veličine. Gradivo inostrani kamen. Našast u Biskupiji na groblju 13/1, 1886.

Ova tri ulomka (br. 29—31) ne pružaju nam nikakvog sudila da se o njima potanje izrazimo. Obći ornamentalni slog odaje ih srodnim ostalim ulomcim našastim u Biskupiji.

Br. 32. (tab. XI). Naris u 1/2 naravne veličine. Gradivo domaći kamen. Našast u Biskupiji u groblju 12/1, 1886.

Br. 33. (tab. XI). Naris u 1/2 naravne veličine. Gradivo domaći kamen. Našast u Biskupiji u groblju 12/1, 1886.

Br. 34. (tab. XI). Naris u 1/2 naravne veličine. Gradivo domaći kamen. Našast u Biskupiji na groblju 13/1, 1886.

Br. 35. (tab. XI). Naris u 1/2 naravne veličine. Gradivo domaći kamen. Našast u Biskupiji na groblju 12/1, 1886.

Ova četri (br. 32—35) ulomka česti su pluteja, ili obložnih ploča, te spadaju u dobu i rod ostalih u Biskupiji našastih ulomaka.

Br. 36. (tab XII). Naris u 1/3 naravne veličine. Gradivo domaći kamen. Našast na Kapitulu u groblju 7/7, 1886. Već spomenusmo pri broju 1 ova dva ornamentalna motiva; koja nahodimo po izradbi jako srodna s onim na ciboriju S. Petra in Sylvis u Bagnacavallo iz desetoga vieka;[1]

[1] *Rohault de Fleury*, o. c. vol. I. Pl. LXVI; vol. II. Pl. LXXXXV, Pl C.

[2] *Rohault de Fleury* o. c. v. III Pl CLXXXV.

[3] *Rohault de Fleury*, o. c. v. II. Pl. LXXXXIX.

[4] *Rohault de Fleury*, o. c. vol. I. Pl. LXVI; vol. II. Pl. LXXXXV, LXXXXVI; Pl III. vol. CLXXXV, CLXXXVI.

[1] *Rohault de Fleury*, o. c. v. II. Pl. LXXXXIX.

s onim na biskupskoj stolici u Gradu iz devetoga vieka;[1] s onim na obrubu ambona S. Marije in Toscanella iz devetoga vieka.[2] U koliko možemo po obliku ulomka razabrati, cienimo da pripada obrubu ciborija ili pluteja crkve na Kapitulu, kao već navedeni ulomci.

Br. 37. (tab. XII). Naris u $^1/_3$ naravne veličine. Gradivo domaći kamen. Našast na Kapitulu u groblju 27/7, 1886. Obrubni ornamentalni motiv običan u drugoj perijodi starokršćanske umjetnosti; kao i pleter na pobočnom zaglavnom kraju, što ga pri strani narisana pružamo. Sam okvir ploče žalibože težko oštećen, da jedva razabiremo simboličnu ornamentalnu pticu i početak dijagonalnoga trostrukoga pletera. Kompozicija i izradba pristaju s ostalima ulomcima našastim na Kapitulu, te cienimo da je ovaj ulomak takodjer čest pluteja ili obložne ploče.

To isto možemo kazati i o ulomku br. 38. (tab. XII).

Br. 39. (tab. XIII). Naris u $^1/_4$ naravne veličine. Gradivo bieli mramor. Našast u Biskupiji na groblju 10/1, 1886. Uspjelo se iz raznih ulomaka kojekako sastaviti ovu ploču, kako se i na narisu razabire, te dobivamo relativno podpun oblik pluteja. Gornji obrubni ornamentalni motiv, skupa sa donjim još više kompliciranim na osnovi mreže sa upletenim kružnicam, odaje čisto karlovinžku dobu, te se skupa sa ostalim na Biskupiji dosele opisanim ulomcim odnosi na crkvu devetoga ili desetoga vieka, kojoj mi za ime iz poviesti ne znamo.

Nema dvojbe, dakle, da skoro svi kninski ulomci po dobi i slogu spadaju baš devetom ili desetom vieku, to jest zadnjim vjekovima drugoga razdoblja starokršćanske umjetnosti, koje se eto kod njekih nazivlje i dobom formacije lombardskog i u obće svakog romanskog sloga.

Nema dvojbe da skoro svi kninski ulomci odaju nam obstanak suvremenih im crkvenih sgrada; ili da se konkretnije izrazimo, po njima smijemo zaključiti da crkvene sgrade, na koje se oni odnose, ne mogu biti postanjem kasnije od devetoga i desetoga, premda starijima možda da. Po nedatiranu ulomku, kada pruža obilježja zajedničkih više viekova, pozitivno nije moguće odsjekom suditi, komu vieku, a pobliže komu desetljeću spada dotični nedatirani spomenik. Nu, ipak, velezaslužni graditelj arheolog *Rohault de Fleury*, koji se svojim djelom „La messe et sés monuments“ u ovoj struci prvim auktoritetom izvio, proučiv i narisav sve starokršćanske spomenike odnoseće se na svetu misu, te i pluteje ambona, kora, pregrade na svetištu, postavio si je kao izvjestno pravilo, da pluteji sa takozvanim karlovinžkim ornamentom pojavljuju se samo u devetom, a da u desetom više jih se ne gradilo. Glavnim mu dokazom tomu zaključku činjenica, koju on veli da je doistinio, da su, to jest, sve crkve devetoga vieka već bile dovoljno providjene tim inače jako trajnim uresom, te za to da desetoga ne nahodimo izdjelanih s nova pluteja.[1] Mi baš ne znamo još čisto, smijemo li sveosve prigrliti ovaj zaključak i za kninske ulomke, indi za sgrade, s kojima stoje u savezu; premda u obće ne vidimo razloga opirati mu se, tim više, što i velevažni Branimirov spomenik, ulomak nadvratnika od njega sgradjene crkve, sa srodnim ornamentom kninskih ulomaka, očito ga potvrdjuje svojom uklesanom godinom 888.

Po tom zaključku, dakle, mi bi mogli uztvrditi da sgrade na koje se kninski ulomci odnose, izvjestno su obstojale devetoga, ili najkašnje desetoga vieka. Nego, jesu li to baš one sgrade, o kojima mi tek jedanestoga vieka, iz poviesti znamo, da su obstojale? Jesu li to baš one sgrade o kojim smo se dielomice sa poviestnog gledišta bavili u prvom dielu ove razprave?

Na Kapitulu našasti ulomci, br. 5, 6, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 36, 37, 38 jamče nam da je tu morala obstojati suvremena im crkvena sgrada, ili čak i više njih. Nu sami ulomci ne pružaju nam nikakva podatka o imenu te crkve ili tih crkava; ali po poviesti zasnovanja kninske biskupske stolice, mi izvjestno možemo zaključiti o imenu barem jedne od njih, t j. sv. Marije. Kako smo već u prvom dielu pripomenuli, sva tri izvora, crkveni spljetski sabor oko 1045 g., Toma naddjakon i Farlati, jasno kažu, da je kralj Kresimir zasnovao biskupsku stolicu pri crkvi S. Marije[2] a da je s nova sazidao biskupske i kanoničke dvorove uz istu crkvu. Po tom razabiremo, da je ta crkva već o polovici jedanestoga vieka obstojala, te da nije od Kresimira gradjena. Za cielo, da ju je Krešimir s nova sazidao, kao biskupske i kanoničke dvorove uza nju, taj dogodjaj, kudkamo slavniji, bili bi naši izvori zabilježili. Ne preostaje nam ino, nego da postanje crkve S. Marije stavimo u savez sa dobom ulomaka našastih na Kapitulu, i da po tom temeljito zaključimo, da je ta crkva sazidana devetoga ili najkašnje desetoga vieka. — Drugi dokaz po kom takodjer temeljito možemo zaključiti, da ta crkva je starija od polovice jedanestoga vieka, jest onaj koji smo već spomenuli na str. 9, t. j. nadpis na kom čitamo da je prepozit Dobrosav u trinestom vieku popravio tu crkvu, popravak koji nam jamči da je ta crkva kudkamo li starija od polovine jedanestoga vieka. I po svoj prilici, da se na ovaj popravak odnosi naš opistografni ulomak br. 12, po kojem razabiremo, da plutej devetoga vieka upotrebilo trinestoga u drugu svrhu, košto pri opisu spomenutog ulomka natuknusmo da se sbivalo što slična i po drugim krajevima. — Mislimo, dakle, da se bez ikakve lakoumnosti postanje crkve S. Marije smije staviti u dobu, koju nam očituju ulomci, t. j. u deveti, ili najkašnje u deseti viek.

[1] *Rohault de Fleury* o. c. Pl. CLXII.
[2] *Rohault de Fleury* o. c. vol. III. Pl. CLXXXV.

[1] *Rohault de Fleury* o. c. vol. III. pag. 98.
[2] Cf. str. 4 ss.

Je li pak, osim crkve S. Marije, još koja druga njoj suvremena na Kapitulu obstojala, i na koju bi se naši ulomci odnosili? Prem je pitanje donjekle neizvjestno, ipak cienimo da se odsjekom ne bi moglo negativno odgovoriti. Po Farlatovim viestima o zasnovanju kninske biskupske stolice pri S. Mariji, znamo, da je kanoničkom sboru bio dodieljen „sacerdotium S. Bartholomaei in terris Crobaticis situm".[1] Iz ovog oplovitog podatka opravdano bi se moglo nagovieštati, da je na Kapitulu obstojala, starija od polovine jedanestoga vieka, crkva S. Bartula, kojoj je bila pripojena rečena nadarbina. Rekosmo nagovieštati, jer onaj izraz „in terris Crobaticis situm", tako je oplovit, da, premda ne izključuje predjela Kapitula, ipak ne pripušta temelja sveosve osnovanoj podmjeni.[2] O crkvi S. Bartula na Kapitulu, potla polovine jedanestoga vieka, budući da se sada bavimo jedino o predjašnjoj dobi prema dobi ulomaka, ne zasjeca da iztražujemo, tim više što smo o tom već se izrazili.[3]

Poviest nam ne pruža više nikakve uspomene o kakvoj trećoj crkvi na Kapitulu. Nu ulomak nadpisa, što ga priobćujemo pod br. 4 pobudjuje sumnju, da ako se ne odnosi na nijednu od dviju spomenutih crkava, da valjda spada na treću, kojoj mi ni za ime ni za obstanak ne znamo. Nadpis našast na Kapitulu, tako je oštećen, da se jedva što od ukupnog teksta dade razabrati: ... *S(t)epcus (?) Abbas fieri (fecit* ili *jussit) Orate pr(o eo),* ili: *S(t)epcus (?) Abbas fieri (feci* ili *jussi) Orate pr(o me).* Ime opata dozivlje u pamet samostan, dosljedno samostansku crkvu, i to na mjestu našašća, na Kapitulu, za devetoga vieka, kako nam po prilici svjedoče paleografični kriteriji. I to, bio taj opat *regularis* ili *saecularis.*[4] Ta samostanska crkva, mislimo, da ne bi mogla biti ona ista S. Bartula, jer ova dolazi uz nadarbinu „sacerdotium" što je isto kao župnička nadarbina,[5] dakle sasvim neodvisno crkveno biće, i u toj neodvisnosti trajalo sve do polovine jedanestoga vieka, do utjelovljenja u novo zasnovani kapitulski stol. Ta samostanska crkva, bi li mogla biti istovjetna sa S. Marijom, o kojoj do polovine jedanestoga vieka ne znamo pobliže ništa, ili je to njeka treća takodjer još nepoznata crkva sa samostanom? Mi se neusudjujemo ništa odgovarati na taj upit, u nadi da će nam izkopine pružiti koji pozitivni podatak.

U Biskupiji našasti ulomci br. 1, 2, 7, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33. 34, 35, 39 svjedoče nam, da je tu obstojala suvremena im crkva, ili više njih, o kojim mi iz poviesti ne znamo ništa, a od svih ulomaka cigli jedan pruža nam nješto svjetlosti. Ulomak pod br. 1, nosi ovaj krnjasti nadpis: „... *(ad honorem sanctae?) Mar(ia)e nec n(on) et S(an)c(t)i Stefani,* koji nam bezdvojbeno objavljuje da je u Biskupiji bivala crkva posvećena S. Mariji i S. Stjepanu, i to devetoga vieka, kamo ulomak i po ornamentalnom slogu i po paleografičnim obilježjim spada. — Spadaju li ostali ulomci na ovu crkvu, ili su čestí koje druge, to će po svoj prilici takodjer riešiti izkopine.

Ulomak br. 11, iz devetoga ili desetoga vieka, odaje nam takodjer obstanak suvremene mu crkve S. Marije, kako se na njemu čita: „... *(sancta)e Mari(a)e...*" Gdje je ta crkva bila, ne znajuć ništa iz poviesti, ne znajuć odakle je prispio ulomak danas uzidan u crkvi u Golubiću, ne možemo ništa kazati.

Takodjer u istoj smo neizvjestnosti i sa crkvom iz devetoga ili desetoga vieka, za koju nam svjedoči ulomak br. 10, sada uzidan u Vrhpoljskoj crkvi.

Možda da su ti ulomci odnešeni s Biskupije ili s Kapitula, te stajahu u savezu sa ondješnjim crkvam, a možda da su čestí drugih, čiji obstanak i ime nama ostaje tamom zastrto.

Napokon, cienimo nuždnim, da predusretnemo svaki nesporazumak, koji bi mogao prividno protiviti se našim zaključcima, i koji smo već mimogredce spomenuli, a sad ćemo, radi veće razgovjetnosti, pobliže se na nj osvrnuti.

Mi smo u svim ulomcim, sudeći po suvremenim spomenicim, razpoznali čestí omanjih sgrada nuždno spojenih s tielom crkve, ili čestí samog tiela crkve; t. j. mi smo u njima razpoznali čestí plutejâ od kojih se sastojahu amboni, pregrade pjevališta, ciboriji, žrtvenici crkava devetoga ili desetoga vieka, ili čestí nadvratnika istih crkava; te po tomu, naravski, zaključili na dobu samih crkava. Naš zaključak, dakle, osniva se na arhitektoničnim i dekorativnim sudilim, po analogiji još obstojećih spomenika, suvremenih postanjem našim ulomcim. Nego za njeke ulomke, i to baš za ona dva velevažna pod br. 5 i 6, pri odkriću konstatovalo se, da su oblagali iz vana zidine grobnice, te se odatle htjelo zaključiti, da prvobitni položaj tih ulomaka jest baš taj, i da indi grobnice su iz one dobe, u koju spadaju ulomci, te da kriju kosti onih ličnosti, čija imena nahode se označena u nadpisu na samim rečenim ulomcima.[1] Nama se čini, u koliko smo imali prigode izpitati sve, dvama rečenima ulomcima suvremene spomenike, a napose grobnice, da ona ne mogu nikako biti ulomci koje mu drago grobnice; nego čestí crkvenih pluteja, i pri tom smo se izjavili, da grobnice na kojima su ulomci našasti niesu iz dobe istih ulomaka, nego mnogo kašnje; i da su ona oba ulomka na njima kao poljepšavajuće gradivo upotrebljena, potla nego je crkva, na koju ona spadahu, bila razrušena.[2] Nu, naše mnenje bez pozitivnog dokaza,

[1] T. IV. pag. 281.
[2] Vidi str. 9 s.
[3] Vidi str. 9 s.
[4] Cf. *Muratori,* o. c., T. III., Parte II., Dissertazione settantesima terza.
[5] Cf. *Du Cange,* Glossarium mediae et infimae latinitatis, Niort 1886, s. v.

[1] *M. Ž.*, Narodni List 1887, br. 2—5.
[2] Vidi str. 18.

ostaje vazda pukom tvrdnjom, koju, do boljih dokaza, činjenica konstatovana pri odkriću, donjekle oprovrgava, i ako prividno; zato, premda ostajemo pri našoj, ne smijemo uztvrditi da je sasvim neosnovan i zaključak, koji se temelji na činjenici konstatovanoj pri odkriću; i to sve dotle, dok se po inim sudilim ne doistini, da sbilja grobnica, na kojoj su našasta prieporna dva ulomka, nije no iz kasnije dobe samih ulomaka.

Ali zaključak, do koga smo mi došli na temelju ornamentalnoga sloga svih ulomaka, te i ovih dvaju piepornih, da naime po njima smijemo temeljito zaključiti na obstanak suvremenih im crkvenih sgrada, s kojima su svi, te i ona dva prieporna, u savezu, ne gubi nimalo snage, prigrli li se mnienje protivno našemu, da, t. j. ona dva ulomka niesu čestí pluteja, nego grobnica; a to s razloga, što za dobe, u koju spadaju naši ulomci, grobnice su tako spojene sa crkvenim sgradama, da po slogu i dobi onih izvjestno smijemo zaključiti na dobu i slog ovih. U staro, sredovječno pa i u novije doba, kršćani vazda se kopahu, najprije uz samo tielo crkvene sgrade, u atriju to jest, i pobočnim absidama i cimiterijalnim eksedrama, pak nastupom nove dobe u samom obsegu tiela crkvene sgrade. Za dobe pako, u koju spadaju naši ulomci, te i ona dva prieporna, vladao je običaj, da se vjernici kopaju oko crkvene sgrade, a odličnjaci, na pr. vladari i biskupi, u predvorju same crkve; a da je na našim stranama baš za te dobe taj običaj vladao, zapisao nam je naddjakon Toma izvjestnu uspomenu o vladarima narodne dinastije;[1] što se inače točno sudara i sa suvremenim obćenim crkvenim pravilim.[2] Dakle i predpostavi li se, da su ona dva ulomka česti grobnica, pošto ove su bile spojene sa crkvom, smijemo zaključiti, da dotična crkva, u kojoj su bila, nije poznija od njih, nego barem suvremena im, ako ne i starija. To toliko na razjašnjenje temeljitosti našega obćenitoga zaključka o dobi crkava po slogu samih ulomaka.

Iztražujući ornamentalni slog kninskih ulomaka došli smo do potvrde obstanka crkava, za koje smo iz poviesti imali budkakove uspomene, ne samo, nego još i do upoznanja obstanka drugih, za koje pak iz pisanih spomenika ne znadjasmo ništa; a do ovog odkrića dovelo nas je njekoličak mramornih i kamenih fragmenata, koji na prvi mah ne predočuju nam tolike važnosti. S početka ovog drugog diela naše razprave rekosmo, da, kad bi se što zaključna ustanovilo o dobi i slogu novoodkritih ulomaka, da bi se dobilo kakova temelja barem nagovieštanju o dobi i slogu samih sgrada, o kojem smo se u prvom dielu s poviestnoga vida bavili. O dobi tih sgrada već smo spomenuli malko poviše, sve što se po škrtim sudilim samih ulomaka dalo kazati; te bi nam preostajalo da nagadjamo sada štogod o samom slogu crkava, čiji smo obstanak eto doistinili.

O tom pitanju, bez ikakova još vidivoga graditeljskoga podatka, cienimo da se može kazati samo njekoliko obćenitih pojmova, koji se crpe iz poviesti graditeljstva. Crkve iz drugoga razdoblja starokršćanske umjetnosti, kamo spadaju i one na koje se odnose kninski ulomci, u glavnim potezim sačuvale su starokršćanski tip prvoga razdoblja, te su zidane na osnovi bazilikalnoga tipa, ili na osnovi okrugloga tipa, razvijena iz baptisterijalnoga tipa. Početkom devetoga vieka na zapadu osobito ovaj je bio običajan, uslied graditeljskoga pokreta zadahnuta preporodnim duhom Karla velikoga, i koji je dosta rabljen u Francuzkoj i sjevernoj Italiji za devetoga i desetoga vieka. Njeke nuzgredne promjene, kojim su ta dva tipa baš za te dobe podlegla, najskoli u sjevernoj Italiji, proizvele su novu fazu u crkvenom graditeljstvu, radi koje crkve te dobe sačinjavaju osobiti graditeljski tip, koji stoji kao posrednik medju strogim starokršćanskim i podpuno razvijenim romanskim tipom dvanestoga vieka, te dolaze takodjer pod osobitim nazivom *iz perijode formacije romanskoga,* a radi pomjestnih obilježja *lombardskog sloga.*[1] Nego na iztoku vladao već od šestoga vieka treći, bizantinski tip na osnovi grčkoga krsta, te je po prilici devetim i desetim viekom stao prodirati i na zapad. Dalmacija je bila medjaš medju iztokom i zapadom, u nju je prodirao i iztočni i zapadni upliv svake struke, te i graditeljski. Da se o tom osvjedočimo, dosta je da pogledamo na crkvu S. Donata u Zadru iz početka devetoga vieka, čisti karlovinžki okrugli tip pa onda na Crkvu sv. Križa u Ninu, čisti bizantinski tip, na osnovi grčkog krsta iz desetoga vieka, i ostale njoj srodne crkve u Zadru, Trogiru i Spljetu, što još danas obstoje, a da razrušenih i nespominjemo.[2] Koji je od ovih triju graditeljskih tipa prevladao u Kninu? Na to nek nam odgovore dalje izkopine.

III.

Još nam preostaje da proučimo najmučnije, ali i najzanimivije kninske ulomke, biva nadpise.

Evo što u obće cienimo da se o njima bezuvjetno smije uztvrditi. Svi ulomci velimo, jer se žalibože čitav nije sačuvao ni cigli nadpis, po obćim paleografičnim sudilim spadaju u razdoblje med IX.—XI. viek. A jer nijedan ulomak ne nosi izvjestna kronologična podatka, preostaje nam samo da im po prilici dobu nagovještamo po podredjenim sudilim. Drugo, što s obćenitog gledišta imamo iztaknuti jest to, da paleografični oblici naših ulomaka pružaju nam po koju inačicu, doslele nepoznatu na paleografičnom polju, kô što ćemo

[1] *Historia Salonitana,* c. XVI, p. 323, ed. J. Lucii.

[2] *Gratiani,* Corpus Juris Canonici, Pars Secunda, Causa XIII, Questio II, Caput XVIII, XIX.

[1] *Dartein,* o. c. Les caractères du stile lombarde.

[2] *Eitelberger,* Die mittelalterlichen Kunstdenkmale Dalmatiens. Wien 1884; passim.

na dotičnom mjestu niže pripomenuti. A te osebujštine mi ne tumačimo inače, nego da su učinkom pomjestnih kulturnih, nam dosada malo ili ništa poznatih odnošaja, za druge polovine srednjega vieka. Te pomjestne osebujštine su nam prvi i jedini podatci, a pošto su bez kronologičnog obilježja, nameću nam doista zanimivih, ali s druge strane i jako zagonetnih pitanja, koja sbilja nije moguće tako lako odsjekom rješiti, nego jednostavno nagadjati kako se domaći *najvjerojatnijem* dorješaju, i to komparativnom analizom pojedinih ulomaka.

Za to kušat ćemo po mogućnosti protumačiti sve ulomke, držeći se kronologičnog reda, u koji se nama čini da po obćim paleografičnim podatcim imaju ulomci staviti. Rekosmo, kušat ćemo, jer bez inih kronologičnih podataka skoro je nemoguće bezuvjetno pogoditi po samim paleografičnim obilježjim, pripada li stanoviti nedatirani nadpis devetomu, desetomu ili jedanestomu vieku, kako to u obće svi paleografi priznaju.[1]

Ulomak br. 1. (tab. III), pruža nam čisti tip elegantne karlovinžke kapitale, ali ne sasvim pomnjivo dotjerane. Oblik pismena ima još nepokvareno razmjerje visine i širine, koje se još drži za devetoga vieka. Stroga dosljednost pako u rabljenju samog jednog kapitalnoga tipa, nemješanje uncijalnih oblika, jamči nam takodjer da nadpis spada u deveti viek, a ne u deseti ili kašnje. Mješanje bo kapitalnih i uncijalnih oblika kod nadpisa na krutim predmetim zamjećuje se tekar zadnjih godina devetoga i nastupom desetoga vieka,[2] a uz to odsutnost kiaroskura, koja je karakteristikom karlovinžke imitativne dobe i devetoga i prve polovice desetoga vieka, sasvim dobro se slaže sa strogom dosljednošću u porabi samog jednog kapitalnoga tipa. Po svim ovim sudilim cienimo, da nije smiono zaključiti, da naš ulomak spada u deveti viek[3] i po svoj prilici u prvu polovinu. — Pismena su sva zdrava, tako da ne ima mjesta nagadjanju, pošto se svi oblici jasno razabiru. Jedan je znak za kraticu, vodoravna crta nad pismenima, te se pojavlja tri puta, a dva puta utjelovljena u vrh pismena, kako se razgovietno razabire na narisu. Jedan je znak za razgodak, poligonalna točka u sredini crte, te se pojavlja iza prve, druge, treće i pete rieči; prilično izvjestno paleografičko sudilo takodjer, da naš ulomak potiče iz devetoga vieka, kada se još drži u životu imitativna dosljednost u porabi razgodaka, i koje nastupom desetoga vieka malo po malo nestaje. Sav ulomak je razgodcima podieljen u pet skupina, dočim po smislu morao je biti razdieljen u šest, te je tačka potla četvrte rieči ET izpuštena.

Prva skupina MARE nosi kraticu, koju, mislimo, da se mora popuniti MAR*ia*E. Kod starokršćanskih nadpisa u obće, a osobito na staklarijam i mozaicim često nahodimo kraticu *Mare* za *Mariae;* valjda za to, po mnienju veleuč. De Rossija, što je genitiv *Marae* bio običajniji u govoru nego li pravilniji *Mariae*, što bi se slagalo i sa našim pučkim govorom; nu umjetnik po napisanom kraćem obliku, dodavao bi vodoravnu crtu nad pismenima, da označi da je izpušteno njekoliko pismena, koji bi tu morali stojati po pravilnijem punijem obliku.

Druga skupina razgovietno se čita NEC.

Treća skupina N nosi čestu sredovječnu kraticu za N*on*;[1] nu sa dviema kraticama, jednom nad pismenom, drugom utjelovljenom u vrhu pismena, ili je klesarova pogrješka, ili primjer inačice dosele nepoznate u paleografiji.

Četvrta skupina ETSCI, koja se mora razstaviti u ET i kraticu SCI, jako običnu za *SanCtI*.

Peta skupina nosi u zadnjem pismenu vezanicu M, koja se može na dva načina rješiti, t. j. ili razstaviti u ANi ili u *Ma(rtyris)*, u kojem drugom slučaju imali bi kraticu u vezanici. Nama se čini, da je pravilnije čitanje ANi nego *Ma(rtyris)*, pošto vezanica M nije razgodkom razstavljena od predstojeće skupine STEF, te je sigurno njezin dočetak; te bi radje čitali STEFAN*i*, nego li STEF*(ani)* M*a(rtyris)*, tim više što nad skupinom STEF ne ima traga kratici. Inače oblik kratice M za *Martyr* ili *Martyris* dosele je nepoznat u paleografiji, te ga ne nahodimo kod nijedne sbirke paleografičnih kratica.[2] Ali pripomenuti na je, da bi se prigrlilo i nepravilnije čitanje, smisao nadpisa ne bi nimalo se promienio. Ipak, kako rekosmo, radje ostajemo pri čitanju STEF*ani*, jer je pravilnije.

Čitavi ulomak, dakle, čitao bi se: . . . . MAR*ia*E · NEC · N*on* · ET (·) S*an*C*t*I STEF*ani*. Što bi se pako sasvim pravilno ovako dalo popuniti: *(Ego* N. N. *aedificavi hanc ecclesiam ad honorem* . . . . ili *Haec ecclesia aedificata est ad honorem Sanctae* ili *Sanctissimae)* MAR*ia*E · NEC · N*on* · ET (·) S*an*C*t*I · STEF*ani* . . . .

[1] *De Caumont* Abécédaire ou rudiment d' archeologie. Caen 1886, p. 372.

[2] *Deux Religieux Benedicins de S. Maur,* Nouveau Traité de Diplomatique. Paris, G. Desprez 1755; Tome II. Partie II. Art. III. État de l' écriture majuscule, p. 530 ss. *Du Vaines-Bonnetty,* Dict. raisonée de diplomatique, II. ed. Paris 1865. T. I. p. 613 s.

[3] Samo pisme A, da o obliku drugih pismena i ne govorimo, čiji se okomiti krakovi ne sastaju, nego su spojeni vodoravnom prječnicom, potvrdjuje nam to, pošto se potla devetoga, za desetoga vieka preriedko pojavlja. *(Du Vaines-Bonnetty,* o. c. T. I. Pl. II. V. 3; *Deux Religieux* etc. o. c. T. II. Pl. XXI.

[1] *Chassant*, Dictionaire des abbreviations Latines et Françaises usitées dans les inscriptions lapidaires et metalliques, les manuscriptes et les chartes du moyen age. Cinquiéme édition. Paris, Martin 1884, p. 58.

[2] *Chassant,* o. c. p. 119, 52; kao i kod *Lupi*, Manuale di Paleografia, Firenze Le Monnier 1875; *Du Vaines-Bonnetty,* Dict. raisonée de Diplomatique II ed. Paris 1865. *Gloria,* Compendio di lezioni di Paleografia. Padova 1870. *Wattenbach,* Einleitung zur lateinischen Paleographie. Leipzig 1874; *Walter,* Lexicon abbreviationum a VIII—XVI saec. Ulmae 1756.

O crkvi i dobi joj već smo kazali gore, što se da zaključiti po ornamentalnom slogu ulomka, na kojem se nahodi naš nadpis, s kojim slogom i čijom dobom točno se sudaraju i paleografični kriteriji ovoga nadpisnoga ulomka. To jest, svi kriteriji jamče nam da je ta crkva S. Marije i S. Stjepana postanjem najpriličnije iz devetoga vieka.

Ulomak br. 2 (tab. IV.) nosi samo četri ciela pismena, a peto oškrnjeno. Tri pismena čitava i četvrto oškrnjeno primjerom su nam najdotjeranije elegantne *pravokutne* kapitale.[1] Pisme redom četvrto pripada uncijalnoj kapitali. Savršena izradba i razmjerje pismena odaju nam da je ulomak iz dobe jako blizu karlovinžkoj restauraciji; ali zamjenično miešanje kapitalnog pravokutnog i uncijalnog oblika u istom pismenu E, očituju nam da je naš ulomak iz dobe, kada se počela zanemarivati stroga dosljednost u porabi samo jednoga tipa pismena, t. j. iz početka desetoga vieka, ili najranije iz zadnjih godina devetoga.[2] Žalibože od toli krasnoga nadpisa, nije nam se sačuvalo nego toliko da dočitamo samu jednu rieč, a po biranom gradivu i pobočnoj vajariji razabiremo koli važan bi bio za nas čitavi spomenik!

Čitamo i popunjujemo ulomak . . . . EGREG*(ius)*. Po svoj prilici pred tom rieči stajalo je ime i stališ osobe, na koju se odnosi ova, najvjerojatnije, kako smo već gore iztakli, nadgrobna ploča. Sam naslov *egregius*, za dobe u koje spada naš ulomak, ne može nam biti izvjestnom osnovom nikakvoj podmjeni o stališu dotične osobe. Sbilja do Justinijana *egregius* je označivao osobiti naslov i službu *egregiatus*, koja bijaše u državnoj jerarhiji drugi stepen, odmah poza *clarissimatus* ili *perfectissimatus*.[3] Nego u drugoj polovini srednjega vieka taj naslov prestaje biti službenim, te postaje običnim, tako da si ga i privatni odličnjaci svesebice prisvajaju.[4] Jednostavno smijemo nagoviještati da bi se djelomično ulomak mogao ovako popuniti: *(Hic sepultus est* ili *requiescit)* EGREG*(ius miles? dux?)* . . . .

Samo nam je, za buduće izkopine, napomenuti koli je važan ovaj ulomak za mjesto, na komu je našast, prema rečenomu gori na str. 18.

Po dobi, medju ulomcima br. 1 i br. 2, stajali bi ulomci br. 4 (tab. III) i br. 7 (tab. IV). Oba nose još strogu dosljednost u porabi jednog samog tipa karlovinžke kapitale, ali jako zanemarene u razmjerju pismena; br. 4 ne ima razgodka po sredini crte, nego jedan krat pri dnu, a drugi krat pri vrhu pismena; dočim na drugim mjestim, gdje bi morao stajati, izpušten je sasvim; br. 7 takodjer na jednom mjestu, gdje bi moralo biti razgodka, ne nosi ga: sudila po kojim smijemo staviti oba ulomka poznija od onoga br. 1. Br. 4 ne nosi ni jedne vidive kratice, kao ni br. 7; ima samo jednu prostu vezanicu AS poznatu na inim paleografičnim spomenicim.[1]

Br. 7 (tab. IV) lako se čita . . . . TIS OBRVCT; ali nije ga lako popuniti. Moglo bi se valjda i ovako: *(? sagit)*TIS OBRVCT*(us)*, gdje nam se vidi da možemo zamjeriti oblik *obructus* valjda za *obrutus*. Inače ulomak o sebi, ne ima nikakve važnosti, jer bez ikakva povjestnoga ili navadnoga imena osobe, mjesta, sgrade; nu tko zna da kadli tadli izadju na svjetlo i ostale česti, koje bi sbilja mogle, popunjene ovim neznatnim za sada krnjatkom, iznieti koja važnu ličnost, ili sgradu, ili koji nepoznati poviestni dogodjaj.

Na ulomku br. 4 (tab. III), premda je i on jako oštećen, čitamo nješto više. Prva rieč, izvjestno osobno ime, ima pismena jako oškrnuta, tako da nagadjajuć izlazi neobično ime, ili dočetak imena . . . . ISF (? P) CVS. Možda da je nad pismenim stajao znak kratice, sada oškrnut, ili u vrhu pismena kakova vezanica; možda da je tu po sriedi i klesarova pogrješka, te mjesto *Stepcus*, *Stepus* inačice imena *Stephanus* po hrvatskom obliku Stjepko, kako ga za poznijih doba susretamo: *Stepco*, *Stepcone*, uklesalo se . . ISF (? P) CVS.

Druga rieč razgovjetna je ABBAS.
Treća se popunjava FIER(*i*).
Četvrta razgovjetna je ORATE.
Peta se popunjava PR(*o*).
Čitav ulomak dakle glasio bi:

ISF (? P) CVS ABBAS · FIER(*i*) . . . .
. . . . ORATE PR(*o*) . . . .

Mi bismo ga ovako na dva načina pokušali pročitati:

. . . . ISF (? P) CVS ABBAS FIER(*i? jussit* ili *? fecit*)
ORATE PR(*o ? eo . .*) . . . .

ili:

. . . . ISF (? P) CVS ABBAS FIER*(i ? feci ? jussi)*
ORATE PR*(o ? me . .)* . . . .

A popunili bismo ga i popravili ovako:

(Hanc ecclesiam (?) ili *memoriam* (?) ili *Hoc altare* (?)
(Ego)

STePCVS ABBAS · FIER*(i ? jussi* ili *? feci)*
ORATE PR*(o ? me . .)* . . . .

Ili pako u trećoj osobi sa *fecit* ili *jussit*, tako da smisao vazda isti proizlazi.

Obzirom na crkvu, na koju bi mogao se odnositi ovaj ulomak, prema mjestu na kojem je bio našast, stavili smo podmjenu na str. 18.

[1] *Du Vaines-Bonnetty*, o. c. Capitale carrée.
[2] *Deux Religieux* etc, o. c. Tome II. Partie II. Art. III. État de l' écriture majuscule, p. 530 ss.; *Du Vaines-Bonnetty*, o. c. T. I. p. 613, 614.
[3] *Du Cange*, Glossarium etc; *Forcellini*, Totius latinitatis lexicon, *sub voce*.
[4] *Gloria*, o. c. p. 430.

[1] *Chassant*, o. c. p. 118.

Med najvažnijim kninskim ulomcim za cielo prvo mjesto, bilo radi ukusnosti pismena, bilo radi dočetka imena koje nosi, zauzimlje ulomak nadpisa br. 3 (tab. III). Pismena čisto elegantnog kapitalnoga oblika iz prve polovine devetoga vieka, razmjerje i izradba im, trokutni razgodatak po sredini crte, sve nam odaje da je ulomak čest zanimiva spomenika. a dočetak imena ... PIMIR, koji se razgovietno razabire, pobudjuje još veću znatiželjnost; ali na žalost, ulomak je toli manjkav, da se moramo utješiti samo time, da dielomice ulomak popunimo:

*(Tr)*PIMIR · SO ....

Ljepota i pravilnost pismena, ime predobro poznato za prvih viekova narodne dinastije, otvaraju, doista, široko polje nagadjanjima; nagadjanja, koja tim više dobiju maha radi činjenice, da se je taj ulomak našao na Kapitulu skupa sa tolikim drugim, koji opeta po sebi vuku drugih nagadjanja. Je li taj ulomak čest onih crkava, čiji smo obstanak već napipali u devetom vieku? Je li taj ulomak čest nadgrobnoga kamena, pod kojim je počivao taj Trpimir? Ne znamo. Ali što za cielo možemo bez ikakve smionosti kazati, jest, da paleografični kriteriji podpuno se sudaraju s dobom kneza Trpimira, o kom iz više izvora znamo, da je vladao polovinom devetoga vieka,[1] i da je najvjerojatnije da naš ulomak nosi dočetak baš njegova imena.

Druga dva ulomka, koja radi svoje važnosti sliede odmah iza sada opisanoga, jesu br. 5 i br. 6 (tab. V i VI). Na nesreću su i ona oba nepodpuna; ali nam nose koji podatak više od Trpimirova ulomka, to jest jedno malne cielo ime narodnoga vladara, dočetak drugoga imena, takodjer odlična državna dostojanstvenika.

Paleografični kriteriji odaju nam dobu obaju ulomaka, deseti naime viek. Pismena su malne sva po tipu karlovinžke elegantne kapitale; nu stroga dosljednost u razmjerju im, ravnopravnost i okomitost crtâ već se počela gubiti. Uncijalni oblik pismena E dolazi skupa sa strogim kapitalnim. Pisme V u lievom kraku već od pravca naginje u krivulju. Pisme R pruža nam se u dvie inačice, obe jako riedke; osobitost kojih se sastoji, da desni im krak izgleda kao od jedne krivulje, koja mjesto pri sredini slomit se na oštri kut, zavija se u oblinu. Zamjerit je najviše oblik pismena R na ulomku br. 6 odmah na drugom mjestu, gdjeno desni krak ne spaja se s lievim na kut, nego se nezamitljivo s njime stapa u oblinu, tako da čitavo pismo izgleda jednim potezom izvedeno; oblik, koji se jako riedko pojavljuje samo do početka jedanestoga vieka.[2] Zamjerita je i odsutnost razgodaka, koji se desetim viekom zanemaruju. Sve sudila, koja nam ne dopuštaju stavljati

[1] *Docum.*, pag. 3.

[2] *Deux Religieux* etc., o. c. T. II. Partie II. Chapitre III. pag. 328.

ulomke u deveti viek, a opet ni u jedanesti; nego medju nje.[1]

Oblik ostalih pismena G, X, L, a najskoli Z, koji se pojavljuje priečnicom s lieva na desno, mjesto s desna na lievo, kao ležeće pisme N, sasvim dobro odgovara desetom vieku.[2] Oblik pismena M u zadnjoj rieči, dosada je bila nepoznatom inačicom na paleografičnom polju.

Pošto se nama čini, da oba ulomka jesu, doista, česti istog spomenika, ali ne sobom neobhodno spojene, već razdieljene ulomcima koji nama još fale, i to s razloga koji ćemo niže navesti, s toga ćemo ilustrovati svaki ponapose, i tek tada pokušati jih spojiti.

Ulomak br. 5 (tab. V) pruža nam zdravo sačuvan oblik pismena, da se svako razgovietno razabire, te s oštećenosti ne ima mjesta nagadjanju. Na njemu su dva znaka za kraticu; jedan vodoravna crta nad pismenima i dolazi jedan put nad pismenom E u drugoj strani; a drugi je kosa crta i dolazi ciglom na dolnjoj česti pismena R pri sredini. Znaka za razgodak ne ima. Zvjezdica potla pismena P u drugoj strani, nije no umetak poznije ruke, isto kao i pisme N lako zabrazdano u ležećem položaju izpred istog pismena P i prednjeg mu E.

Pošto su pismena i kratice tako jasne kušajmo čitati.

Prva skupina od tri pismena nosi CLV vezanicu pismena L i V, koju mi riešavamo za L*a*V; te čitavu skupinu čitamo CL*a*V. Cienimo da je nuždno da obrazložimo to naše čitanje i kako smo do njega došli, tim više što su pri tome imali truda i dva naša strukovnjaka, veleuč. dr. Rački i prof. Š. Ljubić. — Kad smo prvi put pregledali ovaj nadpis, oko nam zapelo o desni krak pismena V, na kojem ima vodoravna crta, kako se jasno i na narisu razabire, te scienismo da je to kratica za pisme T, koje dodav ostalim pismenim, pročitasmo tu prvu skupinu CLV*t*, pokraćeni oblik, ili čak kratica rieči *(in)clut(us)*;[3] tim više što je podpun smisao sa sljedećim riečima poliegao iz toga čitanja. Ovo naše čitanje, sa odtiskom nadpisa, poslasmo dvama našima strukovnjacima na razvid. Veleuč. dr. Rački, pismom 17./9., 1886, čitaše skladno s nama prvu skupinu CLV*t*, popunjujuć ga takodjer sa *(in)clut(us)*; dočim veleuč. prof. Ljubić, pismom 13./9., 1886, čitaše inako rečenu prvu skupinu. Upozori nas sbilja razložito, da ona vodoravna crta nad desnim krakom pismena V nije baš kratica za T, nego stvar obična i kod drugih pismena istoga nadpisa, za to da tu ne ima traga pi-

[1] *Caumont*, o. c Paleographie murale Carlovingienne, p. 101; *Deux Religieux* etc., l. c.; *Du Vaines-Bonnetty*, o. c. I. p. 613, 614.

[2] *Deux Religieux* etc., o. c. T. II. Part. III. Sect. II. Chap. V., p. 332; pak navedeni *Du Vaines-Bonnetty* i *Caumont* na dotičnim mjestim.

[3] *Du Cange*, o. c. s. v. *Clutus.*

smenu T, nego da se skupina mora jednostavno čitati CLV, što pako da bi moglo označivati ime prvoga velikoga župana hrvatskoga, Klukas, Κλουκάς. Umjestnost Ljubićeve opazke, da skupina na koncu ne mora imati pismena T, pošto vodoravna crta na desnom kraku pismena V ne bijaše nikakav osobiti znak, pa ni kratica, bi doistinjena pri novom pregledu nadpisa. Ali pri tom pregledu zamjetismo da pisme L stoji u vezanici sa pismenom V, kako se predobro razabire i na narisu, te da medju nje mora doći još jedno pisme, koje je naznačeno vezanicom. Potla toliko mozganja, više po kontekstu čitavoga ulomka, zaključismo da ta vezanica ima se riešiti sa L*a*V, a čitava skupina CL*a*V; po čemu nebi stalo Ljubićevo nagadjanje za Klukas. O opravdanosti toga čitanja pobliže još štogod malo poniže.

Druga rieč sa tri pismena jasno se čita DVX.

Treća rieč ima zadnje pisme R sa kosom crtom na dolnjem zavinutom potezu ℞; znak kratice, koja po najobičnijim paleografičnim zakonim inače se ne da razriešiti, no da označuje okomku *um*. Po tom se čitava rieč ima čitati HROATOR*um*.

Sliedeća dva pismena razgovjetno sačinjavaju četvrtu rieč IN.

Peta rieč nad pismenom E nosi vodoravnu crtu za kraticu pismena *m;* tako popunjujuć čitalo bi se TE*m*PVS. Već spomenusmo malo prije zvjezdicu medju pismenom P i V, pak položito manje pisme Z medju pismenom E i P umetnula poznija ruka; zvjezdicu radi nepoznata raloga, a pisme N valjda, pogriešno, mjesto pismena M, da popuni kraticu; za to na te poznije umetke nije se obazirati pri čitanju.

Šesta i zadnja rieč ulomka počimala je sa pismenom D.

Spojiv sve skupine ulomka jasno je čitanje:

CL*a*V DVX HROATOR*um* IN TE*m*PVS D . . . . .

Prva rieč CL*a*V nije samostalna rieč, nego najvjerojatnije početak osobnoga imena, kojega prva čest stajaše na ploči, štono bijaše neposredno spojena s ovom, na kojoj je ovaj ulomak. Po samom početku mučno je razabrati koje je to ime. Nu, što se smije na izvjestno uztvrditi, jest, da je to ime hrvatsko.

Hrvatska imena po latinsku pisana početak *slav* nose u *sclav*, a primjera nam sila u listinama.[1]

Zadnja rieč ulomka, kojeg nam se početno pismo D sačuvalo, cienimo, po kontekstu da se da popuniti sa D*(omini)* t. j. *regis (papae, imperatoris)* N. N.

Popuniv dakle, prvu i zadnju rieč ulomka, čitalo bi se:

. . . . (*s*)CL*a*V DVX HROATOR*um* IN TE*m*PVS D*(omini ? regis* (*? imperatoris ? papae)* N. N.).

Kojega li je imena početak *(s)*CL*a*V, pokušat ćemo nagadjati, kad pročitamo sliedeći ulomak br. 6, koji sa ulomkom br. 5 stoji u njekom savezu, i ako ne neposrednom; jer njihovo istovjetno razmjerje, oblik slova, ornamentalni motiv, svjedoče nam, da su valjda iz iste ruke potekli, i da su izvjestno česti istog spomenika.

Prva skupina ulomka br. 6 (tab. VI) jasno se čita:

IRZISCLV; ali po priložitom položaju pismena L k pismenu V očito se razabire, da jih je klesar hotio spojiti u vezanicu, koja bi nadomještala pisme *a*, pošto bi se čitati dalo IRZISCL*a*V. A jer je to ime nepodpuno, i nemoglo na ploči biti mjesto početnom slovu, koje je ostalo na ploči neposredno izpred ove na kojoj je nadpis, smijemo ga popuniti *(D)*IRZISCL*a*V.

Druga skupina na koncu nosi vodoravnu crtu za kraticu *m*, pošto joj ne bilo prostora nad pismenom E, njemu pri vrhu po boku. Ova druga skupina razgovjetno se čita DVCE*m*.

Treća i zadnja rieč nosi istu vodoravnu crtu u gornjem otvoru zadnjega pismena V, znak takodjer za kraticu pismena *m*. Čitava rieč čita se MAGNV*m*

Spojiv sve skupine dobiva se:

*(D)*IRZISCL*a*V DVCE*m* MAGNV*m* . . . .

Obadva ulomka spojena daju nam njeki smisao:

. . . . (*s*)CL*a*V DVX HROATOR*um* IN TE*m*PVS D*(omini ? regis* (*? imperatoris ? papae)* N. N. . . . . . *(D)*IRZISCL*a*V DVCE*m* MAGNV*m*.

Smisao nadpisa u glavnom ostaje nam svedjer mutan, jer fali čest izpred prvog ulomka, čest medju ulomcima, a čest po svoj prilici i poza drugim ulomkom nadpisa, koji nam se čini da je bio dosta dug. Nego, ipak, nješto možemo sveisto razabrati.

Dux Hroatorum čijeg imena nam se samo početak (*s*)*clav* sačuvao, rek bi da je suvremenik drugoga *Dux magnus*, Držislava.

Nego tko je taj Držislav, što nam ga nadpis nosi, taj *Drzisclavus Dux Magnus?*

Po paleografičnim sudilim nadpis spada u deseti viek, kako smo na dotičnom mjestu dokazali. Drugom polovinom desetoga vieka (970—1000 g.) pojavlja se u našim listinama i u našoj poviesti vladar Držislav, sa kraljevskim naslovom.[1] Naslov *Dux Magnus*, rek bi, da se ne slaže s kraljevskim Držislavovim naslovom; ali, paleografična sudila svjedoče da naš nadpis spominje njekoga Držislava *Dux Magnus*, baš iz dobe Držislava kralja. Mi o tom Držislavu *Dux Magnus* ne imamo nikakve uspomene, stvar jako ozbiljna, kad iz te dobe imamo

[1] Bra*sclav* Doc. p. 379, 380, 382, 383; Dabi*sclav* ibid. p. 30; Dabromu*sclo*, ibid. p. 383; Gode*sclava*, Gode*sclauga*, ibid. p. 383, 384; Lade*sclavus*, ibid. p. 325; te Ladi*sclav*, Mui*sclavo*, Miti*sclau*, Prebe*sclava*, Sode*sclaua*, Strada*sclaua*, Toma*sclaua*; ibid. pag. 335, 336, 383, itd.

[1] *Doc.* p. 20, 23, 28—62.

toliko uspomena o neznatnijim osobama. Dakle, naš *Držislav Dux Magnus* bio bi nova povjestna ličnost.

Nego, radje mi bismo scienili, da taj *Držislav Dux Magnus* i Držislav kralj, jedna su te ista ličnost. Tomu nam je dokazom naslov *Dux Hroatorum* odličnjaka, komu za ime još ne znamo. Naslov *Dux Hroatorum* stavljen je u antitezu sa *Dux Magnus;* te ako moramo u *Dux Hroatorum* pripoznati hrvatskoga bana, u *Dux Magnus* moramo pripoznati nješto više od bana, a to ne može biti drugo no vrhovna vlast, kralj. Istina, da su počam od Tomislava počeli vrhovni hrvatski vladari resiti se kraljevskim naslovom; ali je istina i s druge strane, da bi si taj naslov prisvojili tek kad bi, bilo iz Carigrada, bilo iz Rima, dobili kraljevske znakove. S toga cienimo najbolje pogoditi, ako u Držislavu *Dux Magnus* pripoznamo poznijega kralja Držislava barem tada kada je i formalno bio priznat kraljem, bilo od rimskoga bilo od Carigradskoga dvora. Doista, ovom našem rješenju, ne možemo podastrti pozitivnih dokaza, jer žalibože ne ima jih, budući da je pitanje naše iz dobe, iz koje imamo jako malo viesti; nu, s druge strane, proti našem rješenju ne može se navesti nit cigli protivni dokaz. Te, premda naše rješenje ostaje, do budućih dokaza, ipotezom, čini nam se ipak da je prilično temeljito.

Moglo bi se po ipotezi vlč. dra. Račkoga u Držislavu *Dux Magnus* nazirati ili prostoga bana, ili dosele nepoznata hrvatskoga vladara. Prosta bana nazirati u naslovu *Dux Magnus,* komu je u antitezu stavljen *Dux Hroatorum,* čini nam se da ne stoji; jer, premda bi se u tom slučaju predpostavljalo, da onaj *Magnus* nije no puki *epitetum ornans*, ipak, onda što bi bio naslov *Dux Hroatorum,* s kojim *Dux Magnus* stoji u antitezi? Zar da drugi ban? Onda za što ga razlikovati od prvoga sa *Magnus?* — U drugom slučaju, zašto nazirati u Držislavu *Dux Magnus* dosele nepoznata hrvatskoga vladara, kad nam paleografična sudila jamče, da naš nadpis potiče iz dobe samoga Držislava kralja? — Svakako, i za našu ipotezu i za ipotezu vlč. dra. Račkoga ne vojuju no domišljata nagadjanja; nadamo se za to, da će buduće izkopine iznieti koji pozitivni dokaz, barem manjkajuće česti ovoga nadpisa, da tako čvor bude riešen.

Tko bi onda mogao biti onaj *Dux Hroatorum*, čije ime dočima na *sclav*, po našem rješenju, ako Držislav *Dux Magnus* jest isto što poznati nam kralj Držislav? Usudjujemo se nagadjati. Misao naša pada na Svetoslava Surinju, koji je bio Kresimirov i Gojslavov brat i nasljednik Držislavov na kraljevskom priestolju potla 1000 godine,[1] po prilici od 1000—1009 godine po Smičiklasovu računu.[2] Nu o njemu imamo viest i prije 1000 godine, još kad je živio kralj Držislav, te kad nije on mogao biti kraljem. Pripovieda nam kroničar Ivan[3] kako je 998 god. dužd Petar Orseolo kušao osvojiti Dalmaciju, te u Trogiru primio poklone brata hrvatskoga kralja Držislava, Surinje, te dobio od njega za taoca vlastitoga mu sina Stjepana; da je to Surinja učinio iz osvete prema bratu kralju, što mu preoteo kraljevsku krunu.[4] Nema dvojbe da ovaj Surinja, otac kašnjega kralja Stjepana (1035—1058), jest ista osoba sa Svetoslavom, kako nam razgovjetno svjedoči listina kralja Kresimira 1062 godine: „... temporibus *Suataslao* et fratrum eius Crescimir et Goyslao et filii *eius* Stephani, patris mei ...“ Po tom je jasno da taj Svetoslav ili Surinja bijaše i brat kralju Držislavu, po svoj prilici, stariji brat, kada je njemu Držislav preoteo krunu, koja ga je po pravu hodila, pošto kod Hrvata bijaše dinastično nasljedstvo;[5] kao što je jasno takodjer da je Svetoslav ili Surinja bio stariji, a Držislav mladji sin kralja Kresimira I (930—945 g.).[6] Tako da nam je očevidno ovo rodoslovlje:

Kresimir I. (kralj od 930—945 godine.)

Sinovi: 1. (stariji) Svetoslav ili Surinja. 2. Držislav. 3. Kresimir. 4. Gojslav.

Stjepan.

Držislav preotimlje krunu starijemu bratu Svetoslavu, te kraljuje po prilici od 970—1000 godine. Svetoslav, valjda mletačkom pomoći, nasliedi ga te vlada po prilici od 1000—1009 godine; njega nasljeduju dva mladja brata Kresimir II i Gojslav, po prilici od 1009—1035 god., a njih Svetoslavov sin Stjepan od 1035—1058 godine.[1]

Da se povratimo na naše pitanje, pošto smo razjasnili odnošaj u kojem je stao sa kraljem Držislavom Svetoslav, spomenuti nam je, da naš nadpis potiče iz dobe, kada je još Držislav kraljevao, i za koje o Svetoslavu ne znamo ino, nego da se je 998 godine sdružio s Mlečićim proti svojem bratu kralju. Je li Svetoslav za

1 *Doc.* p. 62.
2 Poviest hrvatska I, str. 237.
3 *Docum.* p. 427.
4 *Docum.* Ibid. „Sclauorum etiam regis frater Surigna nomine aderat, qui condam fraterno dolo deceptus regni amiserat diadema. Ipse namque non modo sacramenti uinculo se eidem duci associauit, verum etiam Stephanum puerulum, karissimam sobolem suam, sibi pro obside commendauit.“
5 *Smičiklas* o. c. I, str. 269; *Docum.* p. 73.
6 *Docum.* p. 20.

1 *Smičiklas* o. c. str. 214 ss.; *Docum.* passim.

Držislavova kraljevanja, dakle medju 970—1000 god., imao koje državno dostojanstvo? Pitanje je ovo, koje ne možemo nikakvim poviestnim podatkom riešiti, nego nagadjanjem. Svetoslav, kao stariji sin kralja Kresimira I, već prije kraljevanja Držislavova po svoj prilici da je bio banom, mladjim kraljem[1] i tu vlast pridržao i potla nego mu je Držislav preoteo krunu, kako svim pravom naslućuje i Smičiklas,[2] priznajuć da je Svetoslav bio banom primorskih strana, dapače morovoja, te, da se bratu osveti, predao primorje u mletačke ruke. Za to posve pravilno Svetoslavu bi pristajao naslov *Dux Hroatorum* našega nadpisa, pošto taj naziv po latinsku istoznačan je hrvatskomu *Ban*.

Nagadjamo dakle, da dočetak osobnoga imena CLaV na početku ulomka br. 5, ne odnosi se na drugu osobu, nego na Svetoslavovu, čije ime po suvremenom latinskom pravopisu pisalo se Sveto*sclau* ili Svata*sclau*; tim više što ine osobe, čije bi ime dočimalo na *slav* ili po latinsku na *sclau*, ne nahodimo suvremene Držislavovu kraljevanju, tako da bi joj se moglo pripisati naslov *Dux Hroatorum*. Rekosmo, komu bi se moglo pripisati naslov *Dux Hroatorum*, jernahodimo i najmladjega Držislavova brata, Gojslava, čije bi ime dočimalo na *slav* ili po latinsku na *sclau*, i koji se od 1009—1035 navadja u listinama kao suvladar s Kresimirom II. Nu, u koliko po poznijem njegovom suvladanju naslućujemo, on je morao biti za Držislavova kraljevanja još premlad, a da bi mogao obnašati bansku vlast; premda, ne izključujemo mogućnost, da je već za Držislava mogao biti banom, i sbilja dočetak CLaV našega nadpisa, odnositi se na njegovo ime, koje bi tada imalo se popuniti *Gojsclau*. Ali, opetujemo, najvjerojatnije nam se vidi, da dočetak CLaV, odnosi se na ime bana Svetoslava; budući da se Gojslav, i to kao ban suvladar (*rex junior),* tek potla 1009 godine spominje u listinama.[3]

Po tom, scienimo, da se najvjerojatnije ovako ima popuniti nadpis:

(*Suatas*)CLaV DVX HROATOR*um* IN TE*m*PVS D(*omini*? regis (? *imperatoris*? *papae*) N.N. . . . . (*D*)IRZISCLaV DVCE*m* MAGNV*m* . . . . .

Ovim našim popunjenjem prvog ulomka, odkriva nam se, ne samo ime Svetoslavovo, jer već po listinama poznato, nego i njegovo banovanje, o kom je već Smičiklas svim pravom naslućivao,[4] koje bi padalo u drugu polovinu desetoga vieka, i to prije banovanja Godemirova, koje se takodjer u listinama spominje za Držislavova kraljevanja, i to po prilici zadnjih desetljeća desetoga vieka.[5] Po tom bi ban Svetoslav u redu stajao medju banom, a potla kraljem Pribinom, i medju banom Godemirom, dakle, po prilici, okolo razdoblja 960—980 godine

Na koji dogodjaj smjeraju ova dva ulomka napisa, nije nam moguće pogoditi, jer je tekst nadpisa nepodpun, a nije ga moguće obnoviti, jer fale glavni elementi. Jedan od tih elemenata, što fale, jest svakako glagolj i to transitivni, koji spaja subjekt (*Svatas*)CLaV DVX HROATOR*um* sa objektom (D)IRZISCLaV DVCE*m* MAGNV*m*. Imena ovih dviju ličnosti, dogodjaji u koje su upletene, nameću nam ipoteza, tim neizvjestnijih, u koliko nam drugu polovinu devetoga i početak desetoga vieka još skriva koprena, kroz koju mi naziremo samo njekoje glavne. i to pretrgnute, niti. I doista, pretrgnute niti, jer znamo, da je Držislav svom starijem bratu Svetoslavu preoteo krunu, i da je ovaj iz osvete stupio u savez sa Mlečićim proti njemu, te da ga je oko 1000 godine nasliedio na priestolju; ali, ne znamo, je li to nasljedstvo sgodilo se potla naravne ili nasilne Držislavove smrti, žrtva gradjanskoga rata podpirena od Mlečića.

Kad bi se dva ulomka tako medjusobno spojila, da medju njima se ne ostavi mjesta za treći, koji fali, dobio bi se njeki smisao, po kom bi se moglo naslućivati na nasilnu Držislavovu smrt:

(*Svatas*)CLaV DVX HROATOR*um* IN TE*m*PVS D || IRZISLaV DVCE*m* MAGNV*m*

te popunjuć ga s transitivnim glagoljem:

(*Suatas*)CLaV DVX HROATOR*um* IN TE*m*PVS D || IRZISLaV · DVCE*m* MAGNV*m* (? *occidit*, ili *interemit*).

Nego neposrednomu spojenju dvaju ulomaka opire se IN TE*m*PVS početne rieči kronologične oznake, a ne početno pisme Držislavova imena, što sliedi na drugom ulomku. Spojiv neposredno oba ulomka, dvie rieči IN TE*m*PVS ostaju bez ikakva smisla, stvar koja nam se vidi nemoguća; za to, scienimo, da se dva ulomka ne smiju na taj način spojiti redovito.

S druge strane, kako smo već spomenuli, po analogiji suvremenih spomenika sudeć, ova dva ulomka su pluteji jedne od crkvenih nutrnjih pregrada, a po smislu, koji izhodi njihovim neposrednim spojenjem, rek bi da bi morale biti čésti nadgrobnog spomenika, što se sasvim protivi njihovu obliku i ornamentalnom slogu.

Takodjer, neposrednim spojenjem ovih dvaju pluteja, dobilo bi se kakov drugi smisao, i to bez popunjivanja transitivnoga glagolja na koncu:

(*Suatas*)CLaV DVX HROATOR*um* IN TE*m*PVS D || IRZISCLaV DVCE*m* MAGNV*m*.

Kronologična oznaka IN TE*m*PVS stavila bi se u savez sa D || IRZISCLaV DVCE*m* MAGNV*m*. Nepravilni oblik akuzativni IN TE*m*PVS mjesto *in tempore*, valjda robski prevod hrvatskog *u vrieme*, dokaz da naš ulomak potiče iz dobe kada se za slovničku

[1] *Rex junior: Smičiklas* o. c. I, str. 237.
[2] *Smičiklas* o. c. str. 234.
[3] *Smičiklas* o. c. I, p. 237; *Docum.* p. 62.
[4] *Smičiklas* o. c. I, p. 234.
[5] *Docum.* p. 62.

dosljednost malo marilo, razjašnjivao bi nam drugu slovničku nedosljednost, običnu takodjer za druge polovine srednjega vieka, akuzativni dočetak D || IRZISCL*a*V DVCE*m* MAGNV*m* mjesto pravilnoga genitiva D|IRZISCL*a*V(? *i*) DVC(? *is*) MAGN(? *i*); te po cielo bi se čitalo:

(*Suatat*)CL*a*V DVX HROATOR*um* IN TE*m*P (? *ore*) D || IRZISCL*a*V (? *i*) DVC (? *is*) MAGN (? *i*).

Ovim čitanjem, doista, dobio bi se relativno podpun smisao, koji bi nam potvrdjivao očevidnu suvremenost bana Svetoslava sa kraljem Držislavom; ali, priznati nam je, da to nije vjerojatno, prvo, jer se dva ulomka ne smiju neposredno spajati, a drugo, jer nam se čini prenapeto popravljanje gramatikalnih oblika, kad nas na to ne ovlašćuje nikakvo sigurno sudilo.

Na koji dogodjaj, dakle, smjera nadpis, od koga mi imamo samo dva razstavljena ulomka? Izključiv neposredno spojenje dvaju ulomaka, smisao je, doista, sasvim nepodpun i ne može se razabrati u koju svrhu je bio postavljen taj nadpis. Nu, pošto obe ploče stajahu u savezu s njekom crkvom, i to kao pluteji na ambonu, ili na pregradi pjevališta ili presbiterija, ili žrtvenika ili ine omanje sgrade nuždno spojene s tielom crkve, nagovieštamo, da su naši ulomci česti spomen-nadpisa sagradjenja ili barem popravka dotične sgrade; a o budućim izkapanjim visi, da, odkrićem još koje česti ovoga dragocjenoga spomenika, doprinesu k rješenju ovoga i još tolikih prezanimivih pitanja, koja su nam eto tek maglovito objavljena od samih dvaju ulomaka, rek bi baš za to, da u nama pobude neizcrpivu znatiželjnost. Ta znatiželjnost raste tim više, kad se sa tim pitanjima stavi u doticaj mjesto odkrića, groblje na Biskupiji, pa onda još drugi nadpisni i ornamentalni ulomci tu našasti. Od tolikih pitanja da samo glavnija spomenemo: je su li ova dva pluteja u savezu crkvom S. Marije i S. Stjepana po svoj prilici iz devetoga vieka, čiji obstanak na Biskupiji odkrismo ulomkom opisanim br. 1 (tab. III), ili se odnose na drugu crkvu za čiji obstanak mi još ne znamo? Stoje li naši pluteji u kakvom savezu bilo po dobi bilo po mjestu sa spomenicima najskoli onim, kojih ulomke br. 2 i 7 već opisasmo? Da odgovorimo, mi bismo smatrali smionošću iznašati budkakovih ipoteza, u nadi da pozitivnih podataka i sudilâ ne ćemo još vele očekivati.

Ulomak br. 11 (tab. IV), koji smo s ornamentalnoga gledišta u drugom dielu razsprave već opisali, nosi fragmenat nadpisa, koji po paleografičnim sudilim odaje deseti viek ili zadnje godine devetoga. Opažamo bo, što se oblika pismena tiče, tip karlovinžke kapitale, uz miješanje uncijalnoga oblika pismena E sa kapitalnim, što nam svjedoči da naš nadpis ne može biti nego najranije o izmaku devetoga ili o nastupu desetoga vieka,[1] a oblik pismena Ȃ nije kašnji od desetoga vieka.[1] Odsutnost razgodka na jednom mjestu, gdje bi ga moralo biti, odaje nam takodjer deseti viek.

Dielomice se ovako popunjava ovaj ulomak:

(*Sancta* ili *Sanctissima*)E MARI(*a*)E

ili vjerojatno:

(*Ad honorem Sancta* ili *Sanctissima*)E MARI(*a*)E (*et* . . . .)

O ostalom, što se može nagadjati i sa ornamentalnog gledišta, rekosmo već na str. 19.

Ulomak nadpisa br. 8 (tab. IV), naris u $^1/_3$ naravne veličine. Gradivo bieli mramor. Našast u Biskupiji na groblju 13/1 1886. Oblik pismena po tipu čiste karlovinžke kapitale, sa pravilnim razgodkom potla drugog pismena po sredini crte, sa već više dviema spomenutima kraticama za okomku *um*. Paleografična sudila odaju još deveti viek, nu već pri koncu, jer razmjerje pismena i poredanje odaje nemar. Popunili bismo ga ovako:

. . . . (? *Peccat*)OR*um* MEOR*um* . . . .

ili:

. . . . (? *Propinqu*)OR*um* MEOR*um* . . . . . .

ili inačije prema dočetku pluralnoga genitiva.

Nagadjamo po dočetku da je ovaj ulomak čest zavjetnog nadpisa, tim važnijega čim je od birana i veoma za one dobe riedka gradiva, bieloga mramora.

Uzmemo li uz to u obzir, da je ovaj ulomak našast na mjestu, gdje se još već opisanih veleważnih ulomaka našlo, gdje je sigurno bio u savezu ili s poznatom nam već crkvom S. Marije i S. Stjepana, ili s crkvom za čiji obstanak još ne znamo, ovaj ulomak, velimo, o sebi jako manjkav i neznatan, pobudjuje veliku pozornost. Opetujemo, da se nadamo, da čim skorija izkapanja u Biskupiji iznesu na vidjelo još koju barem, ako ne sve česti nadpisa, kojega samo ovaj neznatni ulomak dobismo.

Četiri pismena na ulomku br. 10 (tab. IV), o kom smo se već u drugom dielu bavili s ornamentalnog gledišta, tako su zagonetna, da mi baš čisto ne znamo i jesu li pismeni oblici, ili kakve konvencijonalne klesarske sigle. Čini nam se najvjerojatnije, da su znakovi započeta a ne svršena nadpisa; premda bi položaj toga nadpisa bio preneobičan. u kružnici. naime, ornamentalnoga pletera. Valjda da ti znakovi u onom položaju, nad simboličnom golubicom, za suvremenike toga spomenika, nošahu kakov simbolični smisao, komu mi danas još u trag ne udjosmo. Svakako to je čudan pojav, pa ga i porodila klesarova puka hirovitost

Ulomak br. 9 (tab. IV). Naris u $^1/_8$ naravne veličine. Gradivo bieli kamen Našast na Kapitulu u groblju 6/8

[1] *Deux Religieux* etc. o. c. T. II, p. 530; *Du Vaines-Bonnetty* o. c. I, p. 613 sq.

[1] *Du Vaines-Bonnetty* o. c. I; *Deux Religieux* etc. o. c. P. II, Pl. XXI.

1886. Težko je opredieliti dobu ovoga ulomka po paleografičnim sudilim, koji barem za nas niesu toliko izvjestni, a nikakve kronologične oznake ne ima po kojoj bi se mogli ravnati. Dvojimo, to jest, spada li ulomak devetomu ili jedanestomu vieku.

Evo za što nam se čini, da bi mogao ulomak stati u devetom vieku. Većina pismena nosi jako pravilni tip, pa i dotjerano izradjen, karlovinžke kapitale, bez primjese skoro ikakvog uncijalnog oblika. Razgodak je na dva mjesta sasma pravilno stavljen, po sredini redka, premda na jednom mjestu, gdje bi morao stati, izostavljen. Oblik pismena A, čiji se okomiti krakovi ne sastaju, nego su spojeni vodoravnom crtom, pojavljaju se najkašnje u desetom vieku i to baš iznimno.[1]

Paleografična sudila, koja nas pak nagone da zaključimo, da radje ulomak spada u jedanesti, nego li u deveti viek, jesu tri. Prvo, nerazmjerje pismena; drugo, mješanje kapitalnoga tipa sa minuskulom, dokaz nam minuskulno pisme *b* u drugoj rieči na prvoj crti, što se redovito ne opaža za devetoga vieka,[2] i više uncijalnoga ili minuskulnoga oblika pismena *h* na početku prvoga redka; treće, izticanje *kiaroskura*, t. j. simetrični i pravilni prelaz crta s debljine u tanjinu i na dočetku, što odaje refleksivnu umjetnost, koja se u jedanestom vieku pojavljuje.

Kojega spomenika jest čest naš ulomak? Ni u tom niesmo na izvjestnu; možda je čest nadgrobne ploče, a možda i koje sgrade pripadajuće nutrini koje crkve, na p. pregrade pjevališta ili presbiterium-a, žrtvenika ili ambona, jer po debljini sudeći, mora da je bila obložna ploča.

Pismena su razgovietna, te jasno čitanje, tim više što nema kratica; razgodak pravilan na dva mjesta po sredini drugoga redka, a u prvom iza prve rieči fali.

Prva rieč po sebi je ciela HVNC.

Druga nije ciela; razgovietno se čita PRIЬI i još se naziru dva kraka petoga pismena N, te sigurno imamo PRIЬIN.

Prva rieč u drugom redku jasna ANNOS.

Druga rieč u drugom redku s razgodkom spreda i otrag · POST · Za to razgovietan sav ulomak:

. . . . HVNC PRIBIN . . . .
. . . . . · ANNOS · POST · . . . . .

A popuniv druga rieč prvoga redka:

. . . . . HVNC PRIBIN(*a*) . . . . . .
. . . . · ANNOS · POST · . . . . . .

Kad nam paleografična sudila ne pomažu da izvjestno pogodimo dobu ulomka, rek bi da ime *Pribina* imalo bi nam pružiti štogod svjetla.

Nu tko bi mogao biti taj *Pribina*?

[1] *Deux Religieux* etc. o. c. T. II, Pl. XXI.
[2] *Du Vaines-Bonnetty*, o. c. I, p. 613 sq.

Od početka devetoga do konca jedanestoga vieka, u našoj poviesti i listinama pojavlja se osam različitih ličnosti, kojima svima to ime:

1. *Priwina* ili *Priuuina*, comes in Pannonia; spominje se od 838—896(?) godine[1].

2. *Bribina* suvremenik bana Trpimira; spominje se 850—896(?) godine[2] i po svoj prilici različita ličnost od panonskoga *Priwine*.

3. *Pribyna* ili Πριβουνία, ban biele Hrvatske za Kresimira I, ubojica sina mu Miroslava pak kralj; spominje se u razdoblju od 940—970(?)[3]

4. *Pribina*, oslobodjenik priora zadarskoga Andrije; spominje se 918 godine.[4]

5. *Pribina*, cetinjski župan; spominje se 1076—86 godine.[5]

6. *Pribinna*, Kalenin brat; spominje se 1070—78 godine.[6]

7. *Pribinna*, Borojin sin; spominje se 1085—95 godine.[7]

8. *Pribinna*, Tolimirov brat; spominje se 1085—95 godine.[8]

Od ovih osam Pribina, nevjerojatnim nam se čini, da prvi, četvrti, peti, šesti, sedmi i osmi mogao bi biti istovjetnim sa *Pribinom* na našem ulomku, jer ili stališa jako nizka, ili u zemljama dalekim od Kapitula, gdjeno je odkrit naš ulomak.

O drugom Pribini, suvremeniku bana Trpimira, ne znamo ino, no samo ime, a neznamo baš čisto i je li različita ličnost od panonskoga *Priwine*. Dakle, najvjerojatnije, što bi mogli nagovieštati, jest da *Pribina* našega ulomka nije drugi no *Pribyna* ili Πριβούνια, kako ga Porfirogenit po grčku piše, ban biele Hrvatske za Kresimira I, štono smaknuv Kresimirova sina Miroslava, dočepa se sam priestolja[9] oko polovine desetoga vieka. Po paleografičnim sudilim, kako već spomenusmo, ne možemo naš ulomak staviti ni u deveti ni u jedanesti viek, ne preostaje nam nego da ga stavimo u deseti; baš u dobu bana, pak kralja Pribine. Time si jedino možemo raztumačiti, za što naš ulomak nosi obilježja, po kojim bi spadao devetomu i jedanestomu vieku.

Predpostaviv, dakle, da je naš ulomak iz polovine desetoga vieka i da nosi ime Pribine bana pak kralja, nastaje pitanje, na koji se dogodjaj odnosio nadpis, od koga imamo samo ovaj mali ulomak?

Smisao je ulomka tako nepodpun, bez glavnijih elemenata, t. j. bez objekta i transitivnoga glagolja, da po

[1] *Docum.* p. 337, 383.
[2] *Docum.* p. 383.
[3] *Docum.* p. 62, 398; *Smičiklas*, o. c. I, p. 227 s.
[4] *Docum.* p. 19.
[5] *Docum.* p. 106, 117, 127.
[6] *Docum.* p. 165.
[7] *Docum.* p. 171.
[8] *Docum.* p. 174.
[9] *Const. Porfyr.*: De adm. imp c. 151, *Docum.* p. 398.

njemu ne možemo razabrati, što je imao spominjati nadpis. Po obliku ulomka razabiremo, da je sasvim lako moguće, dà je čest nadgrobne ploče. Po čem usudjujemo se staviti ipotezu, da bi ta nadgrobna ploča mogla biti sa grobnice kralja Miroslava, koga Pribina smače, i na koga bi se prva rieč ulomka t. j. HVNC odnosila. Po toj ipotezi, koja vazda ostaje pukom ipotezom, usudili bi se ovako po prilici i dielomice popuniti ulomak: ...

.... (? *Miresclauus*) ..... HVNC PRIbIN(*a*) ...
(. . ? *interfecit*) ....
..... (? *Quattuor*) ANNOS · POST · (? *quam* ? *regnaverat* ili ? *regnum tenuerat*).

Po našoj ipotezi popunjujuć, stavismo da je Miroslava, potla četiri godine kraljevanja smakao Pribina, jer nam tako *Pofirogenit* na već navedenom mjestu pripovieda: „..... Κρασημέρη, κἀκείνου μὲν τελευτήσαντος, τοῦ δὲ υἱοῦ αὐτοῦ Μιροσθλάβου ἄρχοντος ἔτη τέσσαρα καὶ ὑπὸ τοῦ Πριβουνία βοεάνου ἀναιρεθέντος .... (l. c.)

Ovaj dragocjeni ulomak našast na Kapitulu skupa sa ostalim opisanim, čest spomenika, po našoj ipotezi, grobnice kralja Miroslava, koji je morao biti u savezu po položaju s crkvom S. Marije ili koje druge, čiji obstanak na Kapitulu za devetoga ili desetoga vieka najkašnje, sudeći po ornamentalnom slogu ulomaka, koji je u skladu i sa paleografičnim sudilim, evo doistinismo. Možemo se nadati, da će čim skorije još koji ulomak ovoga velevažnoga spomenika na svjetlo izići, te da po njem dodjemo na čistac, je li baš naš ulomak čest nadgrobnog spomenika kralja Miroslava.

Ostaje nam još zadnji nadpisni ulomak, na poličju česti pluteja br. 12 (tab. VII). Rekosmo već da prvobitno ovaj plutej potiče iz devetoga ili desetoga vieka, kako nam ornamentalna karlovinžka rezbarija na licu svjedoči, a da ga trinestoga vieka upotrebilo u drugu svrhu, po svoj prilici pri popravku crkve S. Marije na Kapitulu, kojoj po svoj prilici spadaše, i to baš pri popravku 1203 godine, kako nam svjedoči nadpis Prepozita Dobroslava.

Paleografična sudila odaju ulomak iz početka trinestoga vieka, što nam potvrdjuje i nepodpuna kronologična naznaka samog ulomka. Oblik pismena već na pola takozvani gotički; osobito oblik pismena *M*, koje se pojavlja u dva primjerka; *U* koje rek bi da je sastavljeno od pismena *I* i *S*; *T*, koje više naliči pismenu G ili C sa vodoravnom crtom na vrhu; *D* u trećoj brazdi, koje se sastoji iz jednostavnog pismena *O* sa repićem pri vrhu s lieve strane, tako da se ničim ne razlikuje od pismena *O*, koje ima te isti oblik; *A* i *H*, svakomu od kojih po jedan krak viri izpod donje crte; *Q* koje ima više minuskulni nego li kapitalni oblik. U obće pako kapitalni oblik se mienja, jer sva pismena otanjuju i oduljuju.[1]

Razgodci su pravilno, u obliku okrugle točke, po sredini redka. Osim razgodaka opaža se još točaka nad i u pismenima, kako se prilično i na narisu razabire, koje ino niesu no klesarove bilježke. Ima četiri vrsti kratica: mala polukružnica sa dva vodoravna kraka nad pismenima, dolazi dva puta u prvom a jednom u trećem redku; dočetna slovka · LE · nad pismenom M u prvom redku; vodoravna crta nad pismenima nad sredinom zadnjega redka; te kosa crta na kraku pismena Q u drugom redku. Zarez obla repa sa okruglom glavom nije no suvišni razgodni znak, što dolazi u drugom redku pri vrhu medju pismenim T i Q.

Mi čitamo ovako:

..... D*om*iNICIS · M*il*LE · DVCE*n*T .....
..... T?Q*ue* · CRESCAT · EG(? *O*) .....
..... OLAVS · HA*n*C · Q*ue* · DOT .....
..... I · TVM · S*an*C*t*I · BARTHO .....

A popunjujemo dielomice:

.... (*Annis*) D*omi*NICIS · M*il*LE · DVCE*n*T(*is*) ....
.... (A)TQ*ue* · CRESCAT · EG(? *O*) ....
.... (*Nic*)OLAVS · HANC · Q*ue* · DoT(*avi*) ....
.... (? *Tum Sancti Petr*)I · TVM · S*an*C*t*I · BARTHO(*lomaei*) ....

Smisao, što nam ga daje ulomak, čini nam se da bi se dao svest u sklad sa nadpisom Prepozita Dobroslava, te po njemu obnoviti po prilici čitavi tekst, i to ovako:

(Ecclesia haec est, annis) dominicis mille ducentis,
*(Aedificata: ut floreat a)*tque crescat ego *(comes?)*
*Nico*laus hancque dotavi *(ad honorem tum Sanctae Mariae) tum Sancti Petri* tum Sancti Bartholomaei.

Za ovim, valjda je sliedio još koji stih, komu ipak mi traga na ploči ne naziremo, i koji je vjerojatno sadržavao u srednjem vieku toli običnu epigrafičnu rečenicu: „*ob remedium animae meae*,“ ili „*pro redemptione animae meae*“.

Po našoj obnovi, ovaj ulomak, rabio bi nam takodjer kao i spomenuti nadpis Prepozita Dobroslava za poviest Kapitulske S. Marije kao podatak; ali naša obnova nije no puki ipotetični pokušaj, koji budućim odkrićem mogao biti pobijen ili potvrdjen. Nama jedino preostaje, da gojimo nadu da to bude čim skorije.

Pri zaključku ovoga trećega diela pridodati nam je jošte, da svaka umjetnost, a najskoli epigrafična i paleografična struka, još niesu tako temeljito i svestrano proučene, najskoli za viekova, u koje spadaju kninski ulomci, da se je došlo do kakvih izvjestnih znanstvenih rezultata. Izpovjediti nam je takodjer, da je to doba za znanost i umjetnost donjekle novo polje; da niesmo imali pri ruci ni svih izvora, inače preriedkih, koji su nuždni za proučavanje ovakovih pitanja; a ne mogli ove izvore nabaviti niti u knjižnicam u Beču, niti onim u Rimu; pitanja, koja većinom ne mogu biti riešena po kakovim obćenitim pravilim, nego više po osebnim i pomjestnim podatcim. A tih podataka ne mogu nam pružiti nego sami domaći izvori, koje još zemlja krije!

[1] *Caumont*. o. c. p. 372.

IV.

Skupa sa opisanim ornamentalnim i nadpisnim ulomcim na Kapitulu i u Biskupiji, odkrilo se još i inih starinskih predmeta: novaca iz kasnije sredovječne dobe, većinom ugarskih; nakitnih ulomaka iz kovine i kosti, s ornamentalnom rezbarijom, koja odaje mnogo narodne naše motive. Nu, jer je tih predmeta relativno još malo, i jer su većinom jako nepodpuni ulomci, a takodjer bez osobitoga kronologičnoga sudila, scienili smo, da je bolje počekati da nam izkapanja iznesu bolju zalihu takovih predmeta, pa onda da jih objelodanimo sve skupa. Bilježimo, da svi ovi predmeti, kao i ostali kninski ulomci, čuvaju se za sada u samostanu OO. Franjevaca u Kninu.

A sad da zaključimo ovu našu razpravu.

Kninska odkrića potakla su toliko i toliko pitanja i na poviestnom, i na umjetničkom, i na paleografično-epigrafičnom polju, o važnosti kojih čitaoc će se biti osvjedočio prateći naše razpravljanje i u I, i u II, i u trećem dielu. Ta pitanja, skoro sva bijasmo prisiljeni ostaviti nerješena, radi nestašice izvjestnih podataka. Riešenje tih pitanja, od ne male je zamašitosti ne samo za mjestnu Kninsku poviest, nego i za obćenitu hrvatsku poviest; jer ona zasiecaju duboko u doba i dogodjaje, koja dielomice još gusta koprena otimlje znanosti. Riešenje tih pitanja zasieca duboko u umjetničke i kulturne prilike naše domovine za prvih viekova doselenja praotaca nam na jug; umjetničke i kulturne prilike to, koje smo evo počeli tek iz daleka nazirati po kninskim ulomcim, i koje su nam, do njihova sretnoga odkrića, bile pukim otajstvom. Za riešenjem tih pitanja mora svakoga rodoljuba srdce stezati; svaki rodoljub, dakle, mora nesamo želiti, nego čim življe pripomoći da uskori izvjestan odgovor tim prezanimivim i prezamašitim pitanjim za povjestne, umjetničke i kulturne odnošaje naše domovine, i to za još malo poznate nam dobe, za prvih viekova narodne dinastije. — Nu, ta pitanja ne zasiecaju samo u hrvatsku umjetnost i kulturu; ona zasiecaju još, i ter kako, u obćenitu umjetnost i uljudbu, premda se na to ni ne pomišlja na prvi pogled neznatnih ulomaka, koja su ta pitanja živo potakla. Deveti i deseti viek, i po inim evropejskim zemljama, s tih gledišta. još niesu dovoljno proučeni, jer znanost nije još dobila dosta gradiva iz te dobe; dobe, koja po sebi ne bijaše plodna umjetnim proizvodima. Za riešenjem tih pitanja ne samo da vapije svaki Hrvat, jer velevažno po prošlost njegove narodnosti; nego i svaki ljubitelj ljudskoga roda, jer to riešenje ima zadaću, da barem dielomice napuni prazninu, koju još obćenita znanost osjeća.

Riešenja na ta pitanja, i to izvjestna i dovoljna riešenja, naše je mnenje, nitko nam ne može pružiti, nego sama odkrića, kojim dojakošnja niesu ino no sretan doista, ali tek slučajni prvi početak. Nužda je, dakle, i to prieka nužda, da se zadovolji zahtjevima ne samo zanosti specijalne naše narodnosti, nego i zahtjevima obćenite znanosti, da se povedu sustavna iztraživanja, nastavak načetih slučajnih odkrića.

Tu radostnu, ali, doista, i težku brigu, stavilo je sebi na glavu novoustrojeno Kninsko starinarsko družtvo. Da ju što prije ostvari, pozvalo je to družtvo rodoljube, da svaki prinese po svoje zrnce na sveti žrtvenik narodne nam poviesti. I bilo prilična odziva na taj poziv. Dojakošnji prinesci, prema gospodarstvenim prilikam naroda našega ipak nješto, niesu dostatni za glavnicu, koja bi zajamčila poduzeće sustavnih izkapanja. Još novčanih sredstava, koja da nam osiguraju povoljan uspjeh nuždnih radnja, nadamo se, da će brzo nadoći požrtvovnošću onoga naroda, koji dičeć se svojom prošlošću, svojima žuljima iznaša ju na vidjelo sebi, a svekoliko učenomu svietu na ogled; a najskoli brigom i nastojanjem onih njegovatelja naših starožitnosti, štono za kratkoga razdoblja našega preporoda, preporodiše i pomnožaše našu povjestnu književnost i izvore joj.

Klanac jadikovac, i to najtežji, svladan je, jer je eto već sretno, i ako slučajno započelo. A sad, do koga je, nek nastavi:

Quod bonum faustum felix fortunatumque sit!



B.

PREGLED DALMATINSKIH ORNAMENTALNIH SPOMENIKA

po dobi ili slogu srodnih hrvatskim spomenicim u kninskoj okolici.

Odkriće ornamentalnih ulomaka u kninskoj okolici pruža nam ključ i za njeke druge dalmatinske spomenike, o kojima se dosele nije bilo sasvim na čistu.

Da nam bude što podpunija slika umjetničkih prilika naše domovine za dobe narodne dinastije, prilika, koje tek odkrićem spomenika u kninskoj okolici počesmo nazirati, scienili smo nuždnim u ovom Pregledu osvrnuti se i na ostale dalmatinske spomenike te dobe.

Njeki od tih spomenika već su bili objelodanjeni, a njeki niesu jošte. Najprije ćemo pregledati one, pak ove, iztičući njihovu medjusobnu srodnost, bilo s gledišta umjetnosti bilo s gledišta dobe.

I.

Objelodanjeni ornamentalni spomenici dalmatinski iz dobe hrvatske dinastije.

Moramo biti harni dvama inostranima učenjacima, što prvi i jedini upozoriše učeni sviet na njekoliko naših ornamentalnih spomenika iz dobe narodne dinastije: t. j. gg. Eitelbergeru i Jacksonu.

Prvi, u djelu: „Die mittelalterlichen Kunstdenkmale Dalmatiens“ Wien 1884, objelodanio je narisa i ilustracija rečenih spomenika, više sa umjetničkoga, nego li s arkeologičnoga gledišta, o kojim ćemo se podrobnije baviti. Drugi takodjer u svojem djelu: „Dalmatia, the Quarnero and Istria“ Oxford 1887 etc., obielodanio je narisa i ilustracija rečenih spomenika, bilo već Eitelbergerom objelodanjenih, bilo još do njega neobjelodanjenih. Nu obojica niesu imali pred očima da iztražuju osobito slog i dobu samih ornamentalnih spomenika, nego u obće svih dalmatinskih spomenika; i za to, sa toga specijalnoga gledišta, niesu iznieli izvjestnih zaključaka o tom predmetu; nego su jednostavno prigodimice, pri svakom ornamentalnom spomeniku napose, iztakli svoje mnenje o dobi i slogu istih. Te nimalo čuda, ako se Eitelberger držao generičnih izraza i analogije sjeverotalijanskih suvremenih spomenika; a Jackson, zašao u nagadjanja o slogu pojedinih spomenika, pripisujući njekomu bizantinski slog, a njekomu generične značajke. I tu im ne bilo zamjere, jer o pojedinom komadu ili ulomku suditi, često bez ikakva kronologična podatka, a vazda pogoditi, nije stvar laka.

Nego, sada, kad imamo na okupu nepodpun stotinjak tih ornamentalnih komada ili ulomaka, razsijanih duž sve Dalmacije, od kojih njeki nose izvjestnih kronologičnih podataka, možemo lako izcrpsti iz njih njekoliko sudila, da im svima skoro pogodimo slog i dobu.

Od glavnijih sudila najsigurnija su kompozicija i izradba ornamentalnoga motiva. U obće možemo skoro izvjestno reći, da tako zvani karlovinžki ornamentalni motiv u Dalmaciji pojavlja se najranije u polovini devetoga vieka. Drugo sudilo nam takodjer osobitost u izradbi, već prije polovine devetoga vieka rabljenih starokršćanskih ornamentalnih motiva, koji nose karakteristiku karlovinžke dobe. Po ovima dvama sudilima svaki spomenik, koji nosi tako zvani karlovinžki ornamentalni motiv, izvjestno spada u dobu najranije o polovini devetoga vieka; a svaki spomenik koji ne nosi tako zvanog karlovinžkoga ornamentalnoga motiva, nego koji od već i prije devetoga vieka u starokršćanskoj umjetnosti rabljeni motiv, spadati će u dobu prije ili potla polovine devetoga vieka, prema njegovoj izradbi; t. j. bude li izradba nosila biljeg predkarlovinžke ili osobitost karlovinžke dobe. Nego u čem se sastoji taj karakter predkarlovinžke i karlovinžke dobe? Za sedmoga i osmoga vieka, svaka, pa i ornamentalna umjetnost spala na zadnje grane, tako da nam svi, skoro bez ikakve iznimke, tadanji ornamentalni spomenici pokazuju najniži stepen izradbe; za devetoga vieka pako, pokretom Karla Velikoga, njegovih kaligrafičnih i epigrafičnih škola, opažamo i u ornamentalističnoj izradbi toliko pregnuća na bolje, da sbilja možemo smatrati tu izradbu baš preporedjenom.[1] Po ovima dvama sudilima dobivamo kušik na razbir dobe naših spomenika, nu to samo obćenito, t. j. možemo samo znati, da li spomenik potiče prije ili potla polovine devetoga vieka. Nego, razabrav da njeki spomenik ne spada u karlovinžku dobu nego prije, bi li mu mogli ustanoviti pobliže viek? Da li

[1] V. str. 15 Razprave A.

taj spomenik spada u sedmi, osmi, ili u početak devetoga vieka, more nam pomoći da razaberemo jedino postepeno propadanje izradbe, koje se u sedmom vieku jako ističe, u osmom više, a početkom devetoga najviše; ko što ćemo doistiniti u svoje vrieme. Istu postepenost u izradbi opažamo za druge polovine devetoga, desetoga i jedanestoga vieka, nego u obratnom smjeru, t. j. da je izradba druge polovine devetoga vieka doista sasvim preporodjena od one prve polovine, ali ne još sasvim usavršena i dotjerana; da za desetoga vieka počimlje doista i nazadovati, ali ju jedanestim viekom zatiče prelaz i postanje romanskog sloga, koji ju zadahnjuje novim preporodnim duhom i svježinom; nu, taj preporod izradbe jedanestoga vieka spojen je i sa postepenim izključivanjem starokršćanske ornamentalne kompozicije i motiva, koji su do izmaka desetoga vieka bili u neprestanoj porabi.

A sad da vidimo naša sudila pri činu.

1. Najdrevniji starokršćanski ornamentalni spomenik, u Spljetu, jesu južna vrata na Stolnoj crkvi sv. Dujma. Pragovi i nadvratnik su pokriti rezbarijom, čija kompozicija odaje predkarlovinžku dobu. Prvi motiv ima ovu kompoziciju.[1] Jednake dvostruke kružnice, na istoj dalečini vazda jedna od druge, nižu se na pojasu praga, koji je s jedne strane zarubljen listelom, a s druge *torom* na biserje medju dvama listelima. Svake dvie kružnice diele dvie petolatične palmice, što niču iz rubova praga, listom odvodnikom dopiru do sredine, te se dotiču, dočim po jedan list iz svakoga boka umjestno zaprema prazninu što ostaje medju kružnicama i odvodnicom. U sredini svake kružnice ima po jedna simbolična živina, i to u ovom razredjenju. Kružnica u sredini nosi simboličnu pticu, po svoj prilici orla, konvencijonalno razkriljena; dvie kružnice što su joj po boku, jedna lievo, druga desno, nose zajednički tip, t. j. lava, što uzvinuta repa ide prema sredini; a dvie kružnice što stoje svaka desno i lievo na drugom mjestu prema prvoj, nose po ipogrifa, koji je okrenjen obratno nego li lavovi. — Drugi motiv jest imitacija obla meandra vijugavom lozom, čiji četverolatični listovi napunjuju prazninu uvojaka. Kompozicija ovih dvaju motiva jest čisto starokršćanska, te može stati sasvim dobro u prvo razdoblje, te ju vidjamo često na spomenicim petoga, šestoga i sedmoga vieka. Nu izradba fina i površna, kao ona u bizantinsko-ravenskoj umjetnosti, naginje više u sedmi viek. Zato, i radi odsutnosti tako rečenoga mističnoga motiva, čini nam se da ovaj spomenik može sasvim dobro pristajati u sedmi viek. Ovaj zaključak po sudilim umjetnosti o dobi rečenoga spomenika, nalazi potvrde i u poviesti. Pripovieda nam naddjakon Toma da je nadbiskup Ivan Ravenjanin, koji je biskupovao okolo polovine sedmoga vieka, pročistio Dukljanov Mauzoleum od poganštine, napravio nova vrata, te ga posvetio Uznešenju Blažene Djevice Marije: ... „Ibique honorabilis praesul Joannes primitus habitare coepit. Videns ergo populum in divini cultus amore succrescere, statim aggredi coepit opus laudabile, et templum Jovis, quod in ipso augustali aedificio excelsioribus fuerat structuris erectum, ab idolorum mundavit figmentis, ianuas in eo serasque constituens.[1]"

G. Eitelberger o rečenom spomeniku ovako se takodjer izrazuje: „An der südlichen Seite des Domes befindet sich eine Thüre, offenbar aus frühchristlicher Zeit, welche unwillkürlich an diese Aeusserung des Arcidiaconus Spalatensis erinnert, über deren Enstehung aber weitere Traditionen nicht vorhanden sind.[2]"

2. Srodna po dobi i slogu ovom spomeniku jest i posuda za krštenu vodu uzidana u crkvi s. Dujma; nosi motiv isti kao spomenuti prvi na pragovima i istu izradbu, sasviem da, rek bi, da joj je gornji oblik iz kasnije dobe.[3]

3. Treći starokršćanski spomenik u Spljetu, takodjer iz predkarlovinžke dobe, jest mramorna grobnica nadbiskupa Ivana Ravenjanina, po svoj prilici iz godine 680, koja se je do najnovijega doba čuvala u crkvici s. Matije uz stolnu s. Dujma, pa radi osamljenja ove, prenešena u krstionicu S. Ivana, o desnu žrtvenika.[4] Na spredniој strani urezana su u basrelievu tri velika križa, čija jednakorazmjerna četiri kraka svršuju u trolatični liljan, tako da križ dobiva čampragasti (pattée) oblík, iste kompozicije i izradbe kao na Teodotinom sarkofagu iz početka osmoga vieka.[5] Ova ornamentacija odgovara podpuno slogu dobe, kada obično na sarkofazim ne nahodimo nego samo dekorativne križeve ili monograme na ravnoj ili nažliebanoj plohi.[6] Važan je s paleografičnoga gledišta nadpis u jednom redku, što stoji na pročelju grobnice iznad triju križeva: „*Hic requiiscet fragelis et inutelis Johannis Peccator Harchiepiscopus.*"

Oblik pismena pripada elegantnoj merovinžkoj kapitali, te se osobito ističe oblik pismena ✕✕ za O i Ч za U, koji su osebujština starogalskih pismenih oblika. Zamjerit je oblik pismena Ç, koje ćemo sresti i još na kojem kašnjem dalmatinskom spomeniku. Sam g. Jackson objelodanio je snimak toga nadpisa;[7] ali narisa grobnice ne ima ni kod njega, ni kod Eitelbergera.

4. Četvrti starokršćanski spomenik, ili bolje ulomak spomenika, iz predkarlovinžke dobe, kako se nama čini, jest zanimivi sa dvojega gledišta nadvratnik sv. Križa u Ninu. O njem se u zadnje vrieme već dosta pisalo.

[1] Vidi dva komada kod *Eitelbergera* o. c. p. 257, fig. 78.

[1] Hist. Sal. c. XI, *Docum.* p. 287.
[2] *Mittelalt. Kunstd. Dalmatiens* o. c. p. 258.
[3] Vidi naris kod Eitelbergera, p. 257, fig. 73.
[4] Vidi tabl. XIV, C. i našu razpravu: Sarkofazi Ivana Ravenjanina i Lovre Dalmatinca spljetskih nadbiskupa. Zadar 1884.
[5] *Reusens,* Elements I, p. 201; *Dartein,* I, p. 95.
[6] *Caumont,* Abécédaire etc., p 52 ss.
[7] *Dalmatia* itd. o. c. v. II, p. 70.

Prvi ga je u narisu objelodanio Eitelberger,[1] pak g. Jackson,[2] zatim g. Ljubić u Viestniku;[3] a ilustrovao ga je prvi g. Kukuljević još 1857 godine,[4] pak potle gori spomenutih pisaca, o njem su se bavili još g. dr. Rački[5] i g. O. Marun, i napokon g. V. Vuletić-Vukasović.[6]

Da ne duljimo odviše prinašanjem svega onoga što se o njemu sa ornamentalnog i epigrafičkog gledišta već napisalo, navadjamo ovdje mnienje častn. Dra Račkoga.

„Crkva sv. Križa jest malena crkva u bizantinskom slogu. Osnovni nacrt prikazuje oblik grčkoga krsta, nad kojega se križalištem diže maleno trulo, iznutra čunjasto a izvana valjkasto. Izvana na ladjah i na zvoniku jesu sliepi prozori. Što ovu staru crkvicu čini znamenitom, jest nadvratnik, priečnik, gornji prag. On je izvana nakiti ukrašen, koji se sastoje od izvezana lišća i krstića, posvema u slogu kninskih nakita i onih na Branimirovu kamenu iz god. 888, koji je takodjer služio za priečnik na vratima. Po tih nakitih sudi se, da je iz IX. stoljeća.

Još znamenitijim čini taj nadvratnik onaj nadpis, koji je urezan na dolnjoj nutarnjoj strani njegovoj. Ivan Kukuljević[7] prepisao ga ovako: GODEZLAI IVPPA. NO (u arkivu NI). EN.IS (NENS)TO. (OP). D. MC̄ (MƆ). C . .) ipak čita: „Godezlai iuppani Nonensis tempore (?) dedicatum (?) M. C (1.100 a.). Prof. R. Eitelberger[8] priobćuje taj nadpis po snimku, koji je dobio od A. Camesine, ovako:

GO · DE · ʒA' · IVP · PA · NO · ⒽIS · TO · ƊOMb · CO

Kada sam god. 1873 ljeti u naučne svrhe proputovao Dalmaciju, posjetih i starodavni Nin i veoma zanimive oko njega drevne crkvice, pak i ovu sv. Križa. Tom prilikom pazljivo sam pregledao i spomenuti nadvratnik i njegov nadpis, te se osvjedočih, da je snimak Camesine točan. To isto primjeti i prijatelj Ivan Tkalčić, koji takodjer prepisa nadpis. U nadpisu je izmedju pismena C i slovke IS praznina, koja ostavlja mjesta za jedno pisme. Na kraju kano da nije nadpis posvema podpun, ali jedva da je kamen ondje znatno okrnjen. Pismo je posvema razgovjetno; pismena latinska majuskula dobe karolinžke. Tri su ligature jasne: u petom pismenu Z i L tako da je ovo nad onim nastavljeno; na dalje odmah u sliedećem A i V tako, da se A prislanja na lievi krak V-a; napokon u 21 pismenu M i O. Ali i u 14 pismenu razabire se, da se C spaja s drugim slovom, u kojem ja nazirem dosta razgovjetno slovo H. Kratica se samo jedna opaža, i to nad posliednjim O; naznačuje se ravnim nad redkom potezom. Popunjujući ono prazno mjesto sa slovom R čitam cieli nadpis ovako:

GODEZLAV IVPPANO CH(R)ISTO DOMO CO(NSECRAT) ili „consecravit“. Smisao bi taj bio, da je župan Godeslav ovu crkvu sagradio i Krstu gospodinu posvetio, odavle crkva nosi naslov sv. Krsta ili Križa. Ja dakle držim, da su na kraju kamena izpala pismena SECRAT, što se i u Camesininu snimku kod Eitelbergera naznačuje s piknjami u znak, da nadvratnik nije na kraju čitav. Nepravilni oblici jezika neće nikoga smutiti, koji pozna naše izprave IX, X i XI vieka. Priedposljednju rieč volim čitati DOMO mjesto DOMVM nego li DOM(IN)O, jer ne nalazim nad njim znaka pokrate, kano što na sliedećoj; a nalazim taj oblik i u listini X vieka, u oporuci naime zadarskoga priora Andrije od god. 918,[1] gdje se čita: „ut insimul ambo fratres et Dobrosia edificent *ipsa domo* iuxta sancto Laurentio . . . *ista domo nova* cum introitu suo abeant ambo fratres“ itd. svagdje mjesto „domum“. Ovdje „domus“ znači crkvu, koje je značenje u staro kršćansko doba obično. Kada sam pripravljao za VIII knjigu historijskih spomenika stare izprave, nisam onamo uvrstio taj nadpis; jer nisam bio tada siguran u čitanju; sada nadopunjujem i medju župane IX—X vieka ubrajam Godeslava. Ovoga imena ne ima medju poznatimi hrvatskimi župani one dobe; ali uz Godemir ime je kod Slovjena dosta poznato. Mislim, da je bio županom ninskim“. Ovako dr. Rački.

5. Ornamentalni spomenik iz dobe oko početka devetoga vieka u Zadru jest oblučni timpan u crkvi S. Donata. Kakov je danas, ne nosi nikakvog inog ornata do obrubnih voluta. Naris je prvi obielodanio Jackson.[2]

6. Ornamentalni spomenik, koji po kompoziciji može spadati od VII—X vieka, ali po izradbi, rek bi od predkarlovinžke dobe, jest plutej u crkvi S. Stjepana u Dubrovniku. Taj plutej nosi dva sliepa obluka koji počivaju na spiralnim izžliebanim stupićima sa basrelieviranim glavicama. U svakom luku po križ kratkih krakova, poduprt po boku dvama ljiljanima, što niču iz stupova. Prvi ga obielodanio Jackson.[3]

7. Suvremen po svoj prilici ovomu dubrovačkomu spomeniku jest ulomak pluteja u Novigradu. U plohorezbi istosmjerni nizovi kružnica, spojenih medjusobno ornamentalnim uzlima; na sredini svake kružnice po jedna simbolična ptica, gdje kljuva simbolično grozdje. Kompozicija jako obljubljena u latinskoj i bizantinskoj umjetnosti, osobito potla sedmoga vieka. Naris izdao prvi Jackson.[4]

---

[1] o. c. p. 167.
[2] o. c. I. Pl. I. fig. 2.
[3] 1888, br. I.
[4] Arkiv IV str. 318.
[5] *Bull. dalm.* 1888 br. 1.
[6] *Bull. dalm.* 1888 br. 3. (Čitanje Vuletićevo je sasvim svojevoljno. Op. dra Račkoga).
[7] Arkiv IV, 318. Cod. diplom. I, 219.
[8] Die mittelalterlichen Kunstdenkmale Dalmatiens. Jahrbuch der k. k. Central-Commission. Wien 1861, V, 187. Gesammelte kunsthistorische Schriften. IV Bd. Wien 1884. S. 168.

---

[1] *Documenta* p. 17.
[2] o c. v. I p. 253.
[3] o. c. v. I. Pl. I, fig. 1.
[4] o. c. v. I Pl. I fig. 3.

8. U crkvi S. Donata, sada zadarskom muzeju, čuvaju se četri dragocjena ornamentalna spomenika iz osmoga ili devetoga vieka, spadajuća zadarskim crkvam te dobe. — Prvi je pročeljna strana sarkofaga, koja ima na srednjem širokom pojasu osam arkada, a u svakoj od njih po jedan basrelievirani lik, što skupa predstavljaju pomor novorodjenčadi i bježanija u Misir. Kompozicija se nimalo nerazlikuje od tipičnih starijih staro-kršćanskih predstavljanja. Izradba je jako površna, i oštrih a ukočenih poteza. Gornji rub sarkofaga nosi niz ornamentalnih kružnica uzljem spojenih, a na sredini svake po osmolatična ruža, ili križić, ili simbolična životinja; motiv po kompoziciji istovjetan gornjem rubu ninskoga nadvratnika, a donjekle i onomu na nadvratniku južnih vrata sv. Dujma u Spljetu.[1] Donji obrub nosi dvostruki, toli česti u staro-kršćanskoj umjetnosti gajtan, koji nahodimo više krat i na kninskim ulomcim. Izradba, i po Eitelbergerovu mnenju, koji je snimak ovoga spomenika prvi obielodanio[2], pristaje dobro u osmi viek, ili u drugu polovinu sedmoga.

9. Drugi ornamentalni zadarski spomenik jest pročeljno lice sarkofaga, od Čaguina našasta pri iztraživanju drevne crkvice na zadarskoj obali Franje Josipa I, prekrito zanimivom ornamentalnom rezbarijom, po svoj prilici karlovinžke dobe, kako po izradbi sudimo. Izpod gornjega ruba, koji nosi niz arkadica, popunjenih polovinom osmolatične ruže, sve do dna, urezana su četiri ornamentalna okvira, u svakom od kojih po jedan latinski čampragasti križ, po svim krakovima ukrašen dvostrukim gajtanom, a po dnu svakoga križa sa svakog boka po simbolična palma, isto kao i na svakom pobočnom kraku odozgora. Obrub svakoga okvira sastoji se iz debela gajtana ili vijugava čokota u meandar, a svaki zavoj popunjen trolatičnim listićem: motiv što se vidi na pragu južnih vrata sv. Dujma u Spljetu[3] i na pragovima vrata sv. Lovre u Zadru. Srednji okvir odieljen je od pobočnih vertikalnim nizom trostrukih kružnica spojenih na uzalj, u čijoj sredini po šestolatična ruža ili palmeta: motiv što se vidi opetovan na ninskom nadvratniku, na sarkofagu pomora novorodjenčadi, na kninskom ulomku br. 13. Naris objelodanio prvi Eitelberger.[4] Ovaj spomenik jako je srodan po kompoziciji sjeverotalijanskim spomenicim osmoga vieka;[5] nu rek bi da radi nješto bolje izradbe pristaje priličnije u deveti viek.

10. Treći zadarski ornamentalni spomenik ulomak je crkvenoga pluteja crkvice sv. Nedjelje. Na njemu se vidi obrubni obli meandar na osnovi čokota, čije zavoje popunjuje višelatični list, što se na kraju uvojka

[1] v. str. 35.
[2] o. c. p. 134.
[3] v. str. 35.
[4] o. c. str. 135.
[5] *Dartein*. o. c. II, p. 20 ss.; Pl. 10 ss.

razvija: motiv istovjetan po kompoziciji doljnjemu na ninskom nadvratniku, na južnim vratima sv. Dujma u Spljetu; ali bolje izradbe. Površina ploče bila je podieljena u više okvira prostim pravcima bez ornata. Od tih se vide česti samih dvaju. U prvom uglastom vidi se prilično dobro izradjena simbolična ptica, po svoj prilici paun, koga razpoznajemo po četirima očima što jih ima u repu U drugom okruglom okviru vidimo dvie noge i donju čest trbuha, što nije dovoljno da se pogodi kojemu četveronožcu pripadaju ta uda. Nagadjamo da bi taj četveronožac mogao biti koji od simbola četiriju Evangjelišta, na pr. ili Lukin vol, ili Markov lav. Izradba prilično dobra devetog ili jedanestog vieka. Naris kod Eitelbergera.[1]

11. Četvrti zadarski ornamentalni spomenik jesu dva praga i nadvratnik njekadanje crkve sv. Lovre. Pobočni pragovi nose vijugasti čokot na osnovi meandra, čije zavojke popunjuje listić, na kom sjede simbolične ptice, ili sitni ljudski kipovi sa križem na glavi ili u ruci. Nadvratnik dugoljasta peterokutna oblika zarubljen je torom na jajašca. U sredini timpana nadvratnika, u okruglom okviru sjedi svetac, dva krilata angjela po boku obijema rukama drže kraje okvira; svakom angjelu po boku po jedna simbolična palma, a po boku svakoj palmi po jedan ipogrif. Naris objelodanio prvi Eitelberger[2], koji veli da taj portal spada dobi potla karlovinžke. Nama se čini, sudeći po prelošoj izradbi i po prevelikoj srodnosti, bilo u kompoziciji bilo u izradbi ornamentalnih motiva ovoga spomenika, sa ornamentalnim vajarijam sv. Marije „di Aurona" i sv. Mihovila u Paviji,[3] koja dva spomenika nisu kasnija od početka devetoga vieka, da portal sv Lovre nije iz toli kasne dobe, ko što bi hotio Eitelberger. Listina, 918 godine[4] spominje crkvu sv. Lovre kao već obstojeću; po čem se smije zaključiti da je crkva prije desetoga vieka zgradjena, a valjda i prije devetoga.

Svi dosele opisani ornamentalni spomenici, razasijani kojekuda po Dalmaciji, spadaju, u obće govoreći, onoj perijodi starokršćanske umjetnosti, koja siže do polovine devetoga vieka najdalje, izim jedinoga ulomka pluteja S. Nedjeljke, koji je po svoj prilici kasniji; perijodi, koja se obično nazivlje predkarlovinžkom.

Perijodi, što odmah za ovom sliedi, tako zvanoj karlovinžkoj, osim već opisanih kninskih spomenika, pripadaju još tri dalmatinska, već obielodanjena, spomenika. Sva tri nose karakteristični karlovinžki pleter, što ga vidimo i na kninskim ulomcim. A ta tri spomenika jesu: timpan ciborija u stolnoj crkvi u Kotoru; Branimirov spomenik našast na Muću, i ciborij Rabske stolne crkve.

12. Prvi dragocjeni spomenik ima na obluču krasno

[1] o. c. Taf. XIII. fig. 2.
[2] o. c. p. 132 fig. 25, 26.
[3] *Dartein* o. c. I p. 93, 102.
[4] *Docum.* p. 17.

izradjeni karlovinžki pleter istovjetan s kninskim (br. 12, 25, 33) i spljetskim (br. 45, 54), a na uglovima po dvie zvieri gdje jedna za drugom trči, skroz simbolična smisla.[1] Na gornjem rubu ima nepodpun nadpis u karlovinžkoj pravokutnoj kapitali, istovjetnoj kninskoj na ulomkn br. 2: ANDREE SCĪ AD HONOREM SOCIORVMQ' MAIOREM. Opažamo jedino da ovaj timpan slogom, izradbom i proporcijam sudara se sa svima sa timpanim rabskoga ciborija, i sa ulomkom timpana u Spljetu br. 50. Svi su najvjerojatnije iz druge polovine devetoga vieka.

Prvi ga obielodanio g. Jackson.[2] Ovomu istovjetnih objelodanio je g. Jackson[3] mnogo istarskih timpana i pluteja, od kojih jedan nosi nadpis u karlovinžkoj elegantnoj kapitali, i godišnju naznaku 857. Ovaj datum nam je prvi podatak o pojavu karlovinžke ornamentacije i epigrafičnih oblika na našim stranama.

13. Branimirov spomenik, odkrit na Muću g. 1872, ilustrovan od gg. dra Račkoga i Ljubića u Radu (knj. XXVI) jest čest nadvratnika drevne crkve sv. Marije, sagradjene od Branimira 888 g., kako nam sam nadpis svjedoči. Motiv što se vidi na rubu toga ulomka po kompoziciji je iste vrsti kao i onaj na kninskim ulomcim br. 20 i 25; a izradba, i bez godišnje oznake, odaje čistu karlovinžku dobu. Važan je ovaj ulomak za to, što nam godinom svojom potvrdjuje, da tako zvana karlovinžka ornamentacija u Dalmaciji pojavlja se potla polovine devetoga vieka, te s toga gledišta stoji on u redu drugi za kotorskim timpanom ciborija.

14. Ciborij u stolnoj Rabskoj crkvi nosi istu ornamentaciju kao i kotorski. Obrubni karlovinžki pleter na obluču istovjetan je sa kninskim, i u kompoziciji i izradbi, na ulomcima br. 6, 12, 17, 25, 26, 32, 33, 34, 35, 39; a gornji obrubni uzloviti karlovinžki pleter istovjetan je s kninskim na ulomku br. 37. Kompozicija pako i izradba rabskoga ciborija i kotorskoga ulomka tako su si istovjetne, da jih moramo scieniti iz iste dobe; zato, premda o rabskom ciboriju neimamo izvjestne dobe postanja, po analogiji s kotorskim, sigurno možemo zaključiti da je iz nastupa prve polovine devetoga vieka. Opaziti je, da kako danas stoji, nije to čitavi prvobitni ciborij devetoga vieka, nego sama kapa, i timpani, a stupovi i glavice su tek iz 1287 godine, kada ga skupa s crkvom, od drevnosti trošnom popravilo, i to tako nepravilno, da pendentivi timpana ne stoje razmjerno na glavicama stupova. O popravku g. 1287 svjedoči nam nadpis u vanjskom južnom zidu crkve.[4] Naris i ilustraciju obielodanio je Eitelberger,[5] pak g. Jackson.[6]

---

[1] *Garucci,* o. c. Tav. 425.
[2] o. c. vol. III, p. 43. fig. 74.
[3] o. c. vol. III, 295; 300, 301, 373, 400, 420.
[4] *Farlati.* Illyr. sacr. V, p. 244.
[5] o. c. p. 63, Taf. I.
[6] o. c. vol. III, Pl. LVIII.

II.
Neobielodanjeni ornamentalni spomenici dalmatinski iz dobe hrvatske dinastije.

U ovom dielu našega Pregleda pružamo opis onih dalmatinskih spomenika, koji još nisu obielodanjeni. To su spomenici, koji se sada nahode u Spljetu, premda prvobitno njihovo mjesto po svoj prilici nije bilo u Spljetu, nego u bližnjem solinskom polju. Narisi tih spomenika nahode se na priloženim tablicam. Napominjemo, da smo medju ove neobielodanjene uvrstili i dva komada, koja su već bila obielodanjena, taman za to, jer stoje u tiesnu savezu sa spomenicim, koji niesu još bili obielodanjeni.

Najcjelovitija skupina ornamentalnih spomenika iz dobe narodne dinastije, bilo da se smatra svaki komad napose, bilo svi u skupu, jesu šest mramornih ploča, koje danas rese *krstionicu grada Spljeta u crkvici Sv. Ivana Krstitelja* po današnjem nazivu, a njekoč malom kućnom hramu Dukljanove Palače. Tloris toga hrama i te krstionice mi pružamo na tablici XIV pod br. 40. U sredini toga malog hrama, na križnoj osnovi (v. *A)* sazidana je krstionica, a u vanjske joj strane uloženo je, kao dekorativni član, tih šest ornamentalnom rezbarijom urešenih ploča. Te ploče su narisane, u razmjerju $1/_{10}$ prema naravnoj veličini, na tabl. XV br. 41, 42, 43, 44, a na tabl. XVI br. 45, 46 s pročeljne strane, i nosi svaka broj, kojim je označeno njezino mjesto u krstionici na XIV tablici.

Br. 1. (tabl. XV br. 41). Gornji obrubni motiv, po kompoziciji mrežast *(natte)* sa svim obilježjim karlovinžke dobe, kako se i po izradbi jasno razabire. Lice ploče podieljeno je u dva vertikalna reda četverokutnih okvira skopčanih medjusobno ornamentalnim uzljem. Polje svakoga okvira popunjeno je s kakvim ornamentalnim članom, što više odaje vještinu i hirovitost umjetnikovu, nego li strogi dekorativni tip. Krasna izradba ovih motiva sama po sebi odaje karlovinžku dobu; a kompozicija takodjer tim, što ima novih tipa nerabljenih za predkarlovinžke dobe, i time, što već za ove rabljeni tipi, pojavljuju se u podpuno razvijenom, dapače donjekle karikaturnom tipu, na pr. ruže, što za predkarlovinžke dobe imaju najviše dvanest istorazmjernih latica, na ovom spomeniku imaju jih šestnest i to nerazmjernih; i samo za to učinjenih da prekriju što više prostora, da okvir bude puniji.

Br. 2. (tabl. XV br. 42). Gornji obrub nosi jako značajan ornamentalni motiv više sa gledišta izradbe, nego li sa gledišta kompozicije. Osnova toga motiva razabire se jasno da je kombinacija okruglih malih pletera; ali izradba je tako fina i učena, da rado smatramo ovu kompoziciju imitacijom odievnoga nakita; jer kad pogledamo na taj učeni pleter, vazda nam padaju na pamet crveni gajtani što rese kaparane ili zobune naših seljaka. Ma što bilo o zagonetnom porjeklu kompozicije motiva,

izradba se očevidno odaje iz karlovinžke perijode. — Lice ploče, na mjesto ornamentalnog pletera, nosi tri ljudska lika, o kojim se je već pisalo, i kušalo protumačiti, što da predstavljaju.

Cienimo, da je vriedno da i mi proučimo malko ovu vajariju.

Pošto se je o njoj već bavio strukovnjak Eitelberger, a na njegov se sud oslonilo njekoliko drugih pisaca, red nam je prinieti, što on o toj vajariji veli.

„Im Innern des Mausoleums (tako on naziylje današnju crkvu S. Ivana Krstitelja, njekoč mali kućni hram Dukljanove palače; v. tabl. XIV) sehen wir ein altes, in der Form eines griechischen Kreuzes angelegtes Taufbecken für den situs Immersionstaufe, dessen einzelne Platten jedoch willkürlich zusammengestellt sind. Leider ist auch die figurale Vorstellung, welche sich auch diesem Sarkofage befindet, zerstört, und nur ein Stück derselben erhalten. Man sieht auf Ihr (Fig. 86[1]) eine Figur auf seinem Throne sitzend, mit dem Pallium bekleidet, welche in der rechten Hand ein Kreuz hält, und mit einer eingethümlichen Krone gekrönt ist, auf welcher sich drei Kreuze befinden. Ihr zur Rechten steht eine Person ohne Nimbus, mit einer Art von Tunica, gegürtet und bekleidet mit Schuhen und einer Art von Strümpfen, die aus neben auseinander gelegten Riemen zu bestehen scheinen. Unter derselben liegt eine ähnliche Figur in dem Acte der Proskynesis. In den verschiedenen Ornamenten kommen Vögel (Fig. 87[2]), gleichsenkelige Kreuze, verschiedene Arten von Bandornamenten vor, das Ganze hat mehr ein culturgeschichtliches als künstlerisches Interesse. Die Reliefs zeigen das rohe Walten einer Technik und Phantasie, die Figuren klotzen ganz eigenthümlich mit den grossen Köpfen, kleinen Körper und kleinen Extremitäten. Formen ähnlicher Art kommen auf Kunstwerken zwischen dem neunten und elften Jahrhundert vor. — Dies Taufbecken soll von Salona nach Spalato gekommen sein“.[3]

Za ovim mnienjem Eitelbergera poveo se je i Kukuljević,[4] te je u tom prizoru pripoznao u sjedećoj osobi kralja Tomislava; a u njegovoj kruni, sliku krune hrvatskih kraljeva.

Takodjer Jackson i on, po Eitelbergeru, vidi okrunjenu sjedeću na priestolju osobu, dočim njegov naris toga ne prikažuje.[5] Evo što i on veli: „Krstionica u nutrini (crkve S. Ivana) na križnoj osnovi sgradjena je od mramornih raznovrstnih ulomaka neumjestno sastavljenih. Velika kamena ploča što ju krije, bezdvojbeno je pozniji dodatak. Njeke od pobočnih ploča obložene su uzlovitom rezbarijom po bizantinskom ukusu i pletenim uresim; jedna od tih ploča nosi skup plohorezanih slika (Fig. 36[1]), nakaradnih i smješno varvarskih, predmet kojih je još zagonetan. U sredini sjedi kip okrunjen krunom biserjem posutom, bizantinskog sloga; desnicom nadignutom drži bizantinski križ. Mali kip blekasta obličja leži potrbuške u položaju klanjanja, drugi kip do njega rek bi da se drži kao da govori, nu toga se očito ne razabire, premda je, valjda, ta bila vajarova namjera.“

Mi se slažemo s Eitelbergerom u umjetničkom opisu toga basrelieva; ko što se s njime slažemo u tomu da taj prizor od tri kipa, nije nego čest većega prizora, kojega ostali dielovi fale Ali se ne slažemo u tumačenju cielog prizora, potla nego li smo opetovano pregledali taj basreliev.

Prije nego li do riešenja toga pitanja dodjemo, nješto nam je red prije spomenuti.

Jasno se vidi da je naš basreliev prosječen ravno od vrha do dna tako, da je odsječeno i lievo rame sjedeće osobe.

Sjedeća osoba na priestolju glavna je osoba prizora, o tom nema dvojbe; dakle, prizor je odsječen skoro po sredini, tako da s lievim ramenom sjedeće osobe, na odsječenom komadu, morala je ostati čovječja slika, druga to jest, što je s lieve strane na nogama stojala uz priestolje, kao ona što stoji na desnoj. To zahtieva simetričnost i ideja kompozicije, a niže vidjet ćemo, da je ovo sbilja sasvim razložito.

Budući da je kamen i s desnoga kraja, iza osobe stojeće na nogama odsječen, ravno od vrha do dna, tako da odsjeklo i pete ležećoj osobi, smijemo temeljito nagadjati da je još sliedilo stojećih osoba poredanih desno i lievo priestolju. Taj broj sasvim lako da je mogao biti šest na svakoj strani priestolja, a ukupno dvanest osoba asistirajućih sjedeću osobu na priestolju. Te osobe neće biti bile smještene sve na jednom komadu, nego i na sliedećim Tako da sav prizor, po našem mnenju, dosta velik, obuhvaćaše površinu od barem pet ploča kao što je ova pred nama, računajuć za svaku ploču po dvie osobe.

Ova naša idealna restauracija po samim podatcim crpljenim iz razmjerja i kompozicije ove ploče, sudara se sasviem sa prizorom, kojega česti samo mi imamo pred očima.

Potrbuške ležeća osoba, odjevena kao što i stojeća na nogama, stoji u položaju klanjanja prema osobi sjedećoj na priestolju; dapače u položaju prošnje, jer pred licem drži sklopljene ruke izpod brade. Ovaj položaj uprav je karakterističan i odlučan za razpoznanje predmeta što se tu predstavlja. S tim karakterističnim položajem nerazdieljivo je skopčano nerazmjerno maleno tielo moleće osobe, prema tielu sjedeće i stojeće osobe.

[1] V. naš naris br. 42.
[2] V. naš naris br. 44.
[3] o. c. p. 285, 286.
[4] Rad Jug. Ak. knj. LVIII, str. 472.
[5] o c. p. 68, fig. 36.

[1] V. naš naris br. 42.

Valjda da ta malena osoba ne ima maleno i s ostalim nerazmjerno tielo za to, jer vajar nije umio spasiti pri klesanju pravila razmjerja, ili jer je to tako zahtjevala nestašica prostora; nego, da ga je vajar tako nerazmjerno malena tiela učinio, uprav po pravilima starokršćanske umjetnosti druge perijode.

Naš spomenik, svjedok nam karlovinžka obrubna vajarija, spada u drugu polovinu devetog vieka, ili najkašnje u prvu polovinu desetoga. Način predstavljánja kod starokršćanske umjetnosti, pa i one za devetoga vieka, tumači nam što predpostavlja naš krnjasti prizor.

Naš prizor predstavlja Isukrsta sjedećega na priestolju ovjenčana bisernom krunom. O desnu mu stojeća osoba jest ili s. Petar ili s. Paval. Treća potrbuške ležeća osoba, sklopljenih ruku, jest glavom onaj koji je dao podići taj spomenik. ili crkvu, u kojoj se nahodio prvobitno taj spomenik.

Budući ovo naše riešenje novo, i protivno onomu što ga iztakoše razni strukovnjaci, moramo ga dobrim dokazim potvrditi.

Počmimo od najznačajnijeg sudila. Potrbuške ležeća osoba, nerazmjerno malena kipa prema drugoj dvojici, sklopljenih ruku, nahodi se u onomu položaju, koji se u starokršćanskoj umjetnosti nazivlje *„adorans"*. U starokršćanskoj umjetnosti strogo se razlikuje položaj „orans" od položaja „adorans". „Orans" se nahodi ostoječke ili klečeć, razkriljenih, ili na grudima prekriženih ruku, osovita držanja ili pognuta; dočim „adorans" vazda leži potrbuške razkriljenih ili sklopljenih ruku. Položaj molitelja „orans" dolikuje i pristoji se kršćaninu, koji se moli ne samo Svetcima, nego i svjetskim mogućnicim, kao što nam dokazuje mnogo starokršćanskih spomenika. Položaj klanjatelja „adorans" ne dolikuje i ne pristoji se nego onomu koji se Bogu klanja. Ovo strogo razlikovanje, bez i cigle iznimke, jasno se vidi na starokršćanskim spomenicim svih vjekova. „Adorans" se nahodi samo pred Presvetom Euharistijom, pred Isukrstom i pred Blaženom Djevicom — a nigda pred inim svetcima nižega hierarkičnoga reda od ovih, a još prečije nigda pred čovjekom, pa bio carem — jer „adoratio" je bila smatrana u starokršćanskoj umjetnosti, kao i u negdašnjoj disciplini Crkve, najvišim izrazom kulta, što može umrlik prinieti božanstvu, a nigda pukom civilnom ceremonijom.[1] I za to vidimo na sarkofazima i cimiterijalnim slikarijama pred Isusom, Lazara, Magdalenu, krvotočnicu gdje leže potrbuške u položaju „adorans". Za to na starokršćanskim absidalnim muzajicim, pred Isusom sjedećim na priestolju vidimo graditelje tih spomenika, gdje mu se potrbuške klanjaju, cjelujući čestokrat i noge; tako na mozaiku bazilike S. Pavla Oštijskoga, car Teodozij, koji ju dade dovršiti, leži potrbuške pred Isusom; na mozaiku S. Marije Velike, papa Paškal I. stoji u istom položaju.

[1] *Garucci,* o. c. vol. I, p. 124 ssq.

Ali, što je za naš slučaj najznamenitije, tjelesa tih klanjatelja toliko su malena prema Isusu, da na pr. car Teodozij, na rečenom mozajiku, nije nimalo veći od Isusove desne noge, koju cjeliva. Tim nerazmjerjem tiela medju prikazateljem i Bogom, komu se on klanja, komu on poklanja spomenik, što mu ga na čast i slavu sazidao, kršćanska umjetnost plastično je izrazila neizmjernu dalečinu što dieli čovjeka umrlika, pa i krunu on nosio, od Svemogućega božanstva.[1] Položaj „adorans" umjetnost kršćanska za prvih jedanest viekova vazda je upotrebljavala za klanjatelja, koji Isusu poklanja spomenik, što mu ga je u slavu i čast podigao: to vidimo neprekidno kroz vjekove.[2] Da je to tradicijonalno predstavljanje trajalo još i jedanestoga vieka, dokazom nam je vajarija na dragocienom zlatnom žrtveniku u Bali u Francuzkoj[3] na kom još vidimo poklonitelje toga skupocjenoga spomenika, pred Isusovima nogama potrbuške, i toli malena kipa, da su tek malo veća od Isusovih nogu. Poklonitelji toga spomenika, knez i kneginja, nose na glavi po krunu. — Dakle, i naša potrbuške ležeća osoba u položaju „adorans", nije nitko drugi nego poklonitelj spomenika, a osoba sjedeća na priestolju, ovjenčana bisernim *nimbom,* ne može biti nego Spasitelj Isukrst.

I doista, premda pod neukusnom izradbom, odsjevom kulturnih odnošaja sredovječnih tvrdih doba, mi vidimo i po ostalim obilježjim, i ako ne dotjerano izradjenim, da to mora biti Spasiteljev kip. Na neizmjernom broju starokršćanskih spomenika svake vrsti i sloga, Spasitelja u ljudskom kipu ne nahodimo inače, nego ili ostojke, ili gdje sjedi na priestolju. Biserni nimbus, palij, duga do peta tunika, gole noge ili sa tankima sandalima: to odielo dolikuje Spasitelju.[4] Spasiteljevo lievo rame i ruka odsječena su; lievica je po svoj prilici držala *„volumen legis"*, dočim desnicom drži križ.

Da se osvjedočimo da je treća osoba ovoga prizora S. Petar ili S. Paval, dosta nam je pogledati na neizbrojnu sbirku starokršćanskih spomenika svih vjekova, na kojima sjedeći Spasitelj na priestolju, ili stojeći na nogama, vazda ima o lievici i desnici dva prvaka apoštolska.[5] Dapače imamo spomenika s čijom se kompozicijom podpuno slaže kompozicija naše ploče.[6] Drugi apoštol što je stajao na lievoj strani, odsječen je skupa sa lievicom Spasitelja. Ne izključujemo, dapače smo mnenja, da je o lievu i desnu priestola iza svakog Apoštola bio red drugih Apoštola i Svetaca; tako da je naš prizor,

[1] *Garucci,* l. c.
[2] *Garucci,* o. c. Tav. 316, 3; 324, 1; 326, 2; 327, 2; 346, 1.
[3] *Rohault de Fleury,* o. c. vol. III, Pl CLXXXJ, p. 196 ssq.
[4] *Garucci,* o. c. v. I, p. 81, 94, 95.
[5] *Garucci,* o. c. v. II, Tav. 17, 21, 23, 58; III, 455, 184, 193; IV, 207, 208, 209, 230, 231, 240—292; V, 310—319, 331—355, 381—400; VI, 440, 465, 484.
[6] *Garucci,* o. c. V, 344, 1; 345, 1; VI, 440, 1; 465, 6; 484, 14.

osim triju osoba što se vide obuhvaćao vjerojatno još koju desetoricu, i razvijao se na barem još pet ploča, veličine, koje je ova. — Koji je baš, S. Petar ili S. Pavao, taj što o desnu stoji? Težko je pogoditi, kad ne vidimo koja obilježja ima Apoštol, koga ne ima.

Izradba pristaje u drugu polovinu devetoga vieka, ili u prvu desetoga.

Nego, koje je bilo prvobitno mjesto ovoga ulomka?

Na prvi mah se vidi, kako su Eitelberger i Jackson već opazili, da današnje mjesto nije prvobitno. Eitelberger dapače naslućuje, da je ovaj komad, kao i ostalih pet, donešeno iz Solinskog polja. I mi na to pristajemo, s dodatkom, da je po svoj prilici pripadao jednoj od onih crkava solinskoga polja, kojih još njeke ulomke pružamo narisane i opisane malo niže.

Po obliku kamena i po obrubnoj ornamentaciji sudeć, naša ploča bila je čest žrtvenika,[1] tim više, što se i takovi vajarski prizori nahode na pločam, kojima je obložena *mensa* žrtvenika; premda se ne smije izključiti i ta, da je mogao biti jedan od pluteja ambona, koji takodjer kadkada nose votivnih vajarskih prizora.[2]

Br. 4. (tabl. XV br. 44). Ova ploča nosi obrubnu karlovinžku ornamentaciju, istovjetnu onoj na kninskom ulomku br. 20 i 25 i onoj na Branimirovu spomeniku. Nu, izredne važnosti je po starokršćansku simboliku rezbarija, koja resi lice ove ploče.

U sredini lica stoji šestolatična ornamentalna ruža, koja je istodobno sredina zanimivomu geometričnomu obliku, poznatomu i našim seljacim pod imenom: „Salamunovo slovo", koji u umjetnosti ima više naziva, ali najobičniji mu „Pentalfa". Na gornjem vodoravnom kraku popriečnoga trokuta stoje dvie ptice, držeć kljun na zrnju simboličnoga grozdja; treća ptica u dnu u istom je položaju; četvrta ptica leti, dočim sedmolatična ruža sa dva zaperka popunjuje zadnje mjesto, što ostaje medju vanjskim uglovima Pentalfe. Sva ova kompozicija ovjenčana je viencem na *torsadu*. Četiri palmice popunjuju prazni prostor na uglovima. Na vrhu vienac je spojen sa ornamentalnim obrubom, vajarijom, koja veže vienac sa gornjim rubom. Isto tako doli.

Za što dolazi na crkvenom spomeniku taj znamen „Pentalfa"? Za što je ovjenčan viencem? Za što na njemu počivaju golubice, kljuvajuće simbolično grozdje?

To su pitanja, na koja se već usudjujemo dati ovdje njeko novo, nego li je obično dosad bilo dano, tumačenje baš na temelju ove dalmatinske rezbarije; jer je prva i jedina, što nam pruža izvjestnih podataka da raztumačimo simbolično značenje „Pentalfe".

Veleučeni francezki arkeolog O. Cahier nagadjao je, da raztumači, za što se na starokršćanskim spomenicim pojavlja taj geometrični znak, te mu je pripisivao simbolično značenje Isukrstova imena.

Ovo je pitanje velevažno po kršćansku simboliku, a uz to još konačno ne dorješeno, te s toga držimo nuždno podrobnije se s njime zabaviti.

„**Pentalfa** und **Pentagram** *(Pentakel,* lat. *pentacipulum; Drudenfuss,* auch *Albenkreuz, salus Pithagorae),* ein aus der Ineinanderschiebung zweier Dreiecke gebildeter Stern, dessen Ausladungen fünf Alpha (ohne Querbalken) darstellen. Ich finde den Namen im Alterthum nicht, doch war die Sache den ersten christlichen Jahrhunderten nicht unbekannt. *De Rossi*[1] hat in einem Ambulacrum des Coemeteriums des Praetextat neben einem ☧, worüber ein Vogelkopf, ein solches ⛤ gefunden und macht die Bemerkung dazu: questi sono segni arcani di Cristo e della sua croce salutifera, conformi al genio de' primi tre secoli. Diese Zeichen befinden sich nicht an einem Grabe sondern an einem Kreuzweg und dienten zweifellos als Erkennungszeichen für die Fossoren oder die Arbeiter. Es ist durch den Rahmen dieses Werkes ausgeschlossen, die Verwendung und Symbolik des Pentalfa in der mittelalterlichen Kunst[2] und gar bis in die Zeit der ausgebildeten Steinmetzenzeichen hinein zu verfolgen."

Ovaj kratki pregled poviesti „Pentalfe" izcrpivo navodi Kraus u svojoj Real-Encyklopaedie der christlichen Alterthümer,[3] koji mi prinesosmo da se razumije što ćemo niže navesti.

O. Cahier pako kušao je da protumači postanje i porabu toga znaka. U članku *„Chrismes"*[4] ovako on opisuje postanje toga znaka. Najprije Konstantinov monogram ☧, to jest „XP(ιστός)", ime Spasiteljevo, radi straha od pogana, zastrto tom simboličnom kraticom, tekom šestoga vieka, prošav kroz razne faze, dospio do oblika ✳; od ovoga oblika nastala višelatična ruža i Pentalfa, vazda u prvobitnom značenju Isukrstova imena; t. j. oblik Konstantinova monograma, čisto simbolična značenja, izgubio se i pretopio se u Pentalfu, koji je sačuvao simbolično značenje svoga porjekla.

Početkom četvrtoga vieka pojavlja se Konstantinov monogram, ovjenčan lovorvjencem pobjede (corona lemniscata); time bo se označivala pobjeda, štono ju kršćanstvo održalo nad poganstvom. Dapače predaja je, i dosta uvriježena, da je tim simboličnim znakom car Konstantin zamjenio orlove na labarima rimskih legija. Petoga i sliedećih vjekova, na slikama i vajarijam, taj *signum Christi* ovjenčan je lovorviencem. Po tomu simbolično značenje *„Pentalfe"* na našem spomeniku jest: križ, *signum Christi,* ovjenčan lovorviencem pobjede; a na krakovima Isukrstova znamenja, duše vjernika, simbolizovane u go-

[1] *Rohault de Fleury,* o. c. I, Pl. LXXXVI.
[2] *Rohault de Fleury,* o. c. v. III, Pl. CLXXXVII ssq.

[1] Roma Sotterranea I, 171.
[2] Vgl. z. B. *Otte* Kunst-Archaeologie I, 480.
[3] T. II, p. 605.
[4] Nouveaux Melanges d'archeologie, 1874, p. 221—236.

lubicama, zoblju groždje, plod vječnoga života, zadobivena križem, *signum Christi*, koji se skriva pod geometričnim oblikom Pentalfe.

Ovaj spomenik očevidno potvrdjuje poviestni razvitak Pentalfe i njegov pravi i izvorni simbolični smisao: *signum Christi*.

Nego, naš spomenik potiče po svoj prilici najvjerojatnije iz druge polovine devetoga, ili iz prve desetoga vieka, kada već prvobitni starokršćanski simboli gube svoj izvorni smisao; kada prvobitna simbolična znamenja dobivaju novo, sredovječno značenje ili postaju pukim dekorativnim uresom.

Koje, dakle, može imati značenje „Pentalfe“ na crkvenom pluteju, kakav je ploča što opisujemo? — Prvobitno simbolično značenje „Pentalfe“ za srednjega vieka, doista, mienja; ali glavni smisao vazda ostaje. „*Signum Christi*“ koji je pobjedio neprijatelja kršćanstva, postaje za srednjega vieka spasonosnim znakom protiva zasjedama i navalama zlih duhova: znamenje i poraba što i dandanas traje; premda, valjda, s primjesom sujevjerja.[1] „Pentalfa“ na spljetskom pluteju, ako li nije najzadnji spomenik prvobitnoga značenja „Pentalfe“, tada je izvjestno prvi spomenik, što bilježi promjenu simboličnoga mu smisla. U prvom i u drugom slučaju, ova spljetska vajarija, velike je važnosti.

Br. 3, 5, 6. (Tabl. XV br. 43; Tabl. XVI br. 45, 46) nose na licu i obrubima ornat, čiju kompoziciju i izradbu opisasmo, a jednim pogledom na tablice kninskih ulomaka svak može doistiniti istovjetnost ili srodnost medju njima. Izradba prekrasna, kao i na ornamentima opisanih triju ploča; doba postanja od polovine devetoga do polovine desetoga vieka sudeći po izradbi — jer neimamo na žalost ni godišnje naznake, nit nadpisa, da izvjestno ustanovimo dobu ovih prevažnih šest spomenika. — Po obliku sudeć, ove tri ploče, kao i ostale, česti su ambona, žrtvenika ili pregrade svetišta ili pjevališta njeke crkve u Solinskom polju.[2] Koja je to crkva bila? Izvjestnih podataka ne imamo, a u nagadjanja nam se sada nije umjestno upušćati, za to jih ostavljamo za drugu zgodu.

Br. 7 (tabl. XVI br. 47). Ova ploča, razpolovljena rabila je do zadnjih dana stepenicama pri žrtveniku u krstionici S. Ivana u Spljetu (Tabl. XIV, 7) a sada je prenešena u muzej (Katal. E br. 211). Naris u $^1/_2$ naravne veličine; gradivo modrikasti mramor. Obrubni motiv, uzloviti pleter karlovinžke dobe, srodan onomu na rabskom ciboriju. Lice je uokvireno u eliptički okvir, na kom pri vrhu sjede dvie simbolične golubice, što si preotimlju zrnce simboličnoga groždja. U eliptičnom okviru zatvoren je manji četverokutni okvir, privezan remenjem, iz koga izbijaju ornamentalni javor-listići. U četverokutnom okviru podieljenu pleterom na dva polja, vidi se trag izbrisanoj vajariji, ali nemoguće domislit se predmetu: nagadjamo, da su to bile simbolične ruže.

Po obliku i veličini sudeći, ova ploča prvobitno je valjda spadala crkvi, na koju se odnose i već opisane, br. 41—46 (Tabl. XV—XVI); što bi njekako potvrdjivalo i novo im skupno mjesto, te je i ona plutej.

Br. 8. (tab. XVI br. 48). Naris u $^1/_{10}$ naravne veličine; gradivo sjevkasti mramor; čuva se u crkvi S. Petra na Lučcu u Spljetu, al po predaji potiče iz crkve S. Petra na Solinskom polju, što nam i nadpis potvrdjuje.

Ovaj krasni timpan čest je ciborija,[1] koji je stao nad glavnim žrtvenikom crkve S. Petra. Nije nam poznat nego timpan na ciboriju u Bolsenni iz devetoga ili desetoga vieka, koji jedini ima isti oblik kao naš, kako smo se mi osvjedočili, sravniv naš naris s narisom Bolsenskog ciborija, koji je još neobjelodanjen kod g. Stevensona mladjega. Jednostavni su ornamentalni motivi: obrubne volute i sitne udubene arkade, na licu križ a po boku dvie simbolične ruže u kružnici.

Nu, najvažnije je nadpis, što ga na oblučju nosi:

Čitanje je lako:

...SEMEA · EDIFICAVI · DOMVS · DEI · AD · ONORE · S*an*C*t*I · PETRI · ET · S*an*C*t*I · ANDREAE...

Sprednja i stražnja čest nadpisa stala je na drugima dvama timpanima, s onim neposredno spojenima, što se vidi po pobočnoj nižoj strani. Mogao bi se nadpis po prilici ovako djelomice popuniti:

...*(Ego)* SEMEA · EDIFICAVI · DOMVS · DEI · AD · ONORE · S*an*C*t*I · PETRI · ET · S*an*C*t*I · ANDREAE *(Et Sancti N. N. pro redemptione* etc.)

Osobina paleografičnih nije; napominjemo da prva četiri pismena SEME urezana nješto crnije i deblje od drugih, na kamenu u ničem se ne razlikuju od drugih, te je ovo risarova ili rezbarova pogrješka. Kratica obična za S*an*C*t*I; vezanica FI riedka je na krutim predmetim, premda počimljuć devetim viekom, prečesto u rukopisim[2] Gramatična pogrješka DOMVS mjesto *Domum;* gramatična i ortografična pogrješka AD ONORE, odaju nam dobu jako nizku. Čisti kapitalni karlovinžki oblici, stroga dosljednost i pravilnost u razgodcima, jamče nam izvjestno. da naš nadpis i timpan potiču iz druge polovine devetoga vieka.

Tko je taj Semea, što je sazidao crkvu u čast S. Petru i S. Andriji u Solinskom polju?

U popisu hodočastnika koji su od 850—896 pohodili Oglajsku manastirsku crkvu, na kodeksu devetoga vieka, što se sada čuva u kapitularskoj knjižnici u Cividalu, nahodimo mnoga imena pobožnih Hrvata, a med timi i

[1] *Otte,* Archaeolog. Wörterbuch, Bd. 2, p. 178.

[2] *Rohault de Fleury,* o. c. vol. I, Pl. XXI, XXVIII—XXX, vol. II, Pl. CXXXII.

[1] Narisi sredovječnih ciborija kod *Rohault de Fleury,* o. c. vol. II, LXXXV, p. 67 sq., CX, CXV.

[2] *De Vaines-Bonnetty,* o. c. I, Pl. XIV.

njekoga „Semia“, polatinjeno ime Semko.[1] Tko bijaše taj Semko? Ne znamo, samo smijemo zaključiti da je bio odličnaststališa, kada je tako daleko hodočastio, po svoj prilici u družtvu ili u pratnji suvremenih hrvatskih vladara Trpimira ili Branislava, čija su nam imena takodjer tu zabilježena. Takodjer u tom popisu nahodimo i njekoga „Semna“ u pratnji Petra, Trpimirova sina (oko 852 g.), takodjer odličnu ličnost. Srodnost imena *Semia, Semna* sa *Semea* ovoga nadpisa, sili nas da zaključimo, pošto slog spomenika i paleografija nadpisa baš odaju tu dobu, da je jedan od te dvojice, ako li niesu oba imena istovjetne osobe sa sazidateljem crkve S. Petru i S. Andriji. Pada dakle ipoteza iztaknuta u *Bull. dalm.* 1887. br. 10, gdjeno, pri objelodanjenju ovoga nadpisa, naš suradnik L. Jelić, nagadjaše da bi *Semea* našega nadpisa, mogao biti istovjetan sa spljetskim Diakonom „Sema“, što se spominje 1040 godine;[2] jer paleografična sudila bolje pristaju u deveti, nego li u jedanesti viek; osim kojeg drugoga dokaza, što za sada ne navadjamo, budući da bi se pitanje previše oteglo, te bi neumjestno ovdje bilo, a biti će drugom prigodom razvijeno.

Gdje je bila ta crkva, i imamo li koju inu viest o njoj? I to pitanje ostavljamo viseće, riešenje kojega za sada budi odgodjeno.

Br. 9 (tabl. XVI br. 49). Naris u $^1/_5$ veličine; gradivo bieli kamen; nepoznata prvobitnog mjesta, sada u Spljetskom Muzeju (Katal. E br. 210). — Ornat volute, ili kukice, loše je izradbe. Čest je pluteja ambona, ciborija, žrtvenika ili nadvratnika. Paleografija nadpisa i izradba ornata odaju predkarlovinžku dobu. Ulomak nadpisa popunjujemo dielomice ovako:

..... (.?*Eu*)T(?)ROPII · HUNTOR (*is*?) ....

Oblik pismena Ч, merovinžke kapitale, istovjetan obliku, spomenutom već u nadgrobnom nadpisu Ivana Ravenjanina. Zamjerita je utjelovljenica od tri pismena ЧNT.

Moguće da je ovaj ulomak i čest grobnice, te bi se onda po smislu nadpis popunio:

(Sepulchrum ili *Sarcophagum Eu)* T(?)ROPII · HUNTOR(*is*?). Čini nam se takodjer da naziremo vrh križa, ili nješto drugo, izpod dvaju pismena II.

Br. 10 (tabl. XVII br. 50). Ulomak timpana na ciboriju devetoga ili desetoga vieka. Naris u $^1/_9$ naravne veličine; gradivo modrac kamen; nepoznata prvobitnog mjesta, sada u Spljetskom Muzeju (Katal. E br. 13). Srodnost ornamenata sa ostalim dalmatinskim spomenicim, nije potreba opetovati, ni analogiju s ninskim nadvratnikom glede položaja nadpisa.

Od nadpisa razabire se samo ulomak:

[1] *Docum.* p. 383, 385.
[2] *Docum.* p. 45.

.... NMAGNA*m*. Vezanica dvaju zadnjih pismena očevidno je A*m*, jer pismena A onoga oblika nije vidjeti na nikakovom spomeniku.[1]

Je li timpan, kojega je čest ovaj ulomak, iz one crkve, kojoj spadaju već opisani spomenici br. 41—49?

Br. 11 (tabl. XVI br. 51). Naris u $^1/_9$ naravne veličine; gradivo modrikasti mramor; po predaji iz crkve S. Petra u Solinskom polju, sada u crkvi S. Petra na Lučcu u Spljetu. Ornamenat gornjeg ruba jednostavni gajtan. Lice zaprema sliepa arkada na dva plohorezana stupića; po sredini križ ukrašen gajtanom, pod njim dvie simbolične palme, a nad njim dvie simbolične ruže. Nad arkadom dvie simbolične ptice lete prema zrnu simboličnoga grozdja. Po obliku ploče sudeći i po ornatu, ona je plutej žrtvenika, pregrade, ili ambona. Postanje ornamentacije ovih pluteja tumači se ovako. Arkada je imitacija vratašca ili prozora na podzemnici konfesije, u kojoj počivaše tielo s. mučenika; a ta vrata bijahu urešena palmom, simbolom pobjede i slavlja; kada, za nižjih doba gradilo crkve a ne imalo tielo s. mučenika, da mu dube kriptu pod žrtvenikom, nego mense žrtvenika gradjene masivno, onda da se spasi budkakova uspomena na prvo opredieljenje konfesije, rezbarijom oponašalo vratašca i prozorčiće, koji realno niesu imali svrhe da obstoje, i palme, koje su prvobitne resile te otvore. Prazninu ili otvor tih sliepih prozora i vratašca pokrilo ornamentalnim križem, i nad njime stavljalo simboličnih ruža, koje niesu no oblik najzadnje faze Konstantinova monograma, kako već po iztraživanjima O. Cahiera malo više spomenusmo.[2] Poraba ovako urešenih pluteja na žrtvenicim traje od petoga do jedanestoga vieka; nu, najveća poraba se opaža za devetoga vieka, kojemu spada i naš po svoj prilici, sudeći po analogiji pluteja devetoga vieka u S. Silvestra i S. Martina Turskoga.[3]

Br. 12 (tabl. XVII br. 52). Naris u $^1/_4$ naravne veličine; nepoznata prvobitna položaja, sada u Spljetskom muzeju (Katal. E br. 301); gradivo bieli kamen. Volute i gajtan slabe izradbe, predkarlovinžke (?) dobe. Ulomak nadpisa dielomice popunjujemo:

.... (?*Sol*)VIMVS VO(*tum*?).

Na koju li se crkvu odnosi spomenik, kojega je čest naš ulomak? Koji bi mogao biti taj spomenik?

Br. 13 (tabl. XVII br. 53). Naris u $^1/_9$ naravne veličine; gradivo prosti kamen; nepoznatog mjesta, sada uzidan u Gjeremijinoj kući u Spljetu, nedaleko od crkve sv. Duha. Obložna ploča na žrtveniku, istovjetna kompozicijom i izradbom onoj u S. Aleksija u Rimu iz desetoga vieka.[4]

[1] *Deux Religieux,* o. c. v. II, Pl. XX.
[2] *Rohault de Fleury,* o. c. v. I, Pl. XXVI—XXX.
[3] *Rohault de Fleury* o. c. v. I, Pl. XXVI; vol. II, Pl. CCXXIII.
[4] *Rohault de Fleury,* o. c. v. II, Pl. C.

Br. 14 (tabl. XVII br. 54). Naris 1/8 naravne veličine; gradivo prosti kamen; nepoznata prvobitnog mjesta, sada u Spljetskom Muzeju, (Katal. E br. 60). Ulomak timpana na ciboriju, ili pluteja, devetoga ili desetoga vieka. Srodnost s ostalim spljetskim i kninskim ornamentim u kompoziciji i u slogu očevidna je.

Br. 15 (tabl. XVII br. 55). Naris u 1/8 naravne veličine; gradivo bieli kamen; nepoznata prvobitnog položaja sada uzidan u trećem redu spljetskoga zvonika S. Dujma. Glavica, čiji abak urešen karlovinžkim gajtanom; nad abakom obli *pulvinus,* obilježje lombardskog sloga, devetog i desetog vieka; dvie volute odaju glavicu po jonskoj osnovi.

Br. 16 (tabl. XVII br. 56). Naris u 1/3 naravne veličine; gradivo mramor; nepoznata prvobitnog položaja, sada u Spljetskom Muzeju (Katal. E br. 15). Od ornata razabire se obrubni četverostruki gajtan, pak jedan uvojak simboličnog čokota, popunjen dvanestlatičnom ružom; izradba medju osmim i jedanestim viekom. Čini nam se da je čest oblučnoga timpana na ciboriju.[1]

Br. 17 (tabl. XVII br. 57). Naris u 1/8 naravne veličine; gradivo prosti kamen; nepoznata prvobitnog mjesta, sada u Spljetskom Muzeju (Katal. E br. 26). Obrubni ornat gajtan; drugi ornat sastoji se iz niza sliepih arkadica popunjenih križem, palmom, ružam. Po izradbi i kompoziciji od osmoga do jedanestoga vieka. Po obliku sudeći rek bi da je čest obrubnoga podanka ili vrha obla ambona.

Br. 18 (tabl. XVIII br. 58). Naris u 1/4 naravne veličine; gradivo prosti kamen; nepoznata prvobitnog položaja, našast kao prosto gradivo uzidan u petoj kruni Spljetskoga zvonika Sv. Dujma, sada u Spljetskom Muzeju (Katal. E br. 213). Medju obrubom, urešenim s gajtanom, i tragovima simboličnoga pletera, vidi se polovina nesgrapnog tiela simbolične ptice. Izradba osmoga vieka.[1] Po obliku sudeć ulomak je čest timpana na ciboriju.[2]

Br. 19 (tab. XVIII br. 59). Naris u 1/10 naravne veličine; gradivo prosti kamen; nepoznata prvobitnog položaja, sada uzidan u kruni trećega reda spljetskoga zvonika S. Dujma. Ornat obrubni pleter karlovinžke dobe. Ploča je bila plutejem u njekoj crkvi devetoga ili desetoga vieka.

Br. 20 (tabl. XVIII br. 60). Naris u 1/5 naravne veličine; gradivo bieli kamen; nepoznata prvobitnog položaja, uzidan u kući Petrini s južne strane stolne spljetske crkve. Prvi red nosi niz voluta, drugi *torus* na torsadu, treći jednostavni jednostruki gajtan. Izradba predkarlovinžke dobe, sedmoga ili osmoga vieka. Ulomak je po svoj prilici čest crkvenoga pluteja.

Br. 21 (tabl. XVIII br. 61). Naris u 1/4 naravne veličine; gradivo prosti kamen; nepoznata prvobitnog položaja, sada u spljetskom muzeju (Katal. E br. 43). Motiv je pleter na eliptične krugove, presjecane pravcima i krivuljama s dodatkom križića u prostoru medju krugovima. Karlovinžka ornamentacija srodna kninskoj br. 12, 39; istovjetna spljetskom br. 54 (Tabl. XVII). Ovaj ulomak je čest crkvenoga pluteja ili timpana na ciboriju, karlovinžke dobe, sudeći po izradbi.

Pristojno je da zaključimo ovaj pregled pripomenom zadnjega spomenika, što pripada perijodi umjetnosti za narodne dinastije, t j. grobnice nadbiskupa Lovrinca, Zvonimirova suvremenika. Ta grobnica je veoma jednostavna, iz prostoga kamena, bez ikakva zamjerita ornata, i nosi samo nadgrobni nadpis. Sada se nahodi o lievu žrtvenika u krstionici S. Ivana u Spljetu.[3]

[1] Sr. br. 50 tabl. XVII.

[1] *Rohault de Fleury,* o. c v. III, Pl. CLXXXII sq.

[2] Sr. br. 50 tabl XVII.

[3] V. Tabl. XIV, D. i na str. 35 pod *opazkom* 4 navedenu našu razpravu.

SPLJET, mjeseca oktobra 1887.



POMOĆNA DJELA:

Arkiv za poviestnicu jugoslavensku. Zagreb. Knj. IX.

Lezioni popolari di archeologia christiana per *Mariano* **Armelini**. Roma. Voce della Verità 1883.

Peintures et ornements des manuscrits classés dans un ordre chronologique par servire à l'histoire des arts du dessin depuis le quatrième siècle de l'Ere Crêtienne jusqu'a la fin du seizième. Par le Comte *Auguste de* **Bastard**. Paris 1832—69.

Arehitettura del medio evo in Italia con una introduzione sullo stile futuro dell'architettura italiana. Ricerche di *Camillo* **Boito**. Hoepli, Milano 1880.

Bullettino di storia ed archeologia dalmata. Spalato, Zannoni 1885, 1886, 1887, 1888.

Nouveau Melanges d'archeologie d'histoire et de litterature sur le moyen age par Ch. **Cahier** et Feu Arth. Martin de la Cie. de Jesus. Collection publiée par le *P. Ch.* **Cahier**. Paris, Didot 1874.

Dictionnaire des Abbreviations latines et françaises usitées dans les inscriptions lapidaires et mettalliques, les manuscrits et les chartes du moyen age par *L. Alph.* **Chassant**, V. ed., Paris, Martin 1884.

Glossarium mediae et infimae latinitatis conditum a *Carolo Dufresne Domino* **Du Cange** auctum a monachis ordinis S. Benedicti cum supplementis integris D. P. Carpenterii, Adelungii, aliorum suisque digessit *G. A. L. Henschel* — Sequuntur glossarium gallicum, dissertationes Editio nova aucta pluribus verbis aliorum scriptorum a Leopold Favre. Niort 1882—87.

Abécédaire ou Roudiment d'archeologie par *M. A. De* **Caumont**. Architecture religieuse. V. Ed., Caen Blanc-Hardel, 1886.

De **Caumont**. Bulletin monumentale. Tome XXVIII, XXIX. Caen, Blanc-Hardel, 1868, 1869.

Corpus Juris Canonici, emendatum et notis illustratum Gregorii XIII Pontif. Max. iussu editum. Concordantia discordantium canonum *Gratiani*. Augustae Taurinorum 1776.

Étude sur l'architecture Lombarde par *F. de* **Dartein**. Paris, Dunod, 1865—1882.

Mittelalterliche Kunstdenkmale des Oesterreichischen Kaiserstaates. **Eitelberger** *von Edelberg* und *Heider*. Stuttgart 1856.

Gesammelte Kunsthistorische Schriften von *R.* **Eitelberger** *von Edelberg*. IV. Band. Die mittelalterlichen Kunstdenkmale Dalmatiens. Wien, Braumüller 1884.

Illyricum Sacrum auctore *Daniele* **Farlato**. Venetiis, Coleti 1751.

J. Lucii **Ferraris** Prompta Bibliotheca canonica, juridica, moralis theologica etc. Venetiis, Storti, 1872.

Totius latinitatis lexicon opera et studio *Aegidii* **Forcellini** lucubratum et in hac editione post tertiam auctam emendatam a Josepho Furlanetti alumno Seminarii Patavini novo ordine digestum amplissime auctum atque emendatum cura et studio Doct. Vicentii De-Vit. Prati, Alberghetti 1858.

Storia dell' arte cristiana nei primi otto secoli della Chiesa scritta dal *P. Raffaele* **Garrucci** e corredata della collezione di tutti i monumenti di pittura e scultura incisi in rame sù cinquecento tavole ed illustrati. Prato, Giachetti, 1877—81.

Monuments anciens et moderns. Collection formant une histoire de l'architecture des differents peuples à toutes les époques, publiée par *Jules* **Gaillabaud** avec la collaboration des principaux archeologues. Paris, Didot 1850.

Compendio delle lezioni teorico-pratiche di Paleografia e Diplomatica del *Dr. Andrea* **Gloria**. Padova, Prosperini 1870.

Dalmatia the Quarnero and Istria, with Cettigne in Montenegro and the Island of Grado. By *T. G.* **Jackson**. Oxford, Clarendon, 1887.

Real-Enciklopaedie der christlichen Alterthümer unter Mitwirkung mehreren Fachgenossen bearbeitet und herausgegeben von *F. X.* **Kraus**. Freiburg im Breisgau, Herder 1882—1886.

J. **Kukuljević** *Jura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae.* Zagrabiae 1861.

J. **Kukuljević**. *Codex diplomaticus regni Chroatiae, Slavoniae et Dalmatiae* 1874—1876.

Manuale di Paleografia delle Carte per *Clemente* **Lupi**. Firenze, Le Monier 1875.

Joannis **Lucii** Historia de Regno Dalmatiae atque Chroatiae Amsterodami 1668.

De re diplomatica libri VI opera et studio *D.* **Mabilon**; III Ed. opera J. Admari. Neapoli, Ursini 1789.

Le Glorie dell' arte lombarda, ossia illustrazione storica delle più belle opere che produssero i lombardi in pittura, scoltura ed architettura dal 590—1850; di *Luigi* **Malvezzi**. Milano, Agnelli 1882.

Nouveau Traité de Diplomatique par *Deux Religieux Benedictins de la Congregation de S.* **Maure**. Paris, G. Desprez. 1757.

Il tesoro dell' ornato. Collezione di scelti ornati di tutte le epoca dell' arte, per cura del Prof. *G. I.* **Mendel**. Roma, Modes et Mendel, 1887.

Gerardi **Mercatoris** *Atlas* sive Cosmographicae Meditationes de Fabrica mundi et fabricati figura. De novo multis in loccis emendatus novisque tabulis auctus Studio Judoci Hondy. Amsterodami, sumptibus Johannis Cloppenburgij, 1632.

Mittheilungen der k. k. Centralcommission. Wien 1886.

Dissertazioni sopra le antichità italiane di *L. A.* **Muratori,** 3. ediz. Roma, Barbiellini 1755.

Narodni list. Zadar 1887. Podlistak „Nješto o kninskim izkopinam“. M. Ž.

Archäologisches Wörterbuch zur Erklärung der in den Schriften über christliche Kunstalterthümer vorkommenden Kunstausdrücke. Deutsch, Lateinisch, Französisch und Englisch. Von *Heinrich* **Otte.** Zweite, erweiterte Auflage bearbeitet vom Verfasser unter Mithilfe Otto Fischer. Leipzig Weigel 1877.

Handbuch der kirchlichen Kunstarchäologie des deutschen Mittelalters von *D. Heinrich* **Otte.** Fünfte Auflage in Verbindung mit dem Verfasser bearbeitet von Ernst Wernicke. Leipzig, Weigel 1883—4.

Grammaire of the Ornamente. **Oven Jones.** London 1865.

Das polychrone Ornament. **Racinet-Reinhardt.** Stuttgart 1875.

Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium Vol. VII. Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia, edidit Academia Scientiarum et artium slavorum meridionalium. Collegit, digessit, explicuit Dr. *Fr.* **Rački.** Zagrabiae 1877, ex officina societatis typographicae.

Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Knj. XXVI, XXXV, LVIII.

Elements d'Archeologie chretienne par le *chanoine* **Reusens,** Deuxieme edition, Louvain, Peeters, 1885.

La Messe. Études archeologiques sur les monuments par *Ch.* **Rohault de Fleury,** continuées par son fils. Paris, Libraire des imprimeries reunies, 1883—1887.

Bullettino di archeologia cristiana del *Com. Giambattista de* **Rossi.** Roma Salviucci 1875.

E. von **Sacken.** *Stili di Architettura* con note ed aggiunte di R. Brayda. Torino e Roma E. Loescher, 1879.

Storia dell' arte col mezzo dei monumenti della sua decadenza nel V secolo fino al suo risorgimento nel XVI, di *G. B. L. G.* **Seroux** *d' Angicourt.* Milano, Taufani, 1825.

Poviest Hrvatska, po vrelih napisao *Tade* **Smičiklas.** Zagreb, Albrecht 1882.

Codice diplomatico Longobardo dal DLXVIII al DCCLXXIV con note storiche, osservazioni e dissertazioni di *Carlo* **Troya.** Napoli, stamperia reale 1851—1859.

Römische Quartalschrift für christlichen Alterthumskunde und für Kirchengeschichte. Unter Mitwirkung von Fachgenossen herausgegeben von Dr. *A. De* **Waal,** II. Jahrgang. Rom 1888.

Dictionnaire raisonné de diplomatique, par *Dom De* **Vaines,** Seconde Edition augmentée par *A. Bonnetty,* Paris, Au bureau des annales de philosophie chretienne, 1865.

Manuale del Diritto ecclesiastico di tutte le confessioni cristiane del cav. Dr. *Ferdinando* **Walter.** Traduzione dall' originale tedesco sulla nova recentissima edizione dell' avv. Fortunato Benelli. Pisa. Nistri 1846.

Lexicon Diplomaticum, abbreviationes syllabarum et vocum in Diplomatibus et codicibus a saec. VIII—XVI usque occurrentes exponens, cunctis Alphabetis et Scripturae speciminibus integris. Studio *Johannis Ludolfi* **Waltheri** ... cum praef. Joannis Hem. Jungii. Ulmae, Gaunianis 1755.

Anleitung zur lateinischen Palaeographie von *W.* **Wattenbach.** Leipzig, Hirzel 1872.

Das Schriftwesen im Mittelalter von *W.* **Wattenbach.** Zweite vermehrte Auflage. Leipzig, Hirzel 1875.

Viestnik hrvatskoga arkeologičkoga družtva. Zagreb, Albrecht 1884. i 1887.

Opazka. Prepuštajuć čitatelju, da sam poizpravi omanje tiskarske pogrješke, koje ne mute smisla, upozorujemo ga samo na glavnije:

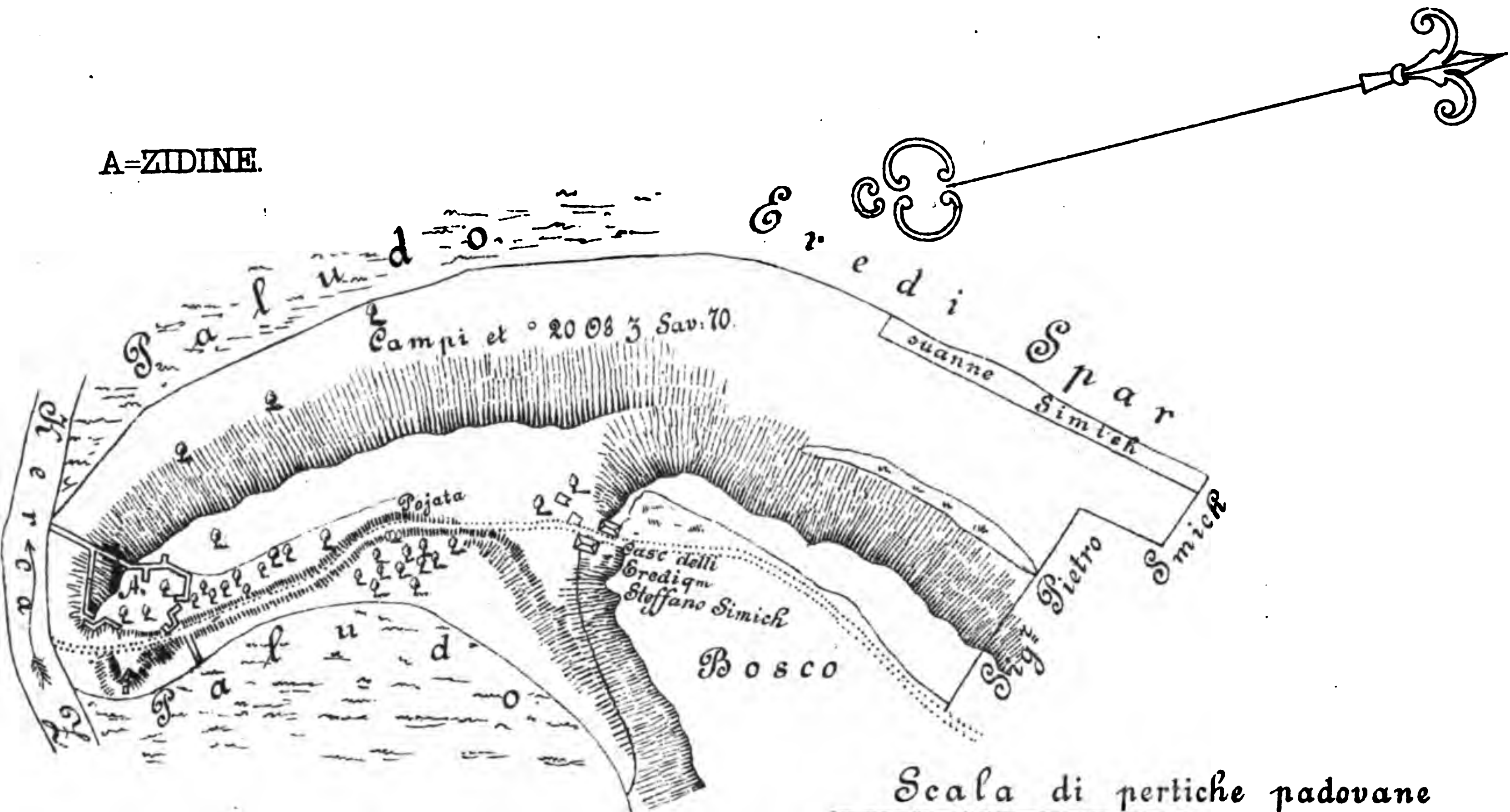
Na	str.	2.	red.	13.	popravi	pod B „Pregled ... spomenika“
„	„	2.	„	21.	„	učenicima
„	„	3.	„	29.	„	i popuni: ustožeri pri crkvi ..
„	„	4.	„	11.	„	naime *Kapitul* i *Biskupija.*
„	„	12.	„	21.	„	Poza u Po.
„	„	26.	„	23.	„	izpred *u* izmed.
„	„	27.	„	28.	„	raloga *u* razloga.
„	„	32.	„	30.	„	poličju *u* paličju.



TABLICE.

Tloris Glavice „Kapitul“, 1776. godine.

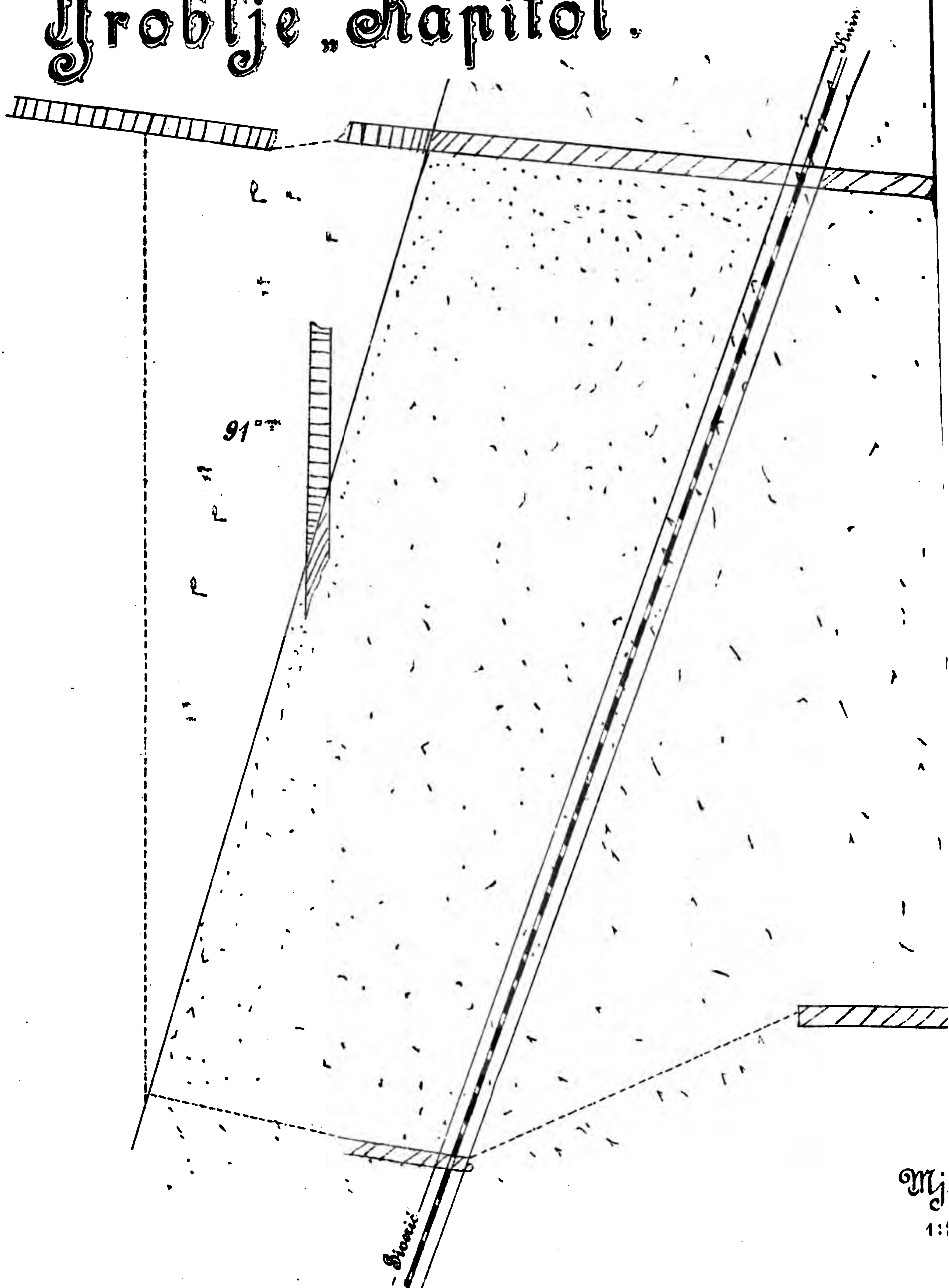
A=ZIDINE.

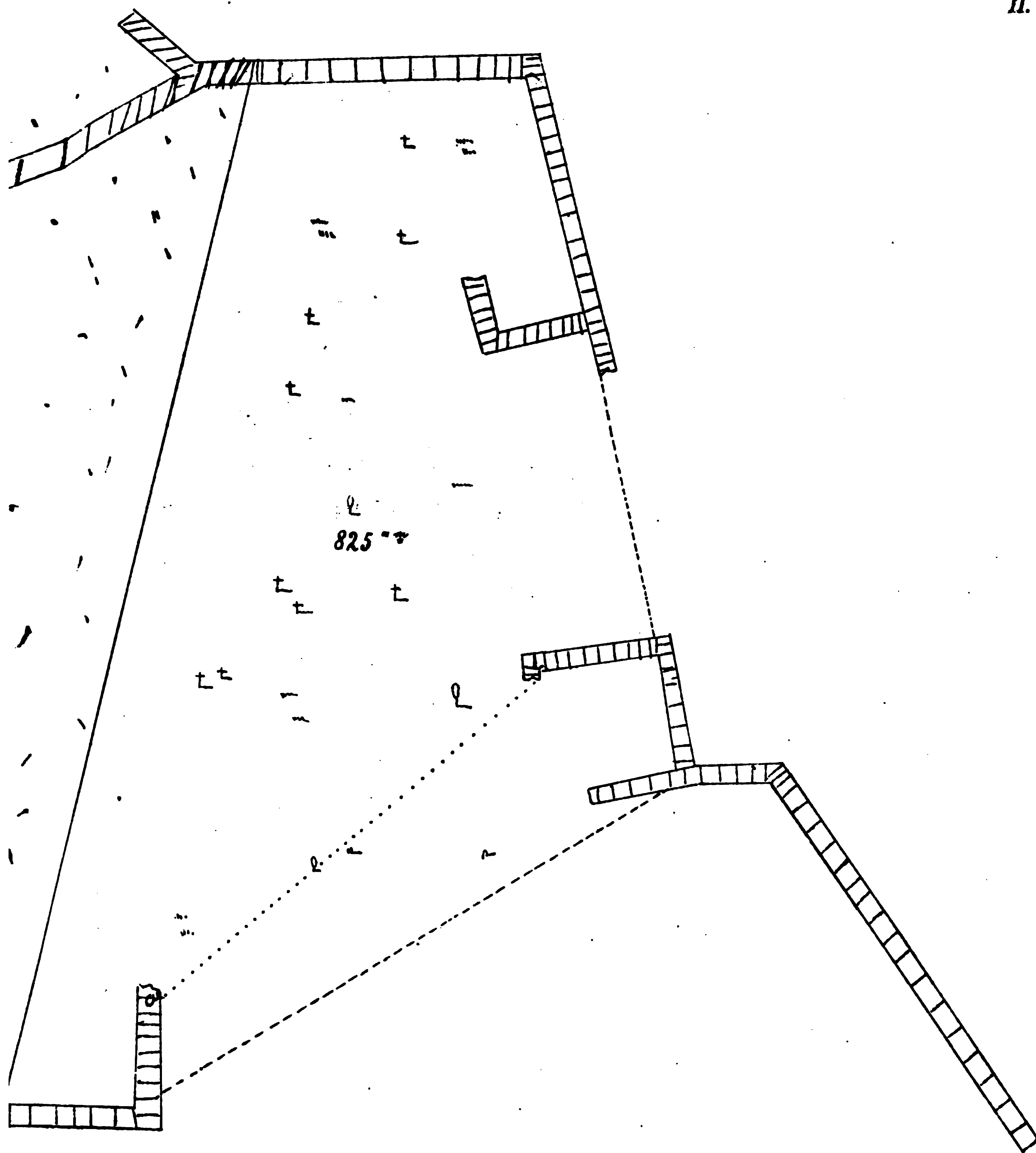



UNIV.
OF



Groblje „Kapitol"



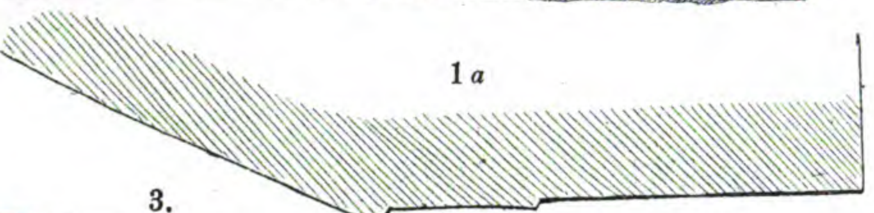


zid obstojeći 1715 □m.
" otkopani 799 □m
groblje ostalo
" prekopano

lo

1.

1 a



4.



3.



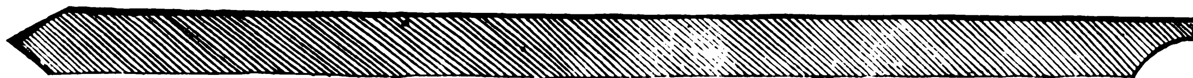

UNIV. OF MICH.


2.
11.
8.
7.
TISOBRVC
9.
10.
9.
ANNOS·POST·



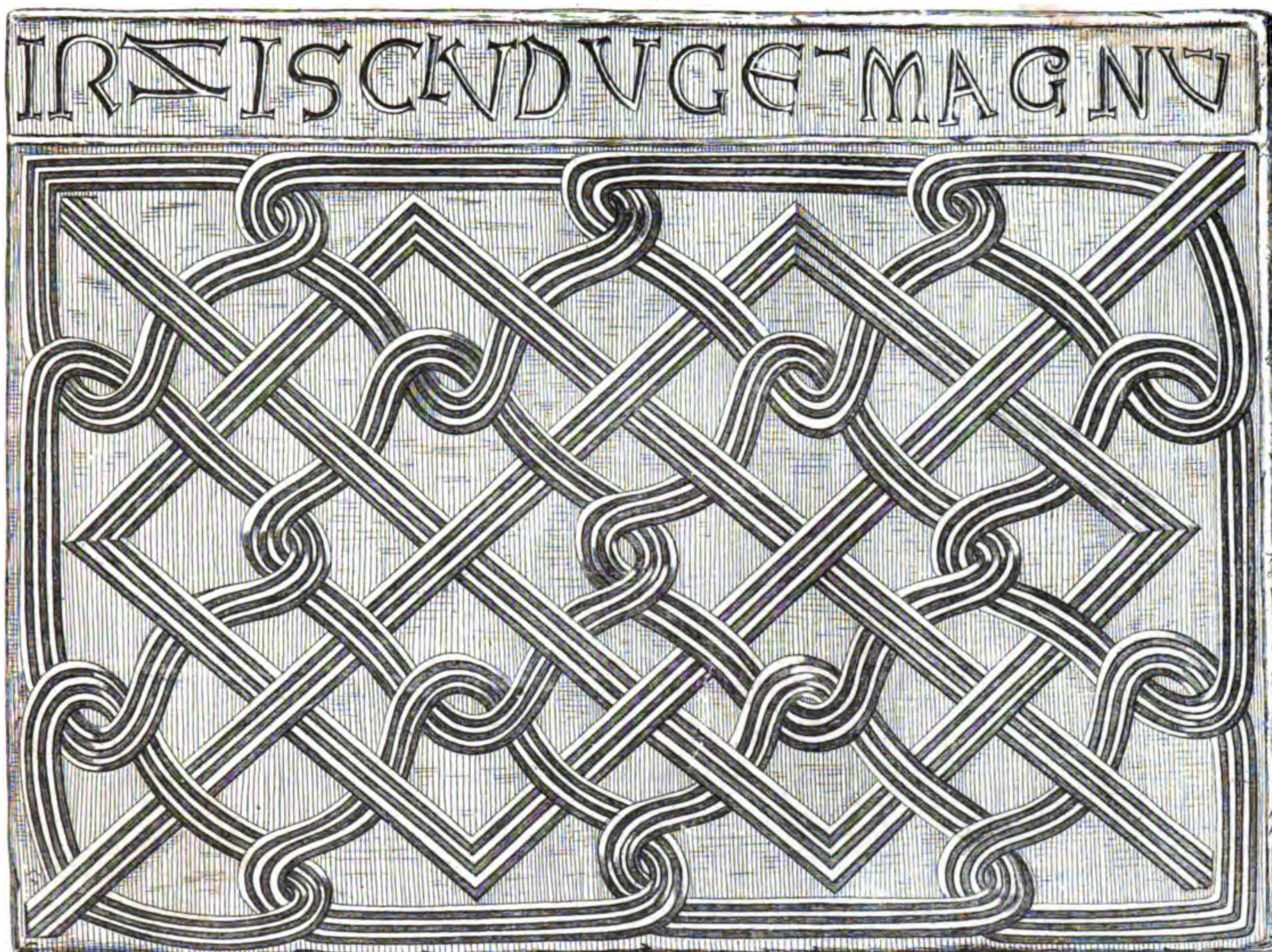
5.

5.

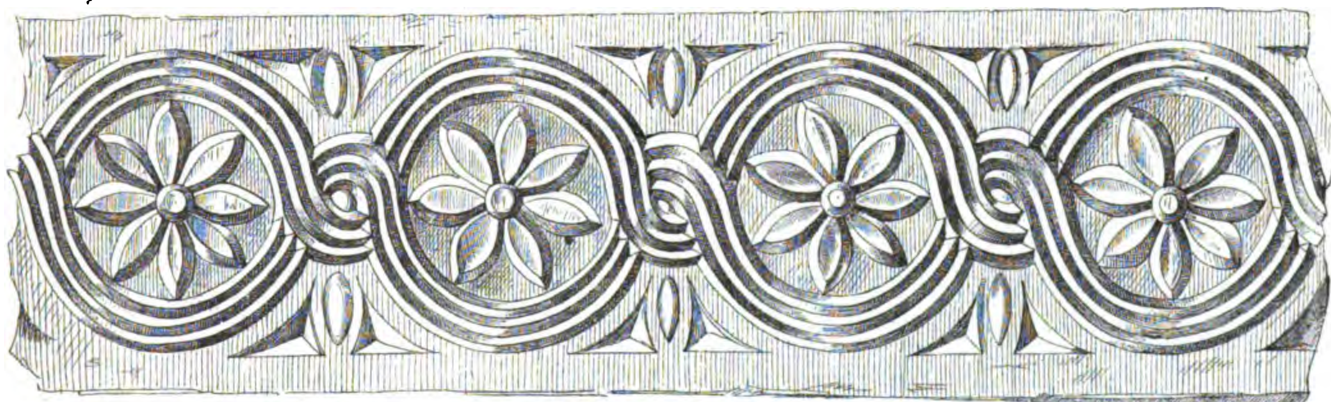



UNIV.
OF
MICH.

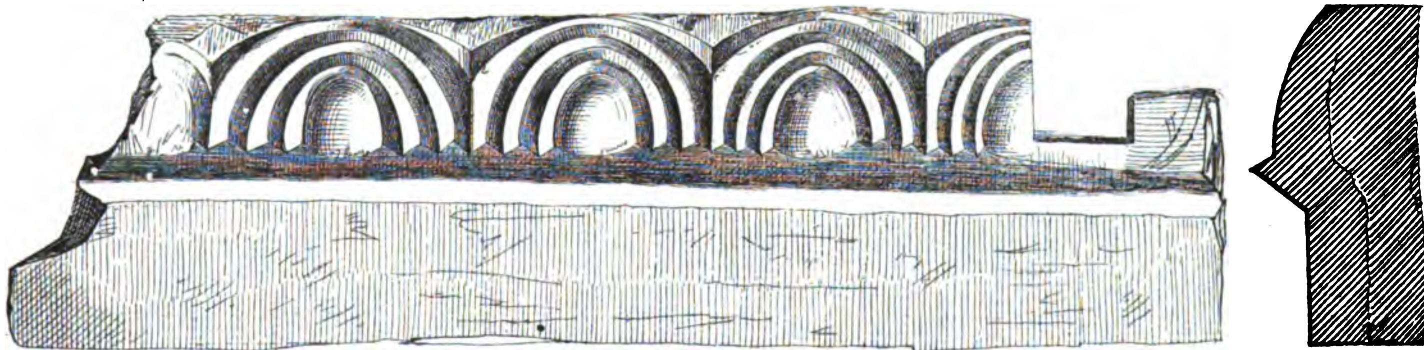
6.



13.



14.




UNIV.
OF
MICH.





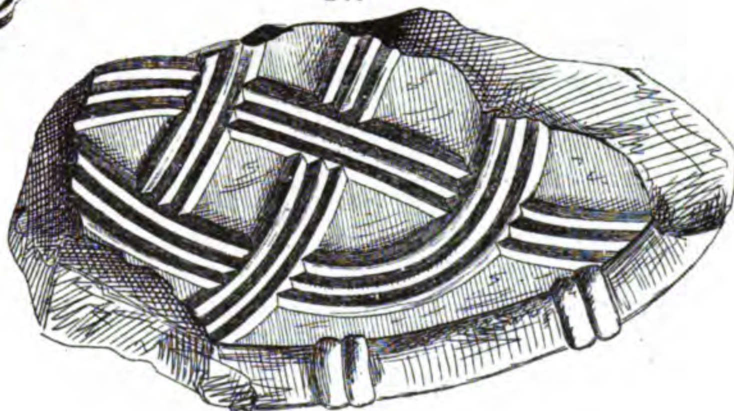
12.



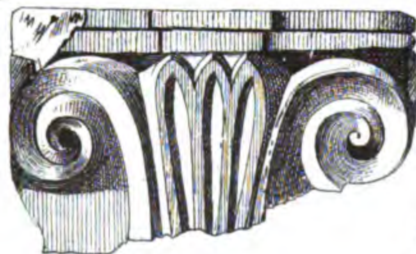
15.



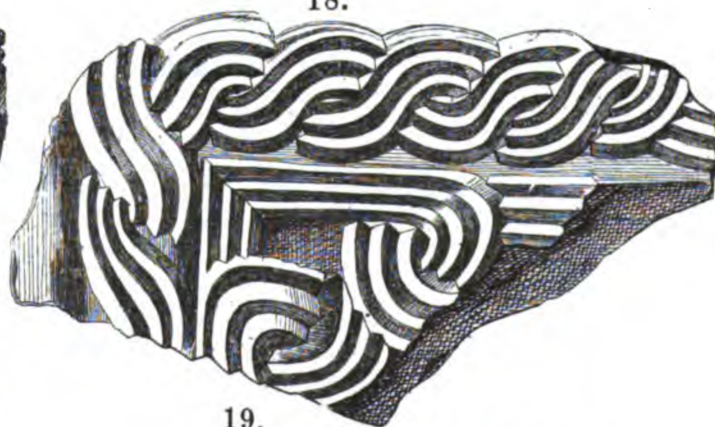
16.



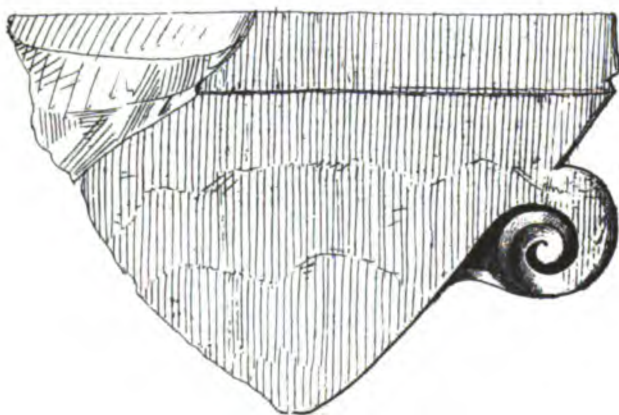
17.



19.



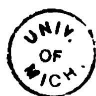
18.



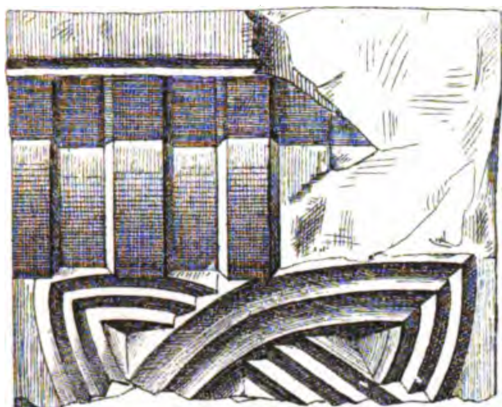
19.



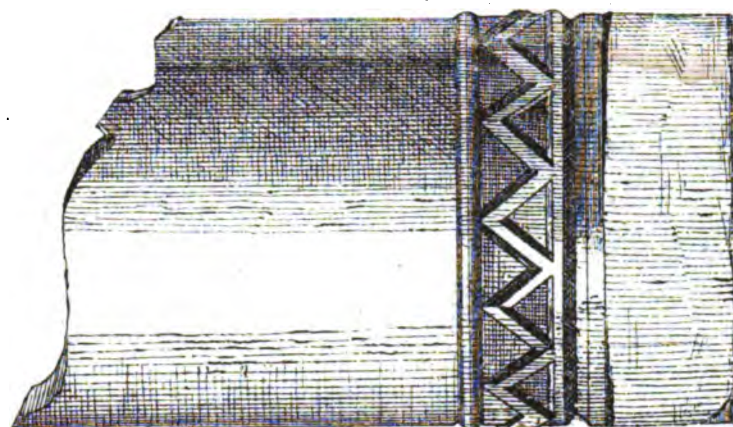
19.


UNIV.
OF
MICH.

20.



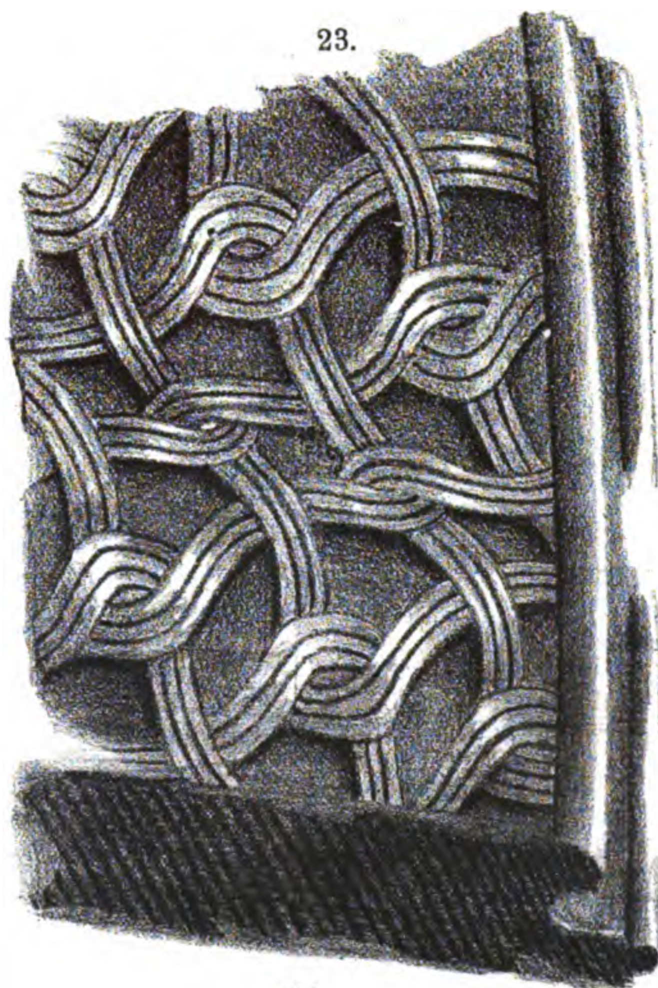
21.



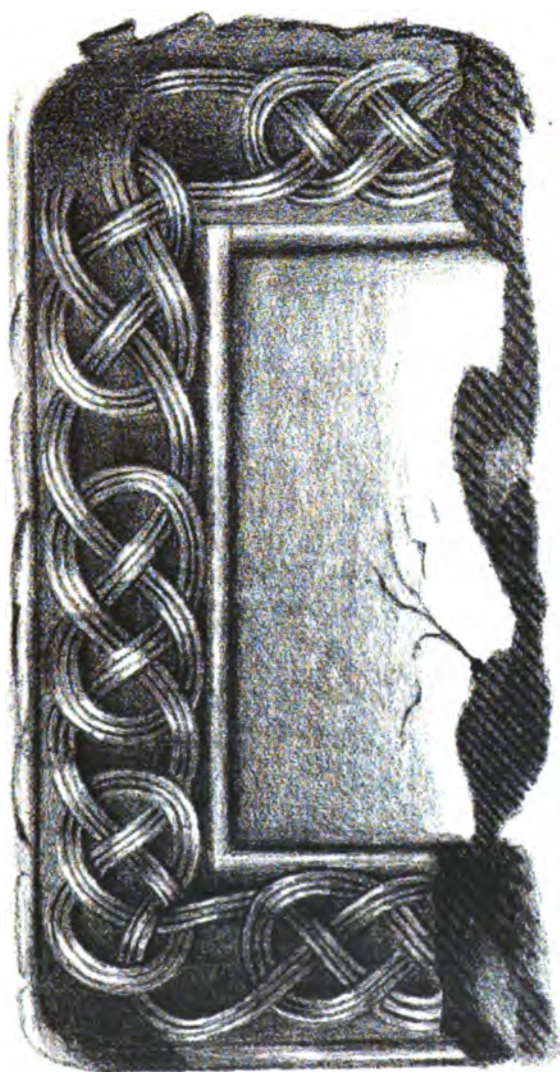
22.



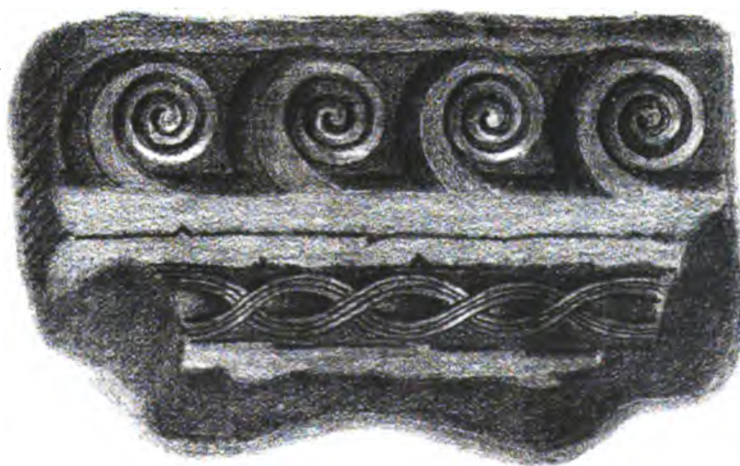
23.



22.

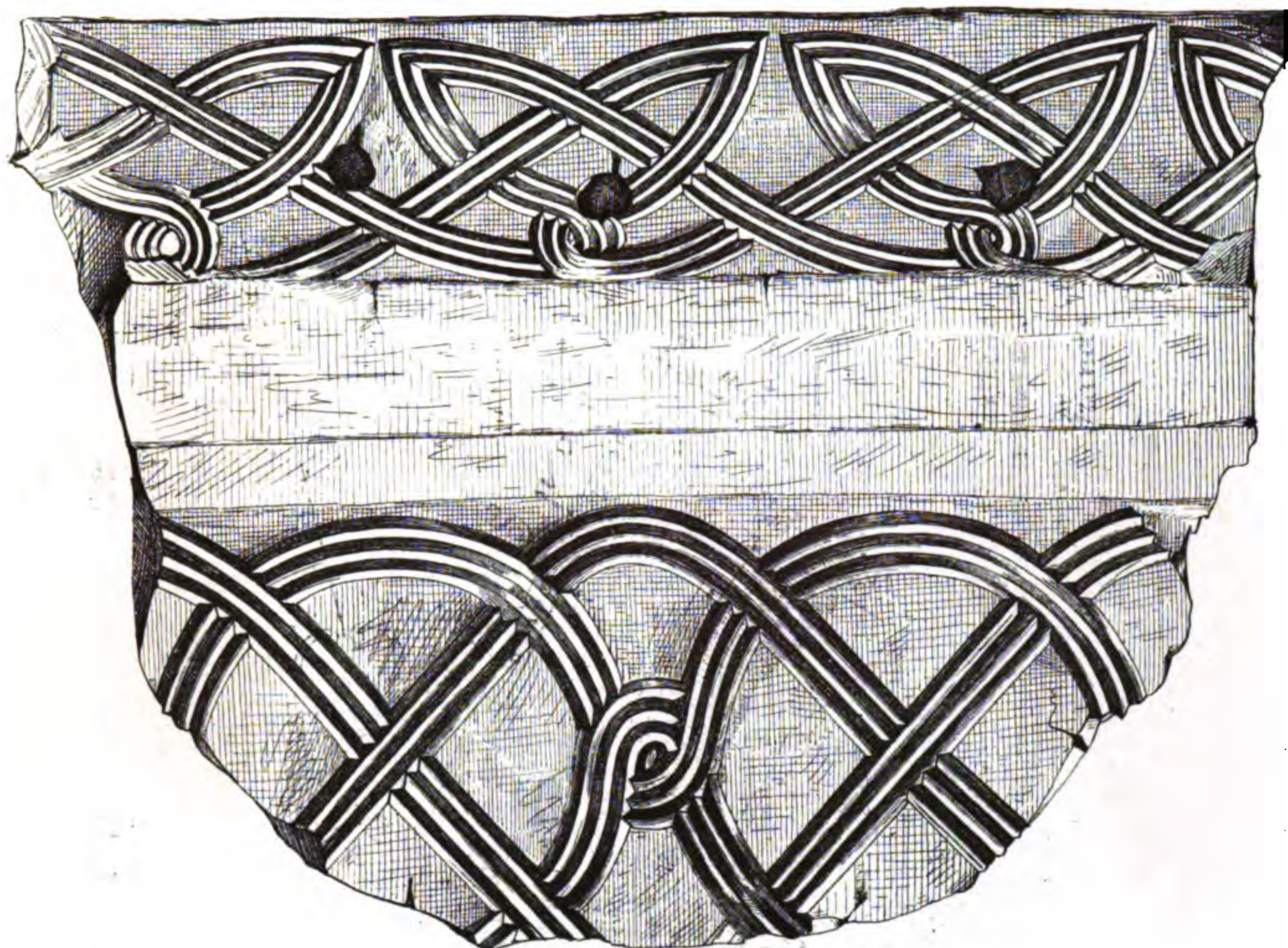


24.

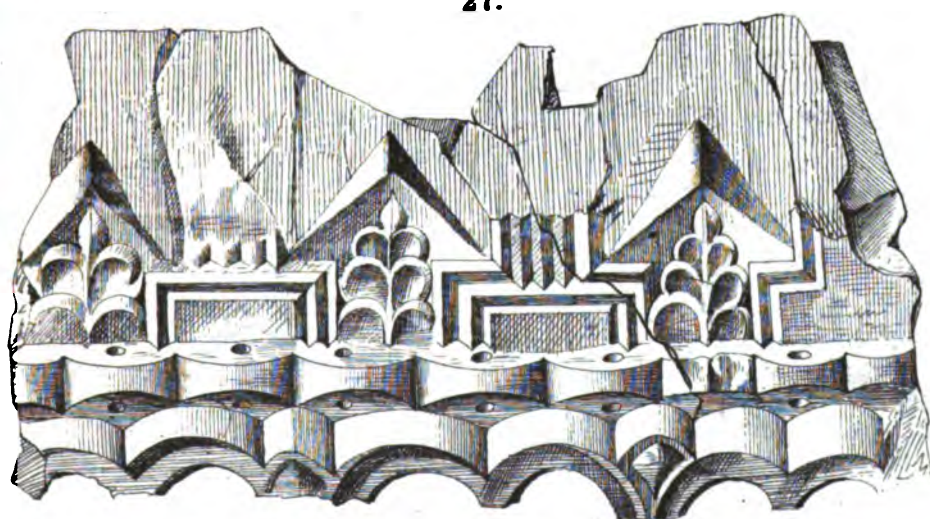



UNIV.
OF
MICH.

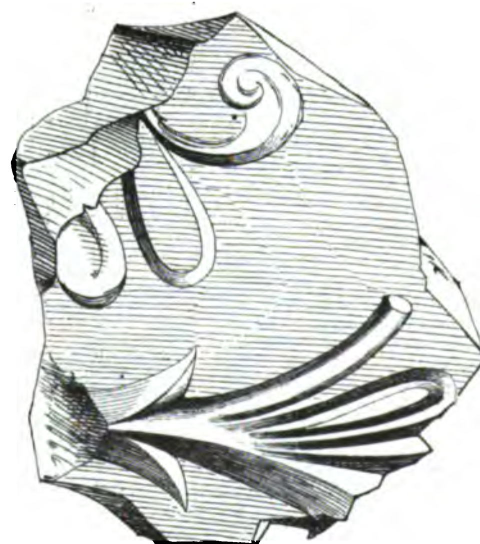
25.



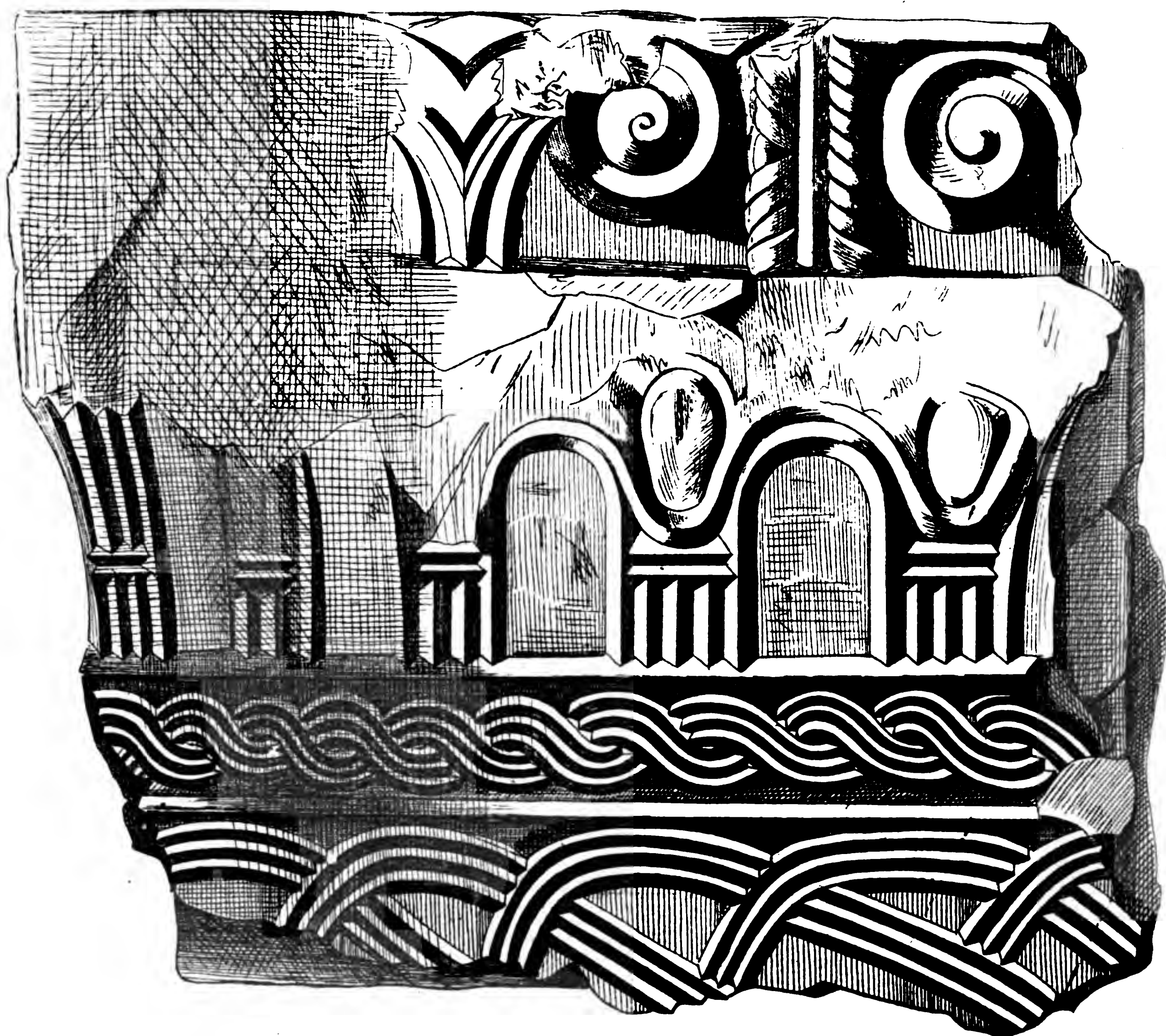
27.



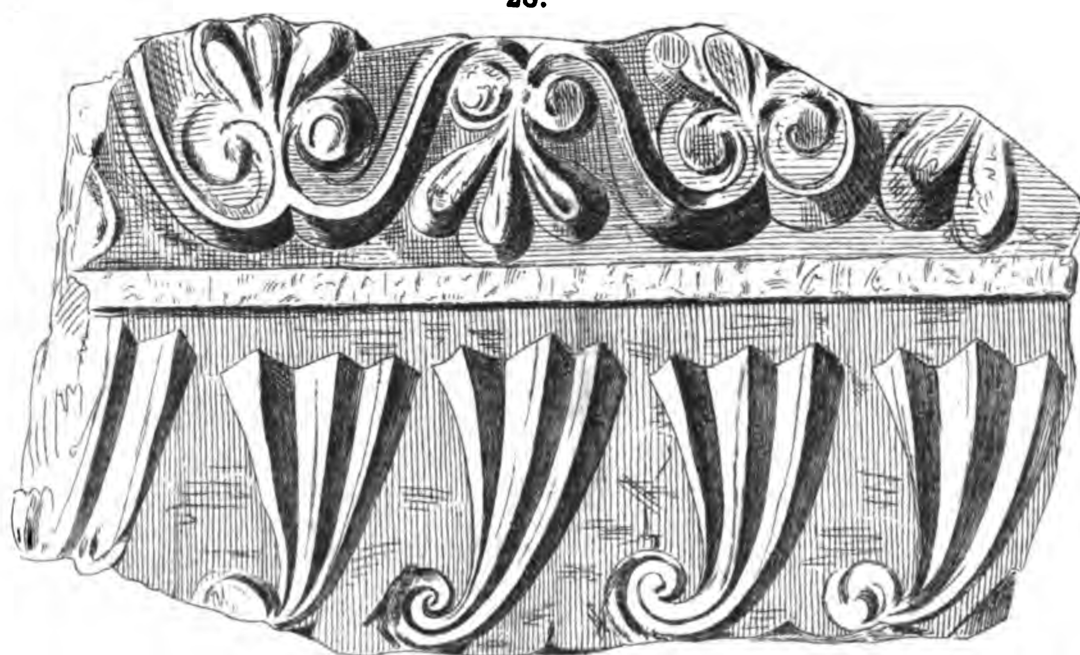
29.



26.

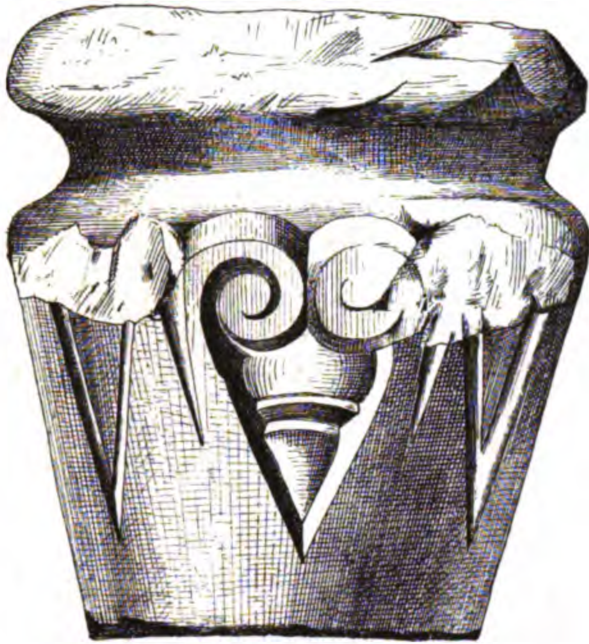


28.





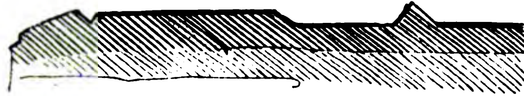
30.



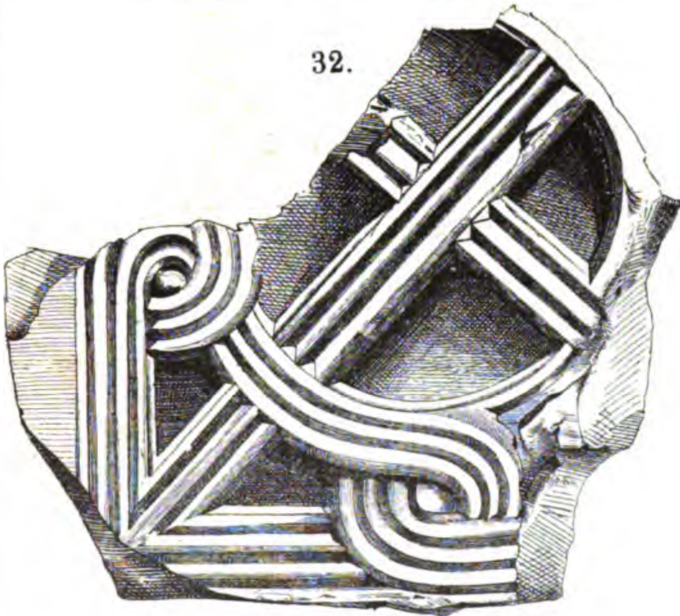
31.



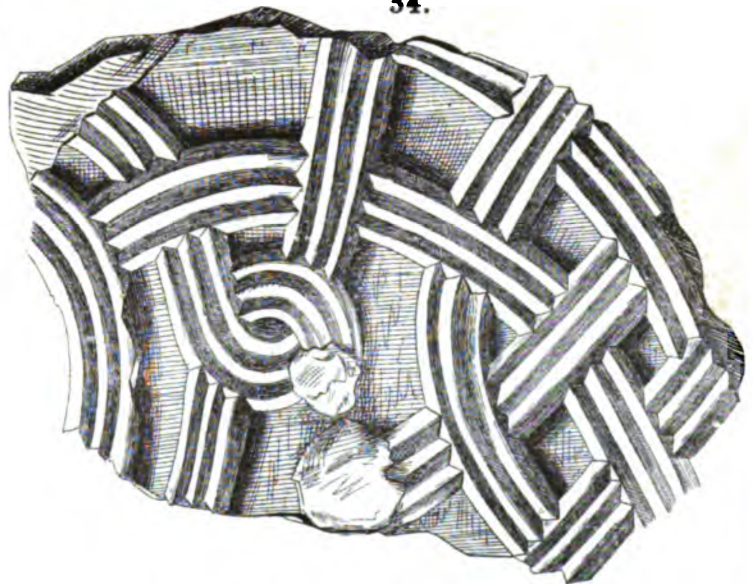
31.



32.



34.



35.



33.




UNIV.
OF
MICH.

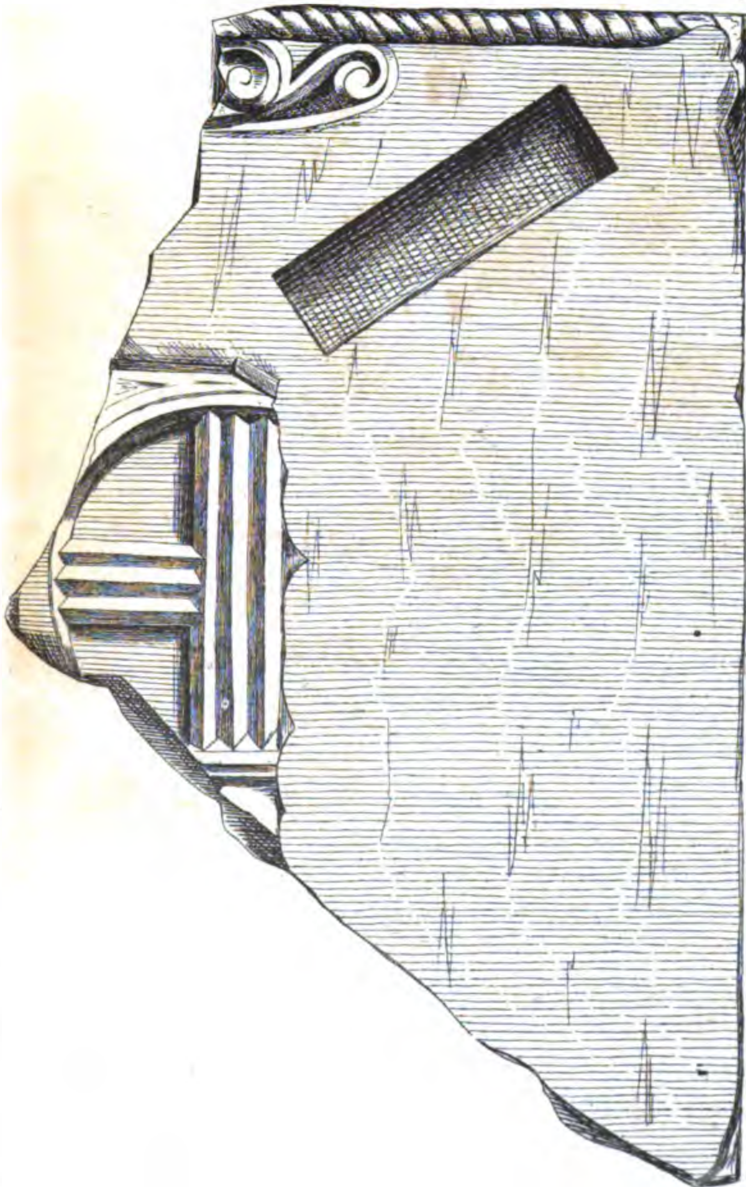
37.



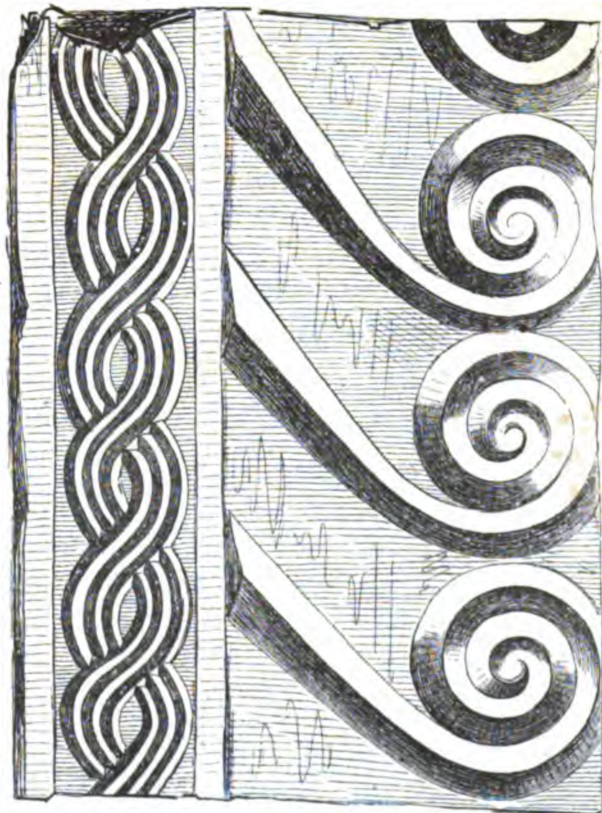
37.

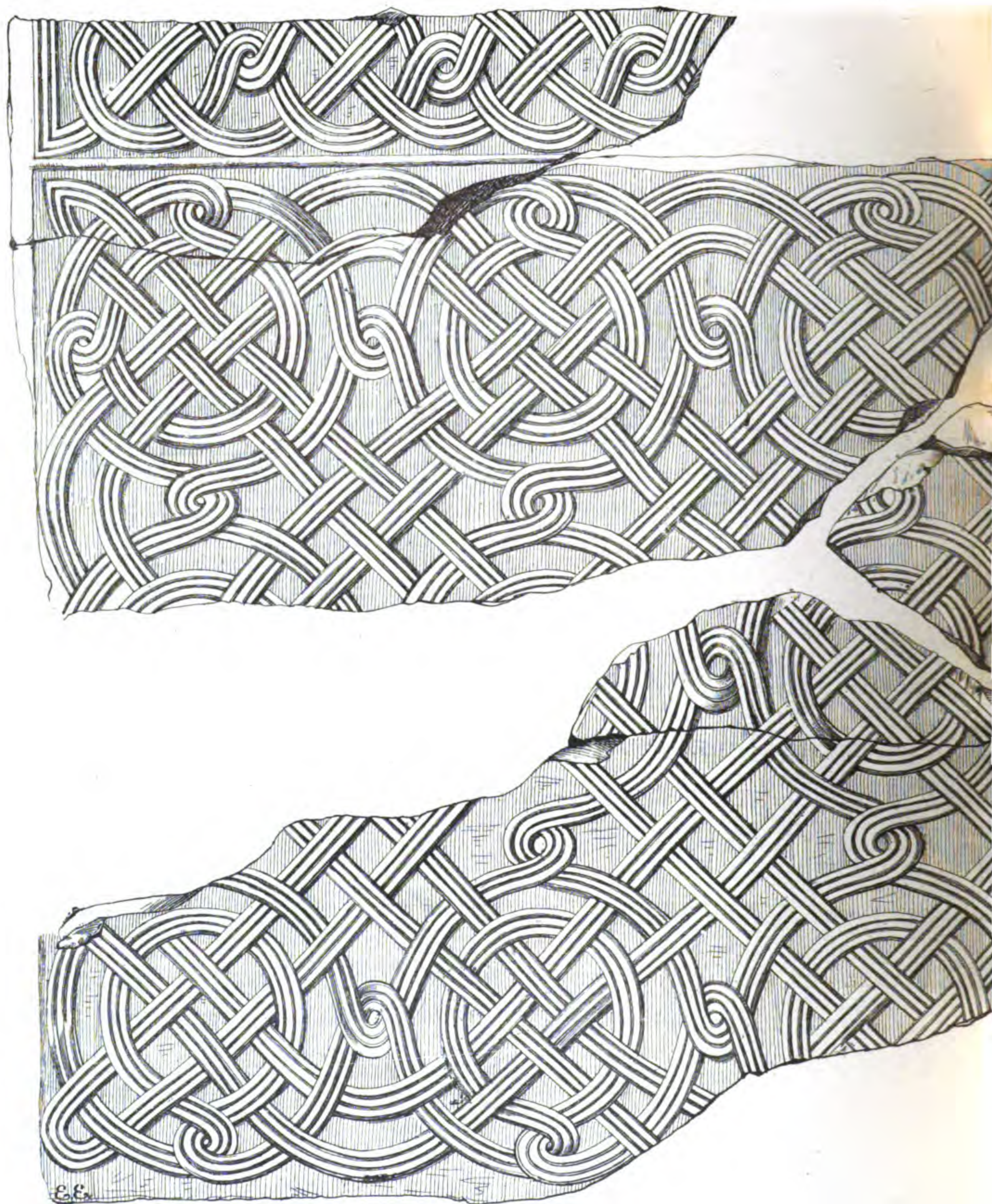


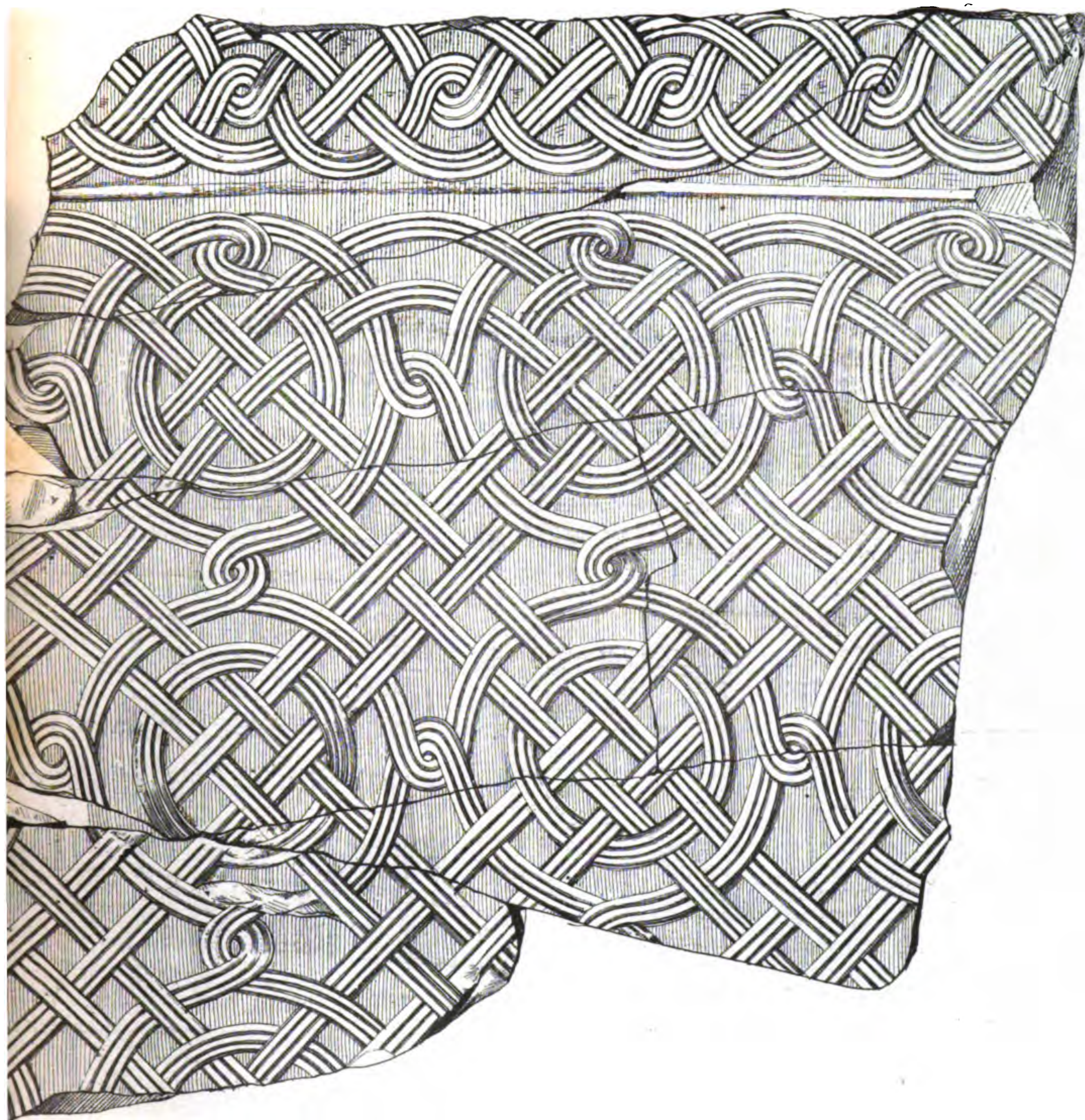
38.



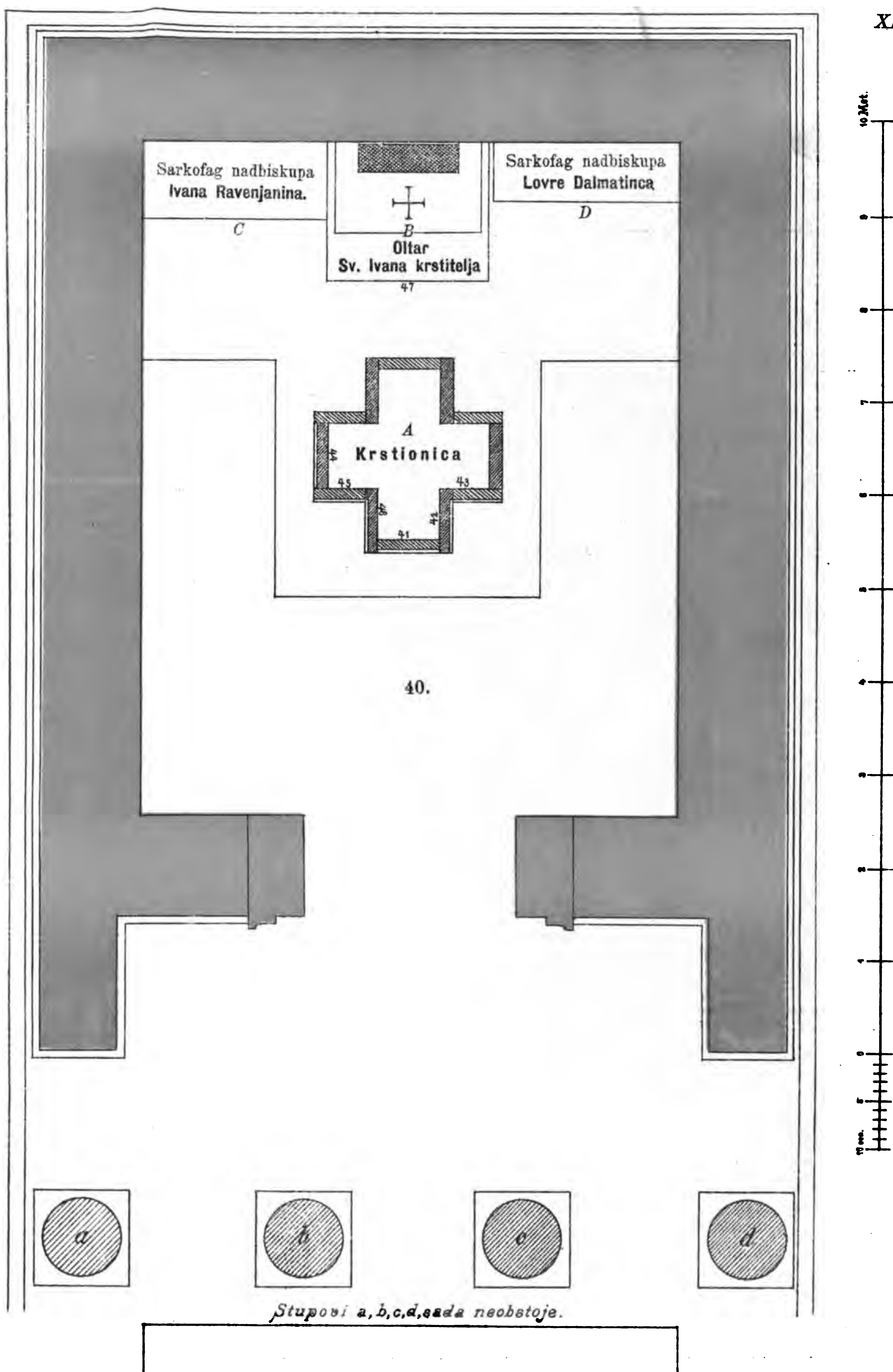
36.




E.E.

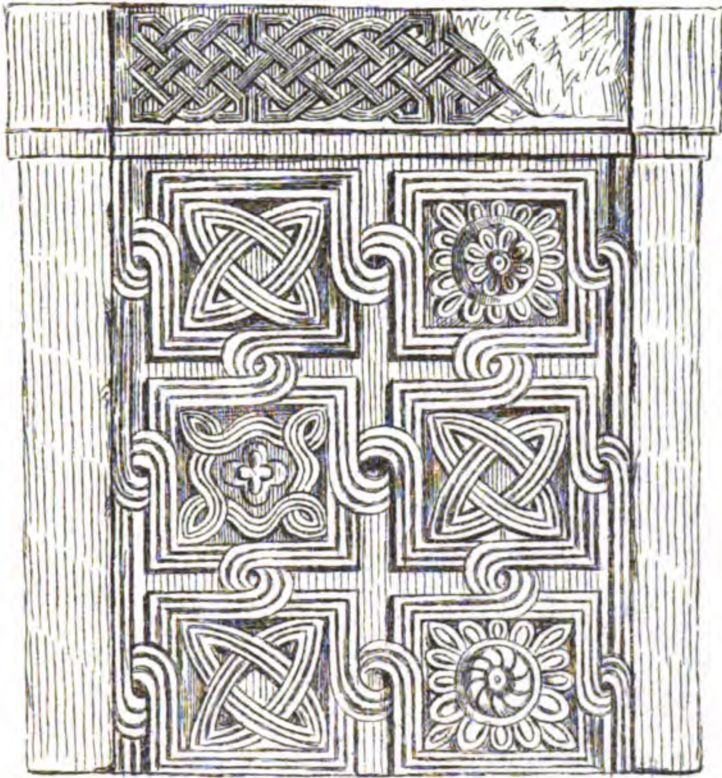


XIV.



Stupovi a, b, c, d, sada neobstoje.

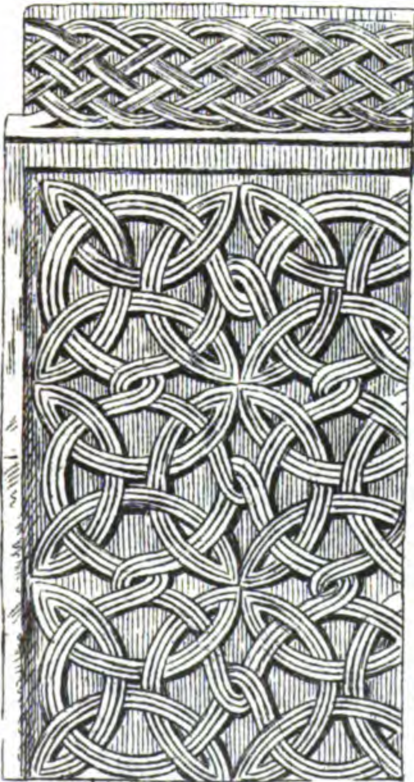
41.



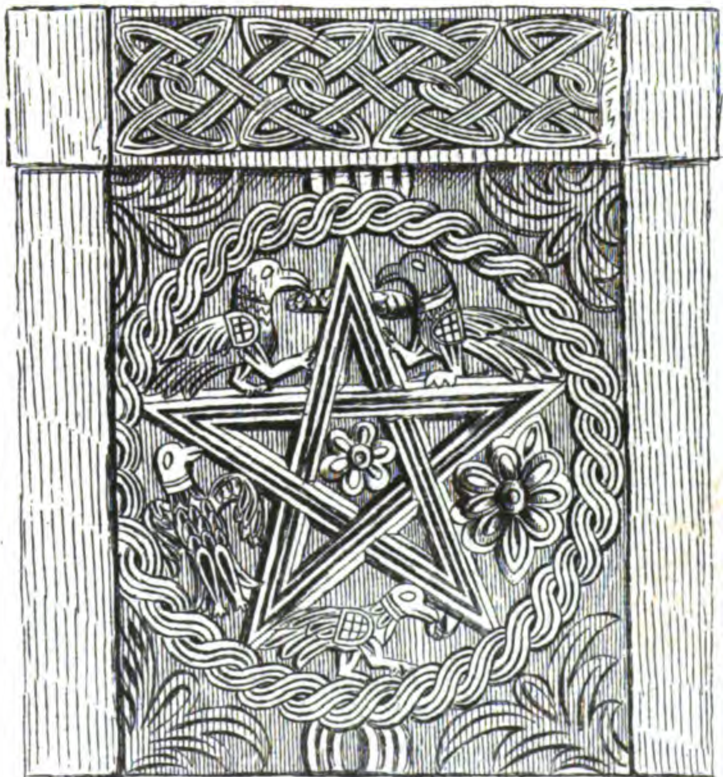
42.

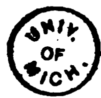


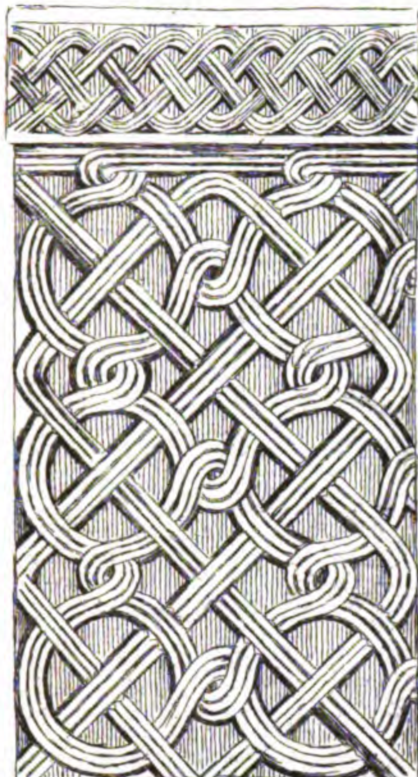
43.

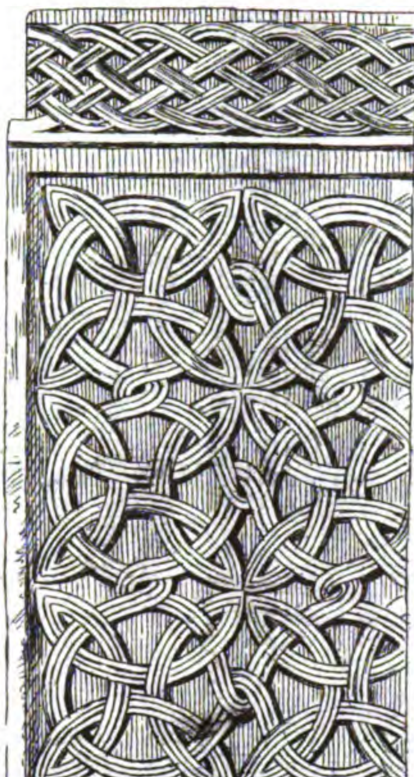


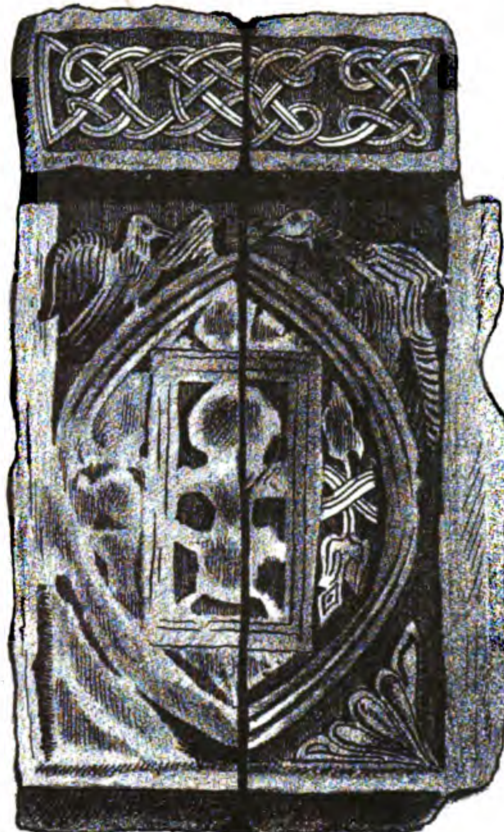
44.



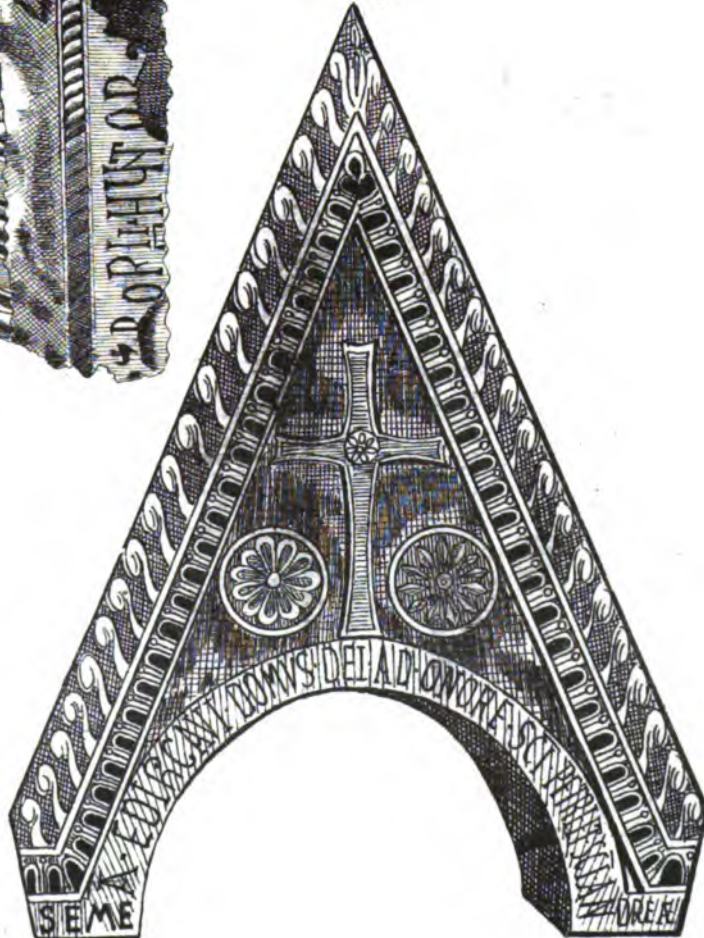



45.

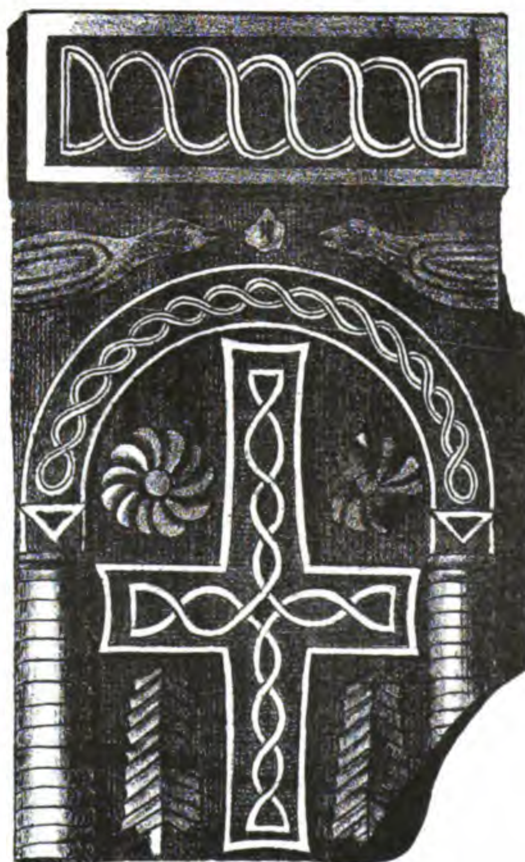

46.


47.

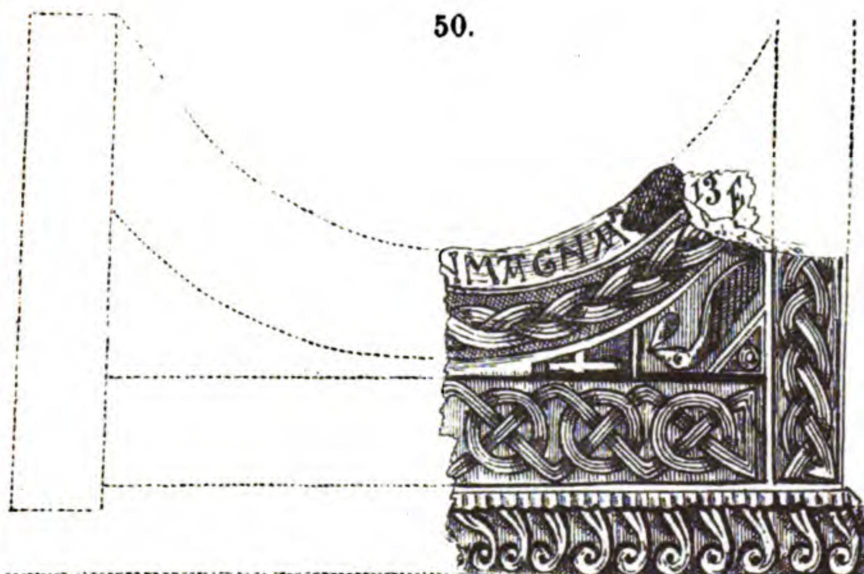

49.



48.


51.

50.



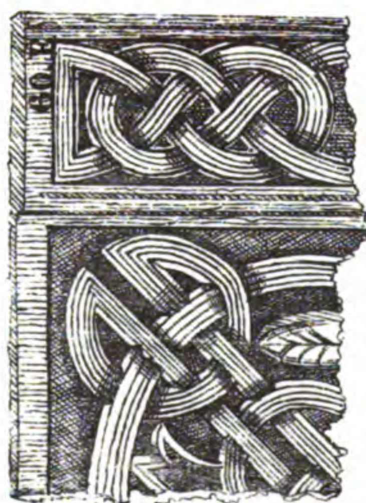
52.



53.



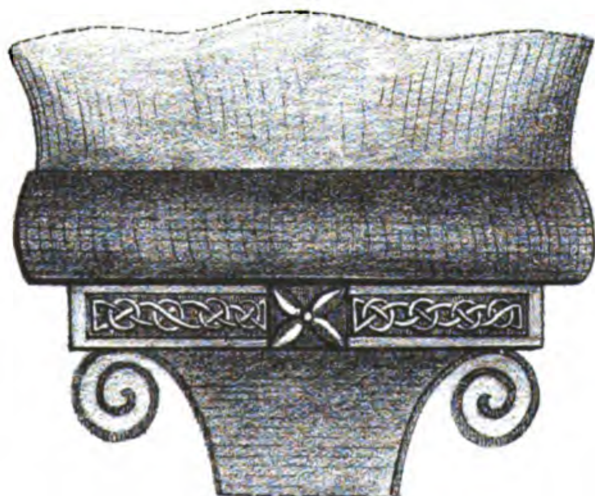
54.



57.



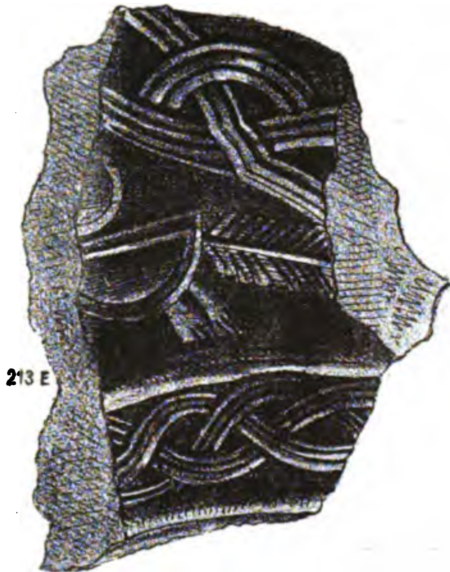
55.



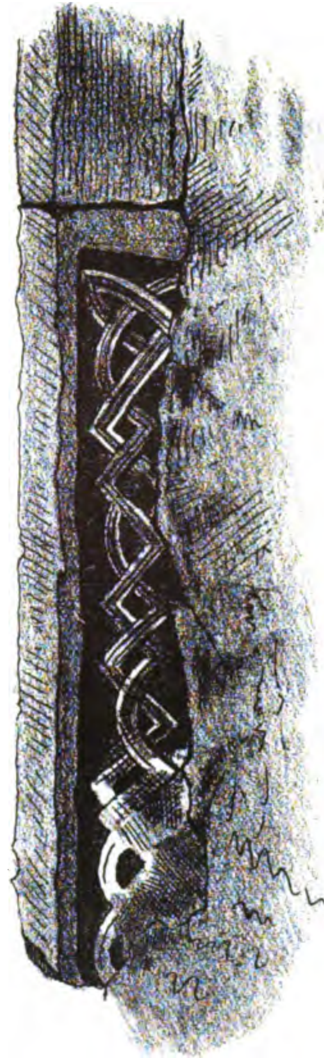
56.



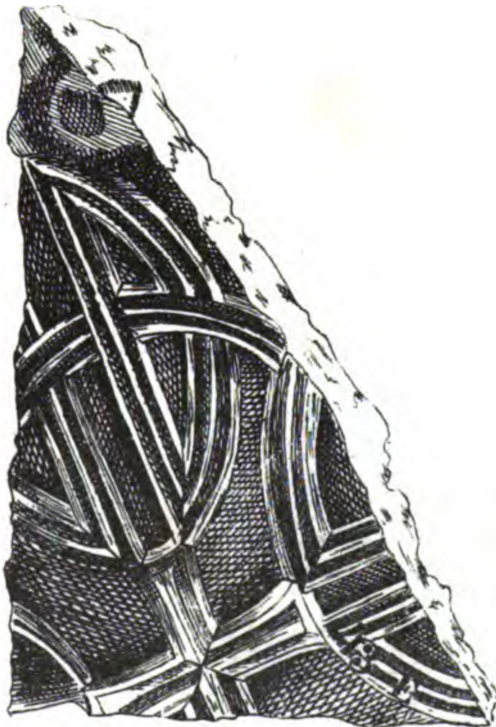
58.



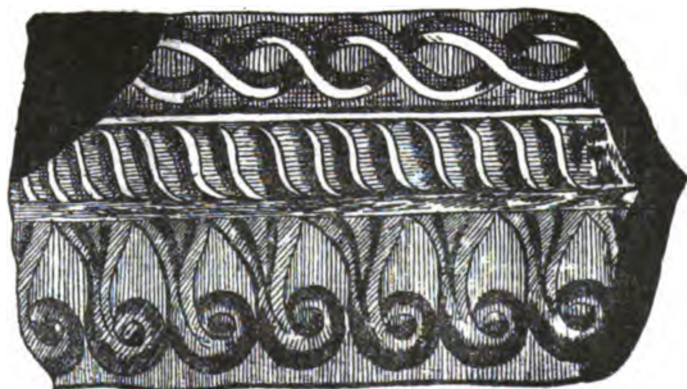
59.



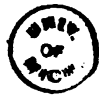
61.



60.



Lit. Drag. Albrecht, ml. Zagreb



U akademičkoj knjižarnici Lav. Hartmana (Kugli i Deutsch) u Zagrebu mogu se dobiti knjige, koje izdaje jugoslavenska akademija znanostî i umjetnostî, koje izlaze njezinom pomoću i koje su prešle u njezinu svojinu:

A. **Knjige, koje izdaje akademija.**

I. Zbornici (knj. 1—149):

1. **Rad jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti** (knj. 1—93):
   — knjige I. do LIX. i LXXX. svima trima razredima zajedničke. Ciena knj. I—XIX, svakoj 1 fr. 25 nč. Knj. XX. do LIX. svakoj 1 fr. 50 nč. Knj. LXXX. 2 for.
   — Filologičko-historičkoga i filosofičko-juridičkoga razreda. Knj LX., LXII., LXIII.. LXV., LXVII., LXVIII., LXX , LXXI., LXXIII , LXXIV , LXXVI., LXXVII., LXXIX., LXXXI., LXXXII., LXXXIV., LXXXV., LXXXVI., LXXXIX., XCI. i CXIII. (I—XXIII). Ciena po 1 for. 50 nvč.
   — Matematičko-prirodoslovnoga razreda. Knj. LXI., LXIV , LXVI., LXIX., LXXII., LXXV., LXXVIII., LXXXIII. i XCII. (I—IX). Ciena svakoj knjizi 1 fr. 50 nvč. Svakoj svezci 75 nvč.
   — Boškovićev. Knjiga LXXXVII., LXXXVIII., XC Ciena 4 for. 50 novč
2. **Stari pisci hrvatski** (knj. 1—15).
   — Knj. I. Pjesme M. Marulića. U Zagrebu 1869. Ciena 2 r. a. v.
   — „ II. Pjesme Šiška Menčetića Vlahovića i Gjore Držića 1870. Ciena 2 fr.
   — „ III. i IV. Pjesme Mavra Vetranića Čavčića. 1871. i 1872. Ciena III. knj. 2 fr., knj. IV. 2 for. 50.
   — „ V. Pjesme Nikole Dimitrovića i Nikole Nalješkovića. 1873. Ciena 2 fr.
   — „ VI. Pjesme Petra Hektorovića i Hanibala Lucića. 1874. Ciena 2 fr.
   — „ VII. Djela Marina Držića. 1875. Ciena 3 for.
   — „ VIII. Pjesme Nik. Nalješkovića, A. Čubranovića, M. Pelegrinovića i S. Mišetića Bobaljevića i Jegjupka neznana pjesnika. 1876. Ciena 1 for. 70 nvč.
   — „ IX. Djela Ivana Fr. Gundulića. 1877. Ciena 5 for.
   — „ X. Djela Frana Lukarevića Burine. 1878. Ciena 2 fr. 50 nč.
   — „ XI. Pjesme Miha Bunića Babulinova, Maroja i Oracija Mažibradića i Marina Burešića. 1880. Ciena 1 for. 80 nč.
   — „ XII., XIII. i XIV. Djela Gjona Gjora Palmotića. 1882., 1883. i 1884. Ciena knj. XII. 3 for. XIII. 3 for. 50 nvč. XIV. 2 for.
   — „ XV. Djela Antuna Gleđevića. 1886. Ciena 2 for.
3. **Starine.** Knj. I—XX. 1869—1888. Ciena I. knjizi 1 for. 25 nč. Knj. VII. i X. po 2 for. ostalim po 1 for. 50 novč.
4. **Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium.** (Knj. 1—18):
   — Knj. I - V., IX., XII. 1868. 1870. 1872. 1874. 1875. 1878. 1882. 1886. Listine o odnošajih izmedju južnoga Slavenstva i mletačke republike. Ciena I., II., III. i IX. po 3 fr., IV. po 4 fr., V. i XII. po 2 fr. 50 nč., XVII. knj. 2 fr.
   — Knj. VI., VIII., XI., 1876., 1877., 1880. Commissiones et relationes venetae. Tom. I. II. III. Ciena VI. i XI. knj. 2 for. VIII. knj. 2 fr. 50 nč.
   — Knj. VII. 1877. Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia. Ciena 6 for.
   — Knj. X. XIII. Monumenta ragusina. Tom. I. et II. 1882. Ciena X. knj. 2 50. nvč. Knj. XIII. 3 for.
   — Knj. XIV. Scriptores. Vol. I. 1883. Ciena 3 for.
   — Knj. XV. Spomenici hrvatske krajine. Vol. I. 1884. Ciena 3 tor.
   — Knj. XVI. Spomenici hrvatske krajine. Vol. II. 1885. Ciena 3 for.
   — Knj. XVIII. Acta Bulgariae ecclesiastica. 1887. Ciena 3 for.
5. **Monumenta historico-juridica Slavorum meridion.** (Knj. 1—3):
   — Knj. I. Statuta et leges Curzulae. 1877. Ciena 3 for.
   — Knj. II. Statuta et leges civitatis Spalati. 1878. Ciena 3 for.
   — Knj. III. Statuta et leges civitatis Buduae, civitatis Scardonae et civitatis et insulae Lesinae 1882—3. Ciena 4 for. 50 novč.

II. Posebna djela (knj. 1—21, sv. 31):

1. **Flora croatica.** Auctoribus Dr. Jos. Schlosser et Lud. Farkaš-Vukotinović. 1869. Ciena 6 fr.
2. **Dvie službe rimskoga obreda za svetkovinu sv. Ćirila i Metuda.** Izdao Ivan Brčić. 1870. Ciena 1 for.
3. **Historija dubrovačke drame.** Napisao prof. A. Pavić. 1871. Ciena 1 for. 25 novč.
   Pisani zakoni na slovenskom jugu. Bibliografski nacrt dra. V. Bogišića. 1872. Ciena 1 for. 25 novč.
5. **Isprave o uroti bana Petra Zrinskoga i kneza Fr. Frankepana.** Skupio dr. Fr. Rački. U Zagrebu 1873. Ciena 3 for.
6. **Zbornik sadašnjih pravnih običaja u južnih Slovena.** Osnovao, skupio, uredio V. Bogišić. Knjiga I. 1874. Ciena 6 for.
7. **Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia.** Edidit A. Theiner (tomus I. Romae 1863.), tomus II. Zagrabiae 1875. Ciena 10 for.
8. **Korijeni s riječima od njih postalijem u hrvatskom ili srpskom jeziku.** Napisao dr. Gj. Daničić. 1877. Cijena 4 for.
9. **Ljetopis jugoslavenske akademije.** 1877. sv. I. i II. 1887. Ciena 60 nč.
10. **Ogled rječnika hrvatskoga ili srpskoga jezika.** Obradjuje Gj. Daničić. 1878.
11. **Fauna kornjaša trojedne kraljevine.** Od dra. J. K. Schlossera Klekovskoga. 1877—1879. Knj. I., II., III. Ciena svakoj knjizi 3 for., djelu 9 for.
12. **Figure u našem narodnom pjesničtvu s njihovom teorijom.** Napisao L. Zima. 1880. Ciena 2 for. 50 novč.
13. **Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika.** Na svijet izdaje jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Dio I Obradio Đ. Daničić. Sv. 1—4. 1880—1882. Dio II. Obradili Đ. Daničić, M. Valavac, P. Budmani. Sv. 5—8. 1884—1886. Sv. 9—10 (1—2 trećega dijela) 1887—1888. Obrađuje P. Budmani. Cijena svesku 3 for.
14. **Djela jugoslavenske akademije** (knj 1—6):
   — Knj. I. **Izvješće o zagrebačkom potresu 9. studenoga 1880.** Sastavio J. Torbar. 1882. Ciena 2 for.
   — Knj. II. **Euchologium, glagolski spomenik manastira Sinaibrda.** Izdao dr. Lavoslav Geitler. 1882. Ciena 2 for.
   — Knj. III. **Psalterium, glagolski spomenik manastira Sinaibrda.** Izdao dr. L. Geitler. 1883 Ciena 3 for. 50 nč.
   — Knj. IV. **Flora fossilis susedana. (Susedska fosilna flora. — Flore fossile de Sused.)** Auctore dr. Georgio Pilar. 1883. Ciena 8 for.
   — Knj V. **Lekcionarij Bernardina Splječanina.** Po prvom izdanju od god. 1845. 1885. Ciena 1 for. 50 nč.
   — Knjiga VI. **Nekoje većinom sintaktične razlike izmedju čakavštine, kajkavštine i štokavštine.** Napisao Luka Zima. 1887. Ciena 2 for. 50 novč
   — Knj. VIII. **Hrvatski spomenici u Kninskoj okolici uz ostale suvremene dalmatinske iz dobe narodne hrvatske dinastije.** Napisao Ivan Bulić. Ciena 2 for. 60 novč.

B. Knjige, koje su izašle troškom ili podporom akademije (knj. 1—7):

1. **Historija književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga.** Napisao V. Jagić. Knj. I. 1867. Ciena 1 for. 20 nč.
2. **Rěčnik lěčničkoga nazivlja.** Sastavio dr. Ivan Dežman. 1868. Ciena 1 for. 50 novč.
3. **Opis jugoslavenskih novaca** od prof. S. Ljubića. 1875. Ciena 10 i 15 fr.
4. **Bilinar. Flora excursoria.** Sastavili dr. J. C. Schlosser i Ljud. Vukotinović. 1876.
5. **Narodne pjesme o boju na Kosovu god. 1389.** Sastavio u cjelinu A. Pavić. 1877. Ciena 1 for.
6. **Jugoslavenski imenik bilja.** Sastavio dr. B. Šulek. 1879. Ciena 2 fr.
7. **Podobe hrvatskih hrastova okoline zagrebačke.** Opisao Ljud. Vukotinović. 1883.

C. Knjige, koje su prešle u svojinu akademije (knj. 1—6, sv. 8):

1. **Povjestni spomenici južnih Slavenah.** Izdao I. Kukuljević. Knj. I. (Acta croatica). 1863. Ciena 3 for.
2. **Rječnik iz književnih starina srpskih.** Napisao Gj. Daničić. Knj. I—III. Ciena svakoj knj. 3 for., djelu 9 for.
3. **Nikoljsko jevangjelje.** Na svijet izdao Gj. Daničić. Ciena 1 for. 30 nč.
4. **Život sv. Save i Simeuna** od Domentijana. Na sviet izdao Gj. Daničić. Ciena 1 for. 30 novč.
5. **Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih** od Danila. Na svijet izdao Gj. Daničić. Ciena 1 for. 30 novč.
6. **Poslovice.** Na svijet izdao Gj. Daničić. Ciena 1 for.

